

63.3(2к)57
0-58

Талас
Омарбеков

7.-13. 14. 05. 1-5127
22 02 14 1166380

POSTAGE

353835

Талас Омарбеков

ноя. 5
зак. 1125

ЗОБАЛАН

(Күштеп ұжымдастыруға қарсылық.
1929-31 жылдары болған халық наразылығы)

Алматы, "Санат", 1994.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

353835

Омарбеков Т.

О 58 Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы.— Алматы, “Санат”, 1994.— 272 бет.

ISBN 5-7090-0118-X

1929-1931 жылдары қазақ елінде жүргізілген күштеп ұжымдастыруға — сталиншілдік қылмысқа қарсы тұрған Қазақстанның біраз жерлерінен тұтанған халық наразылығы, бас көтерулері кітапта тарихи нақты деректерге негізделі баяндалған.

Кітап әлі күнге дейін беймәлім болып келген “ақтандақтар” қасіреті ОГПУ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма) архивтерінен алынған құнды мәліметтермен толықтырылған.

0 0503020905 — 015 68* — 94
416(05) — 94

ISBN 5-7090-0118-X

ББК 63.3 (2К) 714

© Омарбеков Талас, 1994

КІРІСПЕ

Жариялылық лебі қоғамның басқа салалары тәрізді тарих ғылымына да жетті. Өйткені жариялылық болмайынша, шын мәніндегі нағыз демократияның, яғни ақиқатты ашық айтудың өмірімізге дендеп енуі екіталай екенін өткен жылдар бұлтартпай дәлелдеп берді.

Шындық толыққанды мағынада айтыла бастады. Егер осыған дейін бұйрықшыл, әміршіл-әкімшіл социализм, бюрократтық жүйе жағдайында біздің өмір сүріп, еңбек еткенімізді, яғни шындықты жартыкеш, екіұшты ғана айта алғанымызды ескерсек, тарихымыздағы “ақтандақтарға” деген халқымыздың қазіргі ерен ынтасын түсінуге болады.

Иә, халық тарих ақиқатын толық білгісі келеді. Әрине, оған оның толық құқы да бар. Бірақ сонау 20-жылдардың соңынан бастап сталинизм орнықтырған катал да қатыгез тәртіп тарихшы ғалымдарымыз бен қоғамтанушыларымызға ақиқатты ашық және ашып айтуға ешбір мүмкіндік бермей келеді. Тарихтың қасіретті беттерін жарыққа шығаруға талаптанғандардың тұмсығы тасқа тіреліп, тарихтың шыңғырған шындығы мүлде құпия архив қойнауында ғана қатталып, жарық дүниені көре алмай қалған заман еді ол заман.

Дегенмен осындай ауыр жағдайда да тарих ғылымы тәй-тәйлеп болса да, алға жылжи берді. Тарихшы ғалымдарымыз тарихымыздағы қасіреттердің толық көрінісін бере алмаса да, дамуымыздың жалпы бағыттарын және заңдылықтарын бейнелейтін еңбектерді дүниеге келтіргені хақ.

Рас, жоғарыдағыдай себептермен тарихымыз біржақты, негізінен әміршіл-әкімшіл коммунистік құрылыс тарихын марапаттау, оған көпшілік қойып көтермелеу тұрғысынан жазылды. Бірақ бұған тарихшылар кінәлі емес, оған кінәлі — сыңар езу коммунистік идеологияның тарихы-

мызға көпе-көрінеу өктемдік жасауы, оған тізесін батырып, жаныштап, бар даусымен сөйлеуге мүмкіндік бермеуі, жыламайтын-сықтамайтын, толғанбайтын, қайғырмайтын, эмоция, жан сезімі атаулыдан жүрдай дерлік, оның есесіне, сүреңсіз сөз тіркестерімен кісіні жалықтыратын, бір сарынды баяндаулардан тұратын, патриотизм мен интернационализмді дәріптеуге құрылған, жекелеген ұлттардың көз жасын көрмейтін, көңіл-күйін сезбейтін тарихымыздың беттерін өмірге келтірді.

Осындай қытымыр қыспақты көрген, “көзден кетсе де, көңілден кетпеген” көкейтесті мәселе — күштеп ұжымдастыру жылдарындағы халқымыздың зорлық-зомбылық атаулыға ашық наразы болуы дер едік. Соңғы тарихи зерттеулер халқымыздың, кейбіреулер айтып жүргендей, “қой аузынан шөп алмас” момын болмағанын, сталиншілдіктің қылышынан қаны тамып тұрса да, ат жалын тартып мініп, қатал тәртіпке бірден мойынсұна қоймай, батыл қарап шыққанын көрсетіп отыр.

Сол жылдарда БК(б)П-ның Қазақ өлкелік партия комитетін басқарған Ф. Голощекиннің, РСФСР Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың, республика Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы О. Исаевтың және басқалардың И. Сталинге жазған хаттары қазақ даласындағы осынау наразылықтардың аса зор көлем алғанын, Алтайдан Маңғыстауға дейінгі аймақты түгел қамтығанын, бұл туралы Кеңес өкіметінің ең жоғарғы деңгейдегі басшыларының хабардар болғанын, олардың осы наразылықтарды күшпен басуға атсалысқандарын да дәлелдеді.

Тарихымызға әлі күнге дейін зерттелмей келген осы “ақтандақты” зерттеу, одан тарихи тағылымдар алу кейінгі ұрпаққа қажет. Соңдықтан біз бұл күрделі тақырыпқа арнайы қалам тартып отырмыз.

Біз оқырманға ұсынып отырған тарихымыздың шиеленісті беттері — бұл мәселені зерттеудегі алғашқы қадамдар ғана. Мұндай мәселелерге байланысты архивтердегі барлық құпия құжаттарды жарыққа шығару, ондай оқиғаларға жаңа, объективті, ғылыми баға беру, оны ұлттық санасы оянып, ұлттық намысы қозып келе жатқан халқымыздың рухани қажетіне жарату — төл тарихымыздың алдында тұрған асқаралы міндет.

1928 жылғы И. Сталиннің Сібірге барған іссапарында шаруалардан астықты күштеп тартып алу әдісін Қазақстан басшылары алғашқылардың бірі болып өмірге енгізді. Го-

лощекин бастаған республиканың бір топ басшылары “байларға шабуыл” деген бүркеме ұранды жамылып, 1928 жылы тәркілеу кезінде сыннан өткен, үлкен әрі ауқымды кез келген міндеттерді тым қысқа мерзімде зорлық-зомбылық арқылы шешіп тастауға болатынын айқын аңғарған еді. Оның үстіне аудандық, округтік деңгейдегі партия, кеңес басшылары да күштеу әдісін осы қазақ байларын тәркілеу науқанында іс жүзінде жетік меңгеріп алған болатын, яғни олар жоғарыдан айтылатын “ақылды” нұсқауды күтпей-ақ, әдеттегідей шұғыл әрі төтенше қимылға көшті. Кімнің қалай жұмыс істейтіні істің нақты нәтижесіне қарай бағаланды, дәлірек айтқанда, қанша астық немесе ет даярлап өткізді, міне, тек осыған қарап қана партия кеңес қызметкерлерін “жақсы” немесе “нашар” деп бағалау әдеттегі жағдайға айналды. Қызметінен айрылғын немесе партияға мүшеліктен шығып қалғын келмесе, ет немесе астық даярлау жоспарларын уақытында, мүмкін болса артығымен орындаған жөн. Міне, сол жылдардағы жауапты қызметкерлердің алдында тұрған басты міндет осыған келіп тірелді.

Бірақ күштеу, зорлау әдістері о бастан-ақ еркіндік сүйгіш шаруа қауымының ашық наразылықтарын туғызды. Басқасын былай қойғанда, тек бір ғана 1929 жылдың өзінде Қазақстанда 30-дан астам үлкенді-кішілі халық наразылығы, бас көтерулері және толқулары орын алды (141-к., 1-т., 5192-іс, 2-парақ)*.

Халық наразылықтары, әсіресе, 1929—30 жылдың қыс айларында өрши түсті. Мұның өзі Голощекинді орын алған күрделі жағдайды бұрмалап болса да, И. Сталинге, оның төңірегіндегілерге баяндауға мәжбүр етті. “Қозғалыстардың өткен жылдың қыркүйек айынан төмендегідей ретпен басталғаны да мәлім” деп жазды ол 1930 жылы 21 сәуірде Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Смирновқа өзінің қазақ ауылындағы жағдай туралы аса құпия және жабық хатында: “Қарақалпақстанның (ол кезде Қазақстан құрамында — Т. О.) Тақтакөпірінде — 27 қыркүйекте, Сырдария округіндегі Бостандықта — 29 қыркүйекте, Қостанай округіндегі Батпаққарада — 1 қарашада...” деп атап көрсетілген (2948-іс, 108-п.).

Біз бұл жерде Голощекин айтқан алғашқы үш көтерілісті әдейі бөліп көрсетіп отырмыз. Иә, бұл алғашқы

* Ескерту. Алматы саясаттану және басқару институтының партия архивінен алынды.

1929 жылдың көтерілістері Қазақ өлкелік партия комитетін саяси дағдарысқа ұшыратты. Біріншіден, момын, көшпелі халық бас көтере қояды, Кеңес өкіметіне ашық қарсы шығады деген ой голощекиншілерде ешқашан, алдын ала-туған емес еді, екіншіден, кедей мен орташа Кеңес үкіметінің байларға қарсы жүргізіп отырған саясатын берік қолдап, бай элементтерге қарсы жанкешті күресті бірден қолдайды деп күтілген еді. Бәрі керісінше болды. Халық үкіметтен қаймықпай, ашық наразылыққа шығып қана қоймай, байлармен бірге атқа қонды. Голощекиншілдер ойлағандай емес, шын мәнінде ауылда тап күресі, таптық жауласу жоқ болып шықты. Айта кететін бір нәрсе, Голощекин ауылдарда басталған наразылықтар туралы өзінің біз жоғарыда көрсеткен хатынан біраз бұрын, наурыз айында жазған хатында Сталинге нақты айтуға мәжбүр болған еді (2948-іс, 44-45-п.).

Дегенмен біз жоғарыда үзінді келтіріп отырған сәуір айында жазылған хатта Голощекин ауылдарда болып жатқан халық наразылықтарының себептерін мүмкіндігінше егжей-тегжейлі баяндап, өзінің саясатының дұрыстығына И. Сталиннің және оның төңірегіндегілердің көздерін жеткізуге тырысып бақты. Голощекин бұл хатында ең алдымен көтерілістердің басталу себептерін тілге тиек етті:

“Ең алдымен — негізгі себептер туралы.

а) Негізгі себеп болып табылатыны — бай, атқамінер, ру басы әлі де айтарлықтай елеулі күш болып табылатын ауыл жағдайында тап күресінің аса шиеленісе түсуі.

б) Байлардың тарапынан көтеріліске дайындық өткен жылдың көктемінен басталды. Оның үстіне барлық мәліметтерге қарасак, қандай болса да бір ұйымдастырушы ұлтшыл орталық болған және бар. Ол, сірә, Орта Азияда орналасқан, бірақ қазақ орталығымен де байланысы бар. Бәрінен қызығы, қазір анықталып жатқанындай, бұл көптеген ауыл коммунистеріне және кеңес қызметкерлеріне белгілі болған. Олар ештеңе де хабарламаған және керісінше, мәжілістерге қатысқан” (2948-іс, 109-п.)

Бұл жерде Голощекин, біздің ойымызша, шындық пен өтірікті қосып жіберіп, ақиқатын айырып болмас пікірді айтып отыр. Иә, қазақ ауылында бұл жылдары байлардың, атқа мінерлердің, ру басылардың шынында да ықпалды күш болғаны рас. Бірақ ауылдағы тап күресінің шиеленісе түсуі туралы бұл жерде жалған айтылып отыр. Тап

күресін көпе-көрінеу, әдейі голощекиншілердің өздері ушықтырды. Сондай-ақ Орта Азиядағы немесе Қазақстандағы осы көтерілістерді ұйымдастырушы қайдағы бір орталықтар туралы әңгімені ОГПУ тыңшылары ойлап шығарған. ОГПУ берген жалған мәліметтерді ой елегінен өткізбей, оның рас-өтірігін анықтап жатпай, И. Сталинге осылай жазып отырған Голощекинге не айтуға болады. Біздің ойымызша, Голощекин осындай жалған фактілерге сүйену арқылы көтерілістердің шын себептерін айтудан гөрі ебін тауып жалтарып кетіп отыр.

Ал енді хатта көрсетілгендей, ауыл коммунистері мен кеңес қызметкерлерінің наразы халықтың жиналыстарына қатысқаны да шындық. Тегінде, осыны жақсы түсінген Голощекин ақиқатты тағы да бұрмалап түсіп, мұның себептерін И. Сталинге өзінше “түсіндіруге” тырысады:

“Өзімізге де есеп беретін және Орталық Комитетке де ашық айтылуға тиісті аса маңызды болып табылатын мәселе байлар мен діндарлардың — бандитизмді ұйымдастырушылардың, ауыл адамдарының қалың көпшілігін өздерінің соңынан ерте алуын немен түсіндіруге болады?

Мұны былай түсіндіруге болады: соңғы жылдары шын мәнінде ауылды кеңестендірген бізді жалшы, кедей, орта шаруалармен жақындастыра түскен аса зор саяси, мәдени, шаруашылық жұмыстарын жүргізгенімізге қарамастан бұл табыстарымызды өрескел бұрмалаулар таптап тастады. Олардың өрістеулеріне келсек:

1. Шикізат пен ескі-құсқы дайындау бағыты бойынша жекелеген қожалықтар, соның ішінде кедейлер мен орташалар аулаларына дейін жосықсыз жоспарларды бұрмалап салу, аса дөрекі, қорлау тәсілдері орын алды.

2. Астық даярлау бағыты бойынша, қазақ аудандарында бұл аудан немесе қожалық егін егумен айналысатын-айналыспайтынына қарамастан, астық даярлау деревнядағыға ұқсас әдістермен жүргізілді.

3. Ұжымдастыру саласындағы бұрмалаулардың негіздері: барлық округтер бойынша түгелдей қазақ аудандарында, тіптен ешқандай да жағдайы жоқ, — мысалы көшпелі аудандарда егін егушілер мен “жаппай ұжымдастыруға” қарағанда әлдеқайда жеделірек ұжымдастыру қарқындарына қол жеткіздік. Өзінен-өзі түсінікті ғой, ұжымдастыруды қалай жүргізу керек екенін ешкім де дұрыс біле бермейтін. Бірақ елдің бәріне олар колхоз болып табылатынын хабарлау турасында күлкілі шаралар түрінде жүргізілді” (Сонда).

Осы жерде хатты баяндауды тағы үзіп, оқырман назарын Голошекиннің қазақ және көшпелі аудандарда ұжымдастыруды қалай жүргізу керек екенін ешкім білмеді деген пікіріне аударамыз. Бұл не сонда? Қазақстанның бірінші басшысының да осыны білмегені ме? Қандай жауапсыздық десеңіші: ұжымдастыруды қалай жүргізу керек екенін білмей жатып, оны “күлкілі” (орыс тіліндегі тексте “анекдотичных” деп берілген) жағдайда жүзеге асырады. Бұл Голошекиннің “күлкілі шаралары” қазақ халқы үшін, оның тарихында бұрынды-соңды болмаған “Ақтабан шұбырындыдан да” асып түсерлік қайғы-қасіретке алып келді. Голошекиннің “күлкілі шаралары” қазақ деген халықты жер бетінен құртып жіберуге шақ қалдырды. Басқаны былай қойғанда бүкіл елдің басшысы Сталиннің өзіне Голошекиннің осылай, ашық жазып отырғанын қалай түсінуге болады. Тегінде, Голошекин, Сталиннің зорлық пен зомбылықты бірінші орынға қоятын қаныпезер әдістерінің мәнін сол жылдары-ақ жақсы түсініп үлгерген. Қалай десек те, бұл жерде Голошекиннің ішкі есебі түгел. Осы хатында ол өзіне тән, саяси екіжүзділікпен Сталинге қазақ ауылындағы шындықты түгел айтқан жоқ. Қазақ ауылдарында, әсіресе ет және астық даярлау науқандарының жоғарыдағыдай “күлкілі шаралармен” жүргізілуінің нәтижесінде, ашығудың басталғаны, адамдардың босқындыққа ұшырап, республикадан тыс жерлерге амалсыз қоныс аударулары туралы Голошекин әзірше Сталинге айтпай қоя тұрғанды жөн көріп, мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі аудандардағы қиыншылықтарды ғана шет жағалата әңгімелеп, олардың орын алуын негізінен байлар мен діндарларға аударып қутылып, өзі “сүттен ақ, судан таза” болып көрінуге күш салды.

“Бұған мынаны қоса кеткен жөн,— деді ол Сталинге жазған хатында,— бірқатар округтер, не тұқымдары, не өндіріс құралдары жоқ мал шаруашылығы аудандары кең көлемде егін егу міндеттерін өздерінің алдарына қойды.

Тура бас айналдырарлықтай қарқынмен (ал округтік комитеттер заттың шын мәнін біле алмады және ұжымдастырудың жоғары қарқынына мез болды) жасалған дәл осы бұрмалаулардың бәрі де байлардың және діндарлардың орташаларды және кедейлер бұқарасының бір бөлігін өз сондарынан ертулеріне жағдай жасады. Айта кеткен жөн, бандитизмді бастаушылар (халықты) кеңес өкіметінің құлап қалғандығы туралы арандатушылар негізінде топтастыруда” (Сонда).

Бұл жерде оқырман байқап отырған болар, халық айтқанын күп көретін қазақ ауылындағы бұрынғы билерді, батырларды, шешендерді, ақсақалдарды, қажылар мен қазіреттерді, бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының игі жақсылары деп аталатындарды Голошекиннің хатында “байлар және діндарлар, бандитизмді бастаушылар” деген әлеуметтік топтарға жатқызған.

“Тағы бір ірі қателігіміз,— деп жазады Голошекин одан әрі.— Соңғы жылдары ауылда батырактармен, кедейлермен және орташалармен шын мәнінде жақындауға түскен зор, жағымды жұмыстар жүргізе отырып, біз ауылдағы таңдаулыларды округтік жұмыстарға, өнеркәсіпке, совхоздарға, оқу орындарына алдық: ал ескі кадрлар, байлардың құйыршықтары, жікшілдер жергілікті жерлерде көптеп қалып қойды. Олар сауда — дайындау агенттерімен және біздерге жат, сондай-ақ зиянды адамдармен өздерінің қаскөй әрекеттерін жасап бақты. Мұнымен қатар округтік орталықтар соңғы бір жарым жыл ішінде астық даярлауға барынша беріліп кетті де, ауылдағы жұмыс жайына қалды” (Сонда).

Көріп отырмыз, Голошекин жылы орнынан қозғалмай, туған ауылда қалған бұқараны түгелдей дерлік қаскөйлер мен зиянкестер немесе соларды қолдап, солардың жетегіне еруші жиіркенішті тобыр ретінде жағымсыз тұрғыдан сипаттауға бейім. Мұның әрі ол осы бағытта тіптен тереңдеп, Сталинге ауылда қалған қаскөйлер “бандитке” айналып кетіп, “бандитизммен” айналысып жүрген деп тарихи шындықты әдейі жансақ, бұрмалап түсіндіреді.

“Ж. Ақырында мұны да мойындау керек, бастапқы кезеңде бандитизммен күресу тәсілдеріміз дұрыс болмады. Таптық жіктелуге саяси ықпал етудің ешқандай елеулі әрекеттері жасалмады. (Наразылықтардың) басталғанын естіген бетте еш нәрсе жасалмады, ал бандиттік шайқа туралы хабарды алған бетте мұны көбіне тексеріп те жатпастан, ОГПУ округтік комитеттердің келісімдерімен және рұқсаттарымен отрядтар ұйымдастырды және талдап жатпастан, саяси жұмысты (көтерілісті) басуды кейінге қалдырып, әскери әдістермен күрес жүргізді.

Біздер не істедік, не істеудеміз және нені жүзеге асырмақшымыз?

1. Біз ҚазОАК-нің (КазЦИК-тің — Т. О.) үндеуімен өлкелік қызметкерлерден құрылған бірсыпыра комиссияларды көтерілістер бой көтерген жерлерге жібердік. Саяси тұрғыдан өсер етуді сарқа пайдаланбайынша ОГПУ-дің

тәсілімен ешбір шаралар қолданбауға нұсқау бердік...” (2948-іс, 108—111-п.).

Бұл жерде Голощекиннің тағы да бәледен жеке басын аршып алуды көздеп, көтерілістерді қарулы күшпен басуға жол бергендер округтік партия комитеттері мен ОГПУ органдары деп, кінәні өзінен және өзі басқарып отырған өлкелік партия комитетінен аулаққа ысырып тастау мақсаты ап-айқын сезіліп тұр. Иә, біз алғаш білмей қалдық, біздерге дер кезінде хабарлай қоймады, біздер кейіннен білген соң, жанжалды саяси әдістермен реттеуді бірінші орынға қойдық дегенге саяды Голощекиннің жау-абы.

Мұның өзі қып-қызыл өтірік екенін алғашқы 1929 жылдың күз айларында болған Қарақалпақстандағы Бостандық (ол кезде Қазақстан құрамында) және Батпаққара аудандарындағы көтерілістерді 1930 жылы 2 қаңтарда талқылаған Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісінің шешімдері айғақтап-ақ тұр. Астында Голощекин өзі қол қойған осы қаулыда мынандай жолдар бар: “...Контрреволюциялық бас көтерулерге қарсы күрес міндеттеріне сәйкес ПП ОГПУ-ға (Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының толық өкілетті өкілділігі — Т. О.) өзінің жұмысын қайта құру ұсынылсын...”; “Округтік комитеттерге әрбір ауданда коммунистерден, комсомолдардан және партияда жоқтар мұқият таңдалып алынған жұмысшылар мен батырақтардан жауынгерлік отряд ұйымдастыру, отрядты тікелей партия комитетіне бағындыру, олармен үздіксіз әскери оқу — жаттығу өткізу ұсынылсын” (2926-іс, 28-п.).

Көріп отырмыз, округтік партия комитеттерінде мәселені тек әскери әдістермен шешу үшін Голощекин басқарған Өлкелік партия комитетінің бюросы ОГПУ-ды да арандатып отыр. “Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам” деген осы.

Голощекиншілер 1929 жылы болған алғашқы халық наразылықтары кезінде-ақ әскери күш қолдануды алғашқы орынға қойды, сөйтіп Тактакөпір, Батпаққара және Бостандық наразылықтарында қарусыз халыққа қарсы қарулық күшті ашықтан-ашық қолданды. Енді сол наразылықтардың әрқайсысына қысқаша, жеке-жеке тоқталған жөн болар. 1923—1931 жылдары Қазақстанды қамтыған жалпыхалықтық, ұлттық наразылықтар мен көтерілістердің бастаулары болған бұл оқиғаларды білмейінше, сол жылдардағы күштеп ұйымдастыру процесінің мәнін түсіну қиын.

ТАКТАКӨПІР ОҚИҒАСЫ

Қазақстанның оңтүстігінде және Қарақалпақстанда болған наразылықтардың себептерін түсіну үшін кезінде Мәскеуде БК(б)П-ның ұйымдастыру бюросының 1928 жылы 26 қарашада болып өткен мәжілісімен таныса кеткеніміз жөн. Бұл мәжілісте Оңтүстік Қазақстан мен Қарақалпақстанда жер-су реформасын жүргізу мәселесі талқыланды. Қаралған мәселенің мән-мазмұнын төмендегі құжат ашып көрсетеді:

“БК(б)П ұйымдастыру бюросы мәжілісінің №1 хаттамасы”

26 қазан 1928 ж.

Қатысқандар: жолдастар Лацис, Зеленский, Исаев, Калценелленбоген, Рақымов, Троцкий.

Тыңдалды: Оңтүстік Қазақстанда және Қарақалпақстанда жер-су реформасын жүргізу туралы мәселе бойынша ОК (Орталық Комитет — Т. О.) қаулысының жобасы.

Қаулы етілді: ОК қаулысының төмендегідей жобасы қабылданын.

1. Қазалкекомының (Қазақ өлкелік комитетінің — Т. О.) жер-су реформасын аяқтау мерзімін 1930 жылдың бірінші қаңтарына белгілеу туралы ұсынысы мақұлданын.

2. Сырдария ауданының он аудандарында жер-су реформасы (помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, 4—5 разрядтан жоғары ірі өсімқорлар және жоғарғы дінбасылары қожалықтарын), сондай-ақ қазақ ұйымдары белгілеген және БОАК (ВЦИК — Т. О.) президиумы бекіткен еңбекпен жерді пайдалану мөлшерінен жоғары артық жерлерді алып қою жүзеге асырылсын.

3. Қарақалпақ облысында — помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, өсімқорлардың, ірі саудагерлердің және жоғарғы дінбасылары қожалықтарын, сондай-ақ қазақ

ұйымдары белгілеген және БОАК (ВЦИК — Т. О.) президиумы бекіткен еңбекпен жерді пайдалану мөлшерінен жоғары артық жерлерді алып қою жүзеге асырылсын.

3. Қарақалпақ облысында — помещиктік тұрғыдағы қожалықтарды, өсімқорлардың, ірі саудагерлердің және жоғарғы дінбасылардың қожалықтарын, сондай-ақ арнайы бекітілген тізім бойынша бұрынғы Хиуа хандығының жоғарғы төрелерінің қожалықтарын жоюмен шектелген жөн.

4. Жер-су реформасының нәтижесінде алынған жер қорын жерсіз және жері аз қожалықтарға бөліп берген, оның үстіне бөліс кезінде еңбекші сыбағаластарға олар өңдейтін еңбек нормасы көлеміндегі жерді олардың өздеріне бекітіп берудің артықшылық құқын қалдыру керек.

5. Сырдария округінде және Қарақалпақстандағы барлық жойылатын қожалықтардан мал мен а-ш (ауыл шаруашылығы — Т. О.) мүлкі ақысыз сұрыпталып алынсын.

6. ОГПУ органдарына Қазөлкекомымен бірге кезінде солардың өздерінің қожалықтары болған округтерден тыс жерге аударылатын адамдарды анықтау ұсынылсын.

7. Жер-су реформасын жүргізу кезінде көп ұлтты құрамды аудандарда жер-су реформасының ұлт араздықты қоздыру мақсатына пайдаланылып кетпеуіне назар аударған жөн.

8. РСФСР халкомкеңесіне жедел түрде Қазақ үкіметінің жер-су реформасы туралы, сондай-ақ тізімге алу тәрізді, ұйымдастырушылық шығындары бойынша да есептерін қарап шығу ұсынылсын.

9. Қазөлкекомына жер-су реформасын кедейлер қожалықтарын, бөлінген жерлерді олардың игеруі үшін, колхоздарға біріктіру мақсатымен жер-су реформасын колхоз құрылысы үшін барынша пайдаланған жөн.

10. ЭКОСО-ға (экономикалық кеңес — Т. О.) Қазақстандағы жер-су реформасы жүргізілетін аудандарды тракторлармен қамтамасыз етуді күшейте түсу қажеттігі ұсынылсын.

(Лацис)

Төраға

Дұрыс: БК(б)П Қазөлкекомының ауыл-деревня бөлімінің хатшысы:

(Наразова)

Қазақстандағы ірі байларды және хан, төре тұқымдарын кәмпескелеу шараларының алғашқы қорытындысы негізінде, көп кешікпей-ақ қабылданған бұл қаулының, әсіресе, екі бабы біз әңгіме етіп отырған мәселеге тікелей қатысты. Оның бірі — қаулыдағы № 3 баптағы мәселе Қарақалпақстан жерінде кімдердің қожалықтары жедел жойылатыны туралы болса, ал келесі № 5 бапта осы жойылатын қожалықтардан малдарды және ауыл шаруашылығы мүліктерін олардың иелеріне ақы төлемей-ақ тартып алу мәселесі атап көрсетілген.

Ал енді осының өзі әділеттілік пе? Біздің ойымызша, бұл — барып тұрған заңсыздық. Бұл аз болғандай, түрмеге қамау және күштеп жер аудару да күн тәртібінде тұрды. (Аталған қаулының № 5 бабын қараныз). Ал енді мұндай төтенше күштеу мен зорлық-зомбылыққа неге көнбейсің, неге наразы боласың деп, ауқаттылар мен дінбасыларына тағы да қысым жасаған жөн бе еді? Адамгершілік пен имандылықтан жүрдай бұйрықшыл-әкімшіл сталиндік жүйенің қайраткерлері бұған: “Иә, жөн” деп жауап бергені белгілі.

Қарақалпақстан жеріндегі Тақтакөпір оқиғасы да міне осындай қайғылы саясаттың жемісі еді.

Жоғарыда айтып кеттік, Голощекин өзінің Сталинге жазған хатында Қарақалпақстанның Тақтакөпір елді мекенінде болған наразылықтың мерзімін 1929 жылдың 27 қыркүйегі деп нақты атап көрсетеді. Бұл толқу көп кешікпей-ақ, бүкіл Қазақстан жерін қамтыған жалпыхалықтық бас көтерулерге ұласты. Наразылық туралы архив қойнауында сақталып қалған жадығаттар баршылық. Олардың ішіндегі ресмиі және мәселені жан-жақты баяндайтыны осы толқуды тексеру үшін Қарақалпақ автономиялы облысында арнайы жұмыс істеген БК(б)П Орталық Комитеті тобының баяндау хаты. Енді осы құжатқа сүйене отырып, Тақтакөпірдегі наразылықтың себептеріне үніліп көрелік. “Тақтакөпірде 27 қыркүйекте болып өткен оқиға, — делінеді. Аталған құжатта ҚКАО-ның (Қарақалпақ автономиялы облысының — Т. О.) солтүстік аудандарында (Қоңыратта, Қараөзекте, Кегейліде, Шымбайда, Ходжеліде және Тақтакөпірде) өзіне ұя салған, орталығы Шымбай болып табылатын контрреволюциялық ұйымның қалған бөлігінің баскөтеруі болып табылады” (348-іс, 50-п.).

Міне ресми партиялық құжат осылай дейді. Бірақ тергеу жұмыстарының біз танысқан материалдары болсын, тағы басқа жадығаттар болсын мұндай ұйымның шын-

дығында болғанын нақты дәлелдей алмайды. Осыған карағанда, мәселені тексеріп отырған лауазымды партиялық топ, негізінен ОГПУ-дың кейбір жаңсақ, өздерінің бастарын қорғауға арналып, әдейі қолдан жасалған лақап деректеріне сүйеніп отырғандай.

ОГПУ-дің сондай ресми құжатынан үзінді келтірелік. Бұл құжатта Қазақстан ПП ОГПУ-ының бастығы Волленберг және оның басқармасының, бөлімінің бастықтары шешкен, Берзин қол койған.

"...Осы жылдың жазында деп жазылған онда Шымбай, Тактакөпір, Кегейлі, сондай-ақ ҚАО-ның оңтүстік аудандарында байлар мен ишандардың контрреволюциялық ұйымдары құрылды. Ұйымның басында белгілі бір ишанның баласы Исмагуллаев Жалел-Максұм" бұрынғы патшаның болыс басқарушысы және Әмудариядағы орыс казактарының 1919 жылғы көтерілісіне белсене қатысушы; Нұрымов Барлықбай — бай, руда ықпалды атқамінер, сондай-ақ 1919 ж. көтеріліске қатысушы, исламды беріле жақтаушы және т. б. тұрды.

Осы жылдың қыркүйек айында олар ұйымға мүшелер тарта бастады. Оның үстіне оған алғаш ауылдардан бірнеше адамдар, неғұрлым ықпалды байлар мен ишандар кірді (17-т, 348-іс., 1—2-п.).

Мұнан әрі Қазақстан ОГПУ-ының басшылары Шымбай мен Кегейлі аудандарының контрреволюциялық ұйымдарының бөлімшелерінде барлығы 79 адам ұсталғанын, олардың ұлттық және әлеуметтік құрамдары әр түрлі екенін төмендегідей кестелермен арнайы бөліп көрсетеді:

Қарақалпақтар (адам саны)	Қазақтар (адам саны)	Өзбектер (адам саны)
75	2	2

Әлеуметтік жағынан алғанда 58 тұтқындалған адам төмендегідей топтарға бөлінеді:

байлар (адам саны)	орташалар (адам саны)	кедейлер (адам саны)
31	12	3

Бұлардың ішінде дін қызметкерлері 4 болса, ал кеңес органдарының қызметкерлері — 6. (Сонда, 2-п.).

Ал енді осы ОГПУ табанды түрде айыптап отырған контрреволюциялық ұйымдар мен Тактакөпірдегі оқиғаның қандай өзара байланыстары бар деген мәселенің басын ашып аламыз. Бұл үшін Тактакөпір оқиғасының өзі қалай болғанын нақтырақ әңгіме етуге тура келер.

Біздің қолымызда бар дерек бойынша, бұл бас көтеруге шамамен 250-300-дей адамдар қатысқан. Бұған тек байлар мен ишандар ғана емес, әр түрлі әлеуметтік топтар, яғни орташалар мен шаруалар да қатысқан деуге негіз бар. 300 адамның бәрін қалай бай, ишан дерсің. Рас, мұны ОГПУ құжаттары мойындағылары келмей, халықтың едәуір бөлігі аудан орталығын басып алған басмашылардың қысымшылығына осы оқиға да қатысты деп көрсетті (Сонда, 3-п.).

Оқиға былай басталған. 1929 жылы 27 қыркүйекте шамамен күндізгі сағат 1 кезінде аудандық қала Тактакөпірдің оңтүстігінен "Аллалап" айғайлап, ұран тастаған, жауар бүлттай түнерген, винтовкалармен қаруланған 30-дан аса басмашылар қалаға басып кірді. Бұл базар күні болатын. Жұрттың бәрі базар төңірегінде топырлап жүрген уақыт еді. Келгендер алланың атынан сөз сөйлеп, оларға қосылуға, қаланы қиратып, көпірлерді, орыстарды күртуге шақырды. Күтпеген төтенше оқиғадан үрейлері ұшқан халықтың көбі бас сауғалап, бәледен аулақ деп, жан-жаққа қашып құтылуға тырысты. Бірақ ауыздығымен алысқан жарау салтатты басмашылар мылтықтарын кезеп, қашқындарды тоқтатты. Базар халқын дедектетіп, алдарына салып алған басмашылар халықты оққағар қалқан етіп, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдар орналасқан қаланың орталық бөлігіне қарай жылжыды. Мұндай жағдай бола қояр деп күтпеген, оның үстіне басмашылардың кеңес өкіметі және партия органдары қызметкерлеріне деген мейірімсіздігін о бастан-ақ жақсы білетін мекеме қызметкерлері басмашылар келе жатыр дегенді естіген бетте-ақ, жан-жаққа тым-тырақай қашып, бас сауғалайтын жер іздеді.

Басмашылар мен оларға ілескен халық иесіз қалған аудандық партия, атқару, комсомол комитеттеріне, Қосшы одағына, халық сотының адам қамайтын камераларына және басқа мекемелер мен қазыналық дүкендерге бұза-жара басып кірді. Олардағы іс-қағаздарын, тергеу істерін, киім-кешекті талан-тараж етті.

Большевиктердің қосемдерінің қабырғаларда ілулі тұрған суреттерін көздеп атты. Маркс пен Дзержинскийдің

суретін кабырғадан жұлып алып, қорлады. Ал Ленин мен Рыковтың портреттерін еденге лақтырып тастап, аяқтарымен таптап, оларға қарғыс айтты.

Айта кеткен жөн, Тактакөпір тым қорғансыз да емес еді. Онда құрамында 20 адам бар Дедов басқаратын қарулы коммунарлар отряды бар болатын. Бірақ басмашылардың алғашқы атқан мылтық даусынан кейін-ақ коммунарлар жанұшыра тым-тырақай қашты. Ал әр жерден бір мылтық атып, бытыраңқы қарсылық көрсеткендерді басмашылар табанда атып өлтірді. Мұндай өлгендердің жалпы саны барлығы 8 адам болды. Олардың ішінде отряд командирі Дедовтың өзі де бар еді.

Әсіресе, әншейінде елге қоқандағанда алдарына жан салмайтын аудан орталығындағы кеңес қызметкерлері сужуректік, қорқақтық танытып, қандай да бір болмасын қарсылық көрсетуге жарамады.

Шын мәнінде, басмашылар мен олардың жағына шыққан жергілікті халық табан тіресе қарсылық көрсете алатындай елеулі саяси күште емес еді. Мұны он-ақ адамнан, оның ішінде алтауы ОГПУ күштері дивизионының және төртеуі коммунистерден құралған болмашы әскери топтың Грязнов дегеннің басшылығымен басмашылармен 2 сағат бойы атысып, Тактакөпірді қайтарып алуынан да көруге болар еді.

Тактакөпірдің өзінде ғана 100—150-дей қызметкерлер және тағы көптеген батырақтар мен жұмысшылар бар екендігін және олардың бір бөлігі қаруланғандар екенін және қалғандарында қаруландыруға мүмкіндіктер болғанын ескерер болсақ, әрине, Тактакөпір тұрғындары өздерінің күштерімен-ақ басмашыларға соққы бере алатын еді. Бірақ ОГПУ органдары атап көрсеткілері келмесе де, мынаны да ескермеуге болмайды, кеңес өкіметінің мақта даярлау науқанындағы зорлық-зомбылықтары, ауыл шаруашылығы салықтарын салуға байланысты асыра сілтеулері халықтың заңды наразылықтарын туғызғандықтан, халық өкіметі жақтап басмашыларға қарсы соғысуға да онша құлықты бола қоймады.

Оның үстіне ОГПУ мәліметтерінде Қарақалпақ жеріндегі басмашылар ылғи да “бандиттер шайқасы” ретінде көрсетілсе де қолда бар мәліметтер олардың жергілікті халықты жаппай ойрандағанын, немесе үкімет әскерлерін жусатып қырып салғанын дәлелдеп бере алмайды. Керісінше, олардың өздері іздерінен бір елі қалмай қойған үкіметтік әскери күштерінің, яғни жазалаушылар-

дың құрбандықтары болды. Сөзімізге дәлел ретінде Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Волленбергтің Тактакөпір оқиғасынан кейін осы орайда айтқандарын келтіре алар едік: “...ҚАО-да еш жерде олар (басмашылар — Т. О.) оларға қарсы әрекет еткен комотрияттарға қандайда бір болмасын елеулі соққы бере алмады, сонымен бірге айта кеткен жөн, жауынгерлік қабілеттіліктерімен де ерекшелене алған емес.

Мынаны ғана айтуға да болар еді: ҚАО-дағы бандта топтарын жою, біздің жағымыздан әлі күнге дейін қалайда бір адам шығын берместен жүргізіліп келеді” (Сонда, 2-п.).

Иә, қанша банды десек те 1929 жылғы басмашылардың 20-жылдардың басындағы басмашылардан елеулі айырмашылығы бар дер едік. Егер Кеңес өкіметі ауылда бір тапты екінші тапқа қарсы айдап салу саясатын жүргізбесе, бұл істе күштеу, зорлау әдістерін алғашқы орынға қоймаса, біздің ойымызша, 20-жылдардың соңында басмашылық қозғалыс Орта Азияда, соның ішінде Қарақалпақстанда қайта жандана қоймаған да болар еді.

Ал енді Тактакөпір оқиғасына байланысты мәселенің басын ашып алу үшін, 1930 жылы 2 қаңтарда “ҚАО-дағы Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулер туралы” мәселені қараған БК(б)П Қазақ өлкелік комиетінің жабық бюро мәжілісінде сөйлеген Қазақстандағы ПП ОГПУ бастығының орынбасары Альшанскийдің стенограммаға түсірілген сөзін берелік: “Қарақалпақ оқиғаларынан нақты екі жағдайды ажырата білу керек: а) Шымбай к. р. ұйымын жою; б) Тактакөпір бас көтеруі.

Шымбай к.-р. ұйымы біздің партиямыздың таптық бағытына қарсы күрес жүргізді... Ұйымның бағдарламалық мәселелері олар Жұнайт ханға жибермек болған “Итти-фак” (Одақ — Т. О.) деп аталатынында неғұрлым жарқын көрініс тапқан. Құжат баса назар аударарлықтай, сондықтан да мен мұнан үзінді келтіремін: “Жұнайт ханның баласы Шалтайға, Хакімбекке, Көкденбала, Ахметбекке, ҚҚАО-ның төрт солтүстік аудандарындағы халықтың игі жақсылары атынан.

Кеңес өкіметі біздерді қыспаққа алуда, үлкен салықтар салуда. Біздің көрнекті Ашуллаларымыз, ишандар большевиктердің күзеттерінің, қысымының қол астында, айтып жеткізуге болмайтын қанауға төзуде. Сондықтан да Сізден көмек күтеміз және Жұнайт ханның қол астына көшуді қалаймыз.

588835

ЖАЖҰНАЙТ ХАННЫҢ ҚОЛ
ӘНЕРКӘСІ ТЕХНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТЫ
КІТАПХАНА

Басқарудың ескі түрлерін, шаригат сотын, аталықтар мен Ашулла өкіметін қалпына келтіруге және хан-Жұнайттың нұсқауымен жұмыс істеуге уәде етеміз. Барлық халықтың атынан. Төменде игі жақсылардың қолы". (Қолдарды жинауға үлгере алмаған). (Аталған архивтен, 110-п.).

Осы жерде бізге Альшанскийдің сөзін бөліп, оның осы айтқандарының өзін қысқаша болса да талдай кетуге тура келеді. Өйткені біріншіден, Альшанский келтіріп отырған "игі жақсылардың" хатында қойылған қолдар жоқ екенін оның өзі де мойындап отыр. Оның айтуынша, "хат иелері хатқа елдің қолын қойдыруға үлгермеген" болып шығады. Жарайды, қалай-ақ болсын делік. Ал бірақ қол қойылмаған құжатқа қалай ғана сене аларсың. Мұны ОГПУ-дағылардың өздерінің әдейі қолдан жасамағандарына, сөйтіп өздерінің "түймедей еңбегін түйедей етіп" көрсетуге тырыспағанын кім дәлелдеп бере алады бізге? Екінші күдігіміз сол жылдары шетелде жүрген Жұнайт ханға байланысты. Алдымен, әрине, Жұнайт ханның кім екенінен оқырманды хабардар етелік. Ол үшін бәрінен бұрын осы мәселені зерттеп жүрген өзіміздің кеңестік тарихшыларымыздың Жұнайт хан туралы мәліметтеріне жүгінелік: "Жұнайт хан (Джунаид Курбан Мамед, 1860-1938 ж. ж.)— түркменнің феодалдық-тайпалық көсемі, Хиуаның 1918—1920 жылдардағы қанды қол билеушісі... Қатал, ашкөз, атаққұмар Жұнайт (орыс тіліндегі әдебиеттерде Джунаид — Т. О.) өзінің отрядымен көрші тайпаларға қарақшылық шабуылдар жасады, өзбектерді, қарақалпақтарды тонады. 1911 жылы өзінің туған бауырын өлтірді және оның дүние-мүлкін өзі алып алды. Ол өзінің қол астына бірнеше түркмен тайпаларын біріктіре Хиуа көлемінде аса ауқымды қарулы жасақ ұйымдастырды.

1915—1916 жылдары Жұнайт Хиуаға бірнеше жорықтар жасап, билікті басып алуға ұмтылды және сонымен қатар халықты тонады. Ол жеңіліп қалған соң Қарақұмға кетті, онан соң Иранға қоныс аударды.

Революция жеңген соң, контрреволюцияшыл топтар Жұнайтты еңбекшілерге қарсы күресте таптырмас одақтас деп білді. Хиуадағы казак бөлімдерін басқарған ақ гвардияшыл полковник Зайцев онымен жеке байланыстар орнатты.

1918 жылы қаңтарда Жұнайт ханның 1600 салтаттылары Хиуаға кірді. Хиуа ханы Исфердиар оған бағынды және формальды түрде тақта қалды. Жұнайт Хиуаның

дара билеушісі болды. Осылайша, басмашылық мемлекетті басқару деңгейіне көтерілді.

Жұнайт хан бандалары Түркменстан АССР-ы құрамына кіретін Петро-Александровск және Нүкіс қалаларына әлденеше рет шабуылдар жасады, айнала халықты тонады, жылқыларды, түйелерді, қойларды айдап әкетті, астықты тасып алды, тұтқындарды қатал азаптады: шаруалар мен қолөнершілерді жазалады.

1919 жылдың екінші жартысы мен 1920 жылдың басында Қызыл армияның санаулы бөлімдері және Хиуаның революцияшыл ерікті отрядтары басмашыларды бірқатар жеңілістерге ұшыратты және Жұнайт ханның резиденциясы Бедіркентті алды. Оның өзі Қарақұмға қашып кетті. 1920 жылы Қазанда толығымен түскен Жұнайт хан бандалары ағылшын қаруларымен қаруланып, тағы да белсенділік танытып Қоңыратты басып алды және Нүкісті қоршауға алды. 1921 жылғы көктемде басмашылардың Хорезм (Хиуа) жеріндегі негізгі күштері талқандалды және Жұнайт хан тағы да шөл далаға тығылуға мәжбүр болды. 1923 жылдың соңында Жұнайт хан өзінің бандаларының санын тоғыз мың адамға дейін жеткізді және белсенді әрекетке көшті. Ол Хазараспты басып ала алды, Хиуа мен жаңа Үргенішті қоршады. Қиын және табанды күрестен кейін 1924 жылдың соңына қарай Хорезм республикасы территориясындағы басмашылардың барлық ірі бандылары жойылып бітті.

1924 жылы Жұнайт хан Кеңес өкіметіне берілді. Оған кешірім жасалды, бірақ ол халықтық өкіметке қарсы қарулы күресті тоқтатпады. Бізальы жыртықш, жуырда ғана Хиуаны билеген ол, жеңіліске, Түркменияның ең тылсым түкпірлеріне дендеп енген жаңа өмірге көңілге алмады. Жұнайт бұрынғысынша ағылшын барлауымен, контрреволюциялық эмиграциямен байланыс ұстады, жаңа басмашылар отрядын ұйымдастырды, күндердің күні болғанда капиталистік мемлекеттердің КСРО-ға шабуыл жасайтыны туралы өсек-аян таратты.

1927 жылы жазда және күзде шекараның арғы бетінен Жұнайтка қару-жарақ пен оқ-дәрі артқан бірнеше керуен келіп жетті. Кабулдан және Мешхедтен кейде іс бабымен шетелдік арнаулы барлау орындарының нұсқау қағаздарын тасушылар келіп жатты. 1927 жылы 19 қыркүйекте Жұнайт хан Кеңес өкіметіне қарсы бүлік жасады. Бірақ оның бандалары талқандалды, ал өзі болса шет елге қашып кетті.

леніскен тап күресінің жаңа кезеңін меңзеп өтеді. Оның дұрыс болмайтыны тағы мынадан, ол біздің лагеріміздегі таптық күштердің жаңаша орналасуларын көрмейді. Ақырында ол, басмашылықтың өзіндегі өзгерістерді, оның саяси үсқындындағы өзгерістерді көрмейді. 20-21-24- жылдарда басмашылық басқаша сипат алды, қазіргі кезеңдегі басмашылық жаңа саяси түрге ие болды" (Аталған архивте, 87-п.).

Иә көріп отырмыз, сталиндік тап күресінің өрши түсуі туралы қолдан жасалған теорияны басшылыққа алған Гричманов 20-жылдардың соңындағы басмашылық қозғалысқа "жаңа саяси рең" бергісі келеді. Яғни мұны белгілі бір саяси контрреволюциялық ұйым ұйымдастырып отыр деуден кет әрі емес.

Бірақ біз жоғарыда атап кеткендей, тергелген тұтқындардың өздері мойындаған жауаптарынан басқа контрреволюциялық ұйымдардың Қарақалпақ жерінде жұмыс істегенін дәлелдейтін ешқандай дәйекті материалдар жоқ. Ал енді ұсталғандардың мойындағанына келсек, ОГПУ-дың қандай әлістермен болмағанды болды деп мойындататынын біздер қазір жақсы білетін болдық қой. Енді осы пікірімізге дәлел ретінде тергеу кезінде кінәларын "мойындаған" контрреволюциялық ұйым дейтінінің басшыларының өздерінің айтқандарын алға тартамыз.

Тұтқын Ибрагимов Үббының көрсеткендері: "Иә, шындығында да, Қарақалпақ жеріндегі Шымбай ауданында мен мүшесі әрі белсендісі болған контрреволюциялық ұйым жұмыс істеді. Ұйымның алдына қойған мақсаты — Кеңес өкіметін құлату еді...

Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған контрреволюциялық әрекетке біздерді итермелеген негізгі себептер біз өмір сүріп отырған кезең мен идеологиялық ымырасыздығымыз болып табылады. Контрреволюциялық ұйымның жетекші құрамының өткендегі әлеуметтік-саяси жағдайы мұны растай түседі. Мысалы, мен және менің бауырым Әжім ханның үстемдігі кезінде шешуші рөл атқарған беделді атаның балалары. Орымбаев Асқар Шымбай округіне бұрын мата және басқа да зат әкелуші ірі саудагерлер, Ерназаров Қожахмет, Жұманазар Сейтназаров, Шейхы Құдайназаровтар байлардың балалары, ағайынды Иматуллаев Жәдел-Максұм және Әбдікәрім — ишанның балалары...

Әсіресе, соңғы екі жылда ауыл шаруашылығы салығы, қызу, жеке салғырт жинау бағыты бойынша біздерді экономикалық тұқырта түсуге бағытталған Кеңес өкіметінің

саясатына деген наразылықты одан да ары өршіте түсті. Мысалы, белдерді (салықтың түрі — Т. О.) қожалықтардың экономикалық қуатын ескермей-ақ, өзара тең етіп бөлудің орнына 1927-28 жылдардан бастап қожалықтардың табыстары қатаң ескеріліп отырылды. Мысалы, мен 1927-28 жылдарға дейін бір-екі белдерді шығарып қоюшы едім, кейіннен 7—8 белдер салық телеуге тиіс бола бастадым. Оған қосымша 1927—28 жылдардан бастап біз осы уақытқа дейін мүлде ешбір хабарсыз болып келген аukatты қожалықтарға жеке салықтар салу енгізілді. Жер-су реформасын жүргізу, біздің дүние-мүлкімізді кәмпескелеу мақсатымен қожалықтарды есепке алу басталды және алда Қарақалпақ жерінен сыртқа жер аударарды-мыс деген мәліметтерден біздердің хабардар болуларымыз Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған ұйымдасқан іс-қимылды үдете түсуімізге түрткі болды" (Сонда, 3-п.).

Ал енді тұтқын Ерназаров Қожахмет былай деп көрсетеді:

"Иә, ҚАО Шымбай және Кегейлі аудандары территориясында өзінің түпкі мақсатын — Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліс етіп қойған контрреволюциялық ұйым жұмыс істеді. Менің көзімнің терең жеткені, ұйым басшыларын Кеңес өкіметін құлату мақсатына жеткізген нәрсе өмір сүріп тұрған құрылыспен идеологиялық ымырасыздық болып табылады.

Ұйымның тамыры және мақсаттары қандай екенін мына фактілерден-ақ білуге болар еді: жоғарыда аталғандарды қосқанда барлық контрреволюциялық ұйымды басқарушылар өздерінің әлеуметтік-саяси жағдайлары жағынан бұрынғы болыс басқарушылар: байлар, атаның ұрпақтары немесе ата бабалары. Оның үстіне ұйым басшыларының басым көпшілігі кеңес жұмысында істеген.

Ұйымның тамыры және мақсаттары қандай екенін мына фактілерден-ақ білуге болар еді: жоғарыда аталғандарды қосқанда барлық контрреволюциялық ұйымды басқарушылар өздерінің әлеуметтік-саяси жағдайлары жағынан бұрынғы болыс басқарушылар: байлар, атаның ұрпақтары немесе ата балалары. Оның үстіне ұйым басшыларының басым көпшілігі кеңес жұмысында істеген. Кейіннен соңғы 3—4 жылдар бойына шұғыл түрде ауыл шаруашылығы салықтары, жеке салықтар белдер — салықтар салына бастаған өздерінің қожалықтарына кетіп қалғандар еді. Бұрын мұндай болған емес, мысалы: жеке салықтар және белдер салықтары әл-қуатты қожалықтарға мұндай үлкен көлемде ешқашан да салынған емес еді..." (Сонда, 3—4-п.).

Көріп отырмыз, контрреволюциялық ұйымның басшылары делініп отырған екі адамның айтқандары егіз қозыдай ұқсас. Егер олардың саяси сауатсыздығын ескерсек, берілген жауапта “контрреволюциялық ұйым”, “идеологиялық ымырасыздық”, “әлеуметтік-саяси жағдай” деген саяси түсініктердің не екенін түсінбейтін олардың өздерінің жауаптарында өздері бұрын ауыздарына алып көрмеген осындай күрделі саяси ұғымдарды атап айтулары, әрине, тіптен де мүмкін емес. Мұның бәрі ОГПУ тергеушілерінің күнделікті жұмыстарында жиі қолданылатын саяси терминдері. Олай болса жоғарыда біз келтірген тұтқындар берген жауаптарды түгелдей немесе ішінара ОГПУ-дың өзі әдейі жасаған деуге негіз бар.

Біздің ойымызша, жекелеген ауқатты адамдардың басмашылармен байланысқысы келуін немесе олардың кеңес өкіметі өмірге енгізген ауыр салықтарға наразы болып, өзара бас қоса пікір алысуларын шет елмен байланыс бар және Қарақалпақ жеріндегі барлық солтүстік аудандарды қамтитын контрреволюциялық ұйым деп көрсету үшін шындыққа мүлде қайшы келеді.

Контрреволюциялық ұйым туралы аңыз ОГПУ-дың тергеу жұмысындағы тұтқындалғандардың берген жауабын одан әрі талдасақ әшкерелене түседі.

1929 жылы 2 қарашада Ерناзаров Қожахметтің тергеушінің сұрақтарына қайтарған жауаптарында контрреволюциялық ұйымның құрамына “қытай-қыпшақ” және “Кеңегес-Маңғыт” руларының өкілдері кіргені, алғашқылардың бұл ұйымға Орынбаев Асқар, Ибрагимов Ажим, Ибрагимов Ұббы, Исмадуллаев Жәлел-Мақсұм және Исмадуллаев Әбдікәрім, ал соңғы “Кеңегес-Маңғыт” руынан жауап беріп отырған оның өзі (яғни Ерназаров Қожахмет). Сапарнияз Ірімбетов, Жұманазар Раймназаров, Құдайназаров Шейші мүше болғаны айтылады.

Аталғандардың бәріне тергеу хаттамасында “кінәлары”, яғни контрреволюциялық ұйымға мүше болғандарын “мойындап”, бір адамдай қол койғандарына қарағанда ОГПУ оларға қатты қысым жасаған тәрізді.

Әңгіменің қандай контрреволюциялық ұйым туралы екенін Ерназаров Қожахметтің жауабын одан әрі тыңдағанда ұға түсеміз:

“Белсенді ұйымдастыру қызметіне даярлықтың басталуын 1929 жылдың шілде айының орта шенінде Шымбай қаласындағы Кеңжегүл қарияның үйінде Қауын базарда болған алғашқы кеңес деп санаған жөн. Бұл кеңеске мені

... аты-жөні мен білмейтін бір бала арқылы Орынбаев Асқар шақырды. Кеңеске қатысушылармен Орынбаев Асқар, Исмадуллаев Әбдікәрім және Ибрагимов Ұббы... болды. Бұл жерде мен ешкімнен ешқандай да нұсқау алған жоқпын. Дарияның арғы бетіне бір адамды жіберу туралы әңгіме болған жоқ. Бұл кеңеске дейін кеңес өкіметіне қарсы көтерілісті даярлау туралы мен білгенім жоқ. Ұйымға мені тартқандар — Ұббы Ибрагимов және Асқар Орынбаев. Мен айтып отырған алғашқы кеңес пен келесі екінші кеңес арасындағы уақыт бірнеше сәтке болды.

Бұл осы жылдың шілдесінің соңына қарай немесе тамыз айының басында болды. Базарда болсын, жоқ әлде Шымбай қаласының көшесінде болсын Асқар Орынбаевпен және Ұббы Ибрагимовпен бірге, Сапарнияз Ерімбетовпен және Палымов Шалымбетпен бірге жиі бас қоса әңгіме-дүкен құратынбыз. Сонда Асқар Орынбаев пен Ұббы Ибрагимов, Ильялы, Парсы және жалпы Ташауыз округі түгел басмашылар қолдарына көшкенін және олармен байланыс жасау үшін өздерінің адамын жібердік дегенді айтып, басмашылық қозғалыстың нақты жағдайын анықтау үшін біздерге де солай етуді ұсынды. Асқар Орынбаев пен Ұббы Ибрагимов ылғи Түркменстанда күшті басмашылық қозғалыс болып жатқандықтан, біздерге де дайындау керек және оларға көмек көрсетуіміз керек, ал дарияның арғы бетіне кеткен Жәлел-Мақсұм таяуда бізге өз жігіттерімен келеді десетін. Мен Шымбайда, Түрнияз Алланиязовтың үйінде өткен екінші кеңестен соң ұйымға белсенді мүше болдым” (Сонда, 42-п.).

Мұнан әрі оқиға былай өрбіген: жауап беруші Түрнияз Алланиязовтың үйінде болған кеңесте Құдайберген Бекбаулы дегенді дарияның арғы бетіндегі басмашыларды ертіп келуге жұмсағанда ол көнбей қалған.

Ал келесі күні Мамет Саид Қазбекеевті үгіттеумен болған. Ол тіптен басмашыларға барып келсен ақша береміз деген де көнбей қойды. Ақырында Құдайбергеннің өзі дарияның арғы бетіне барып басмашыларды ертіп келуге келіскен (Сонда, 42—42-п.).

Байқауымызша, басмашылармен кездесуге жалғыз Құдайберген ғана бармаған. Оған дәлел ПП ОГПУ-дың өкілі Кубякиннің 1929 жылдың 10 қарашасында тұтқын Мұнаударов Пахреддиннен алған жауабы. “4—5 қыркүйекте,— деді ол өзінің көрсетуінде,— Оразбай Сержанов маған Мәдіраим Камаловтың Әмударияның арғы бетіне басмашылармен кездесуге кеткенін айтты” (Сонда, 46-п.).

Иә, көріп отырымыз, жекелеген аukatты адамдардың Қарақалпақстанда өріс ала бастаған кеңес өкіметінің таяуда болуға тиісті жаппай күштеп кәмпескелеу және зорлап жер аудару саясатынан құтылудың жолын таппай бастары қатып, көрші Түркімен жеріндегі басмашылық қозғалысқа соңғы үміттерін артқанын көреміз. Бірақ мұнда кеңес үкіметіне қарсы саяси сипаттағы бүкіл Қарақалпақ жерін қамтитын контрреволюциялық ұйым құру, біздің ойымызша, ешкімнің ойына келмеген. Мақсат — кеңес өкіметінің бұғаулау шараларынан қалайда бас сауғалап қалу еді. Мұның жалғыз жолы — басмашылар күшімен халықты көтеруге келіп тірелгендігі.

Кейіннен Альшанский контрреволюциялық ұйымның “басшысы және идеологы” деп атаған Ұббы Ибрагимовтың 9 қарашада тергеуші Салимов қойған: “Көтеріліс сәтсіз аяқталған жағдайда Сіздер кімнің көмегіне сендіңіздер?” — деген сауалына қайтарған төмендегі жауабы: “...Біріншіден, біз сол кездің өзінде-ақ саны көп деп санаған басмашылардың тарапынан болатын көмекке сенім арттық десе, екіншіден, бізге басмашылар келе қалғандай болса, барлық халық тарапынан көмек аламыз деп демелендік. Біздің бұған иек артқан себебіміз, Жәлел-Максұм мен 30-дай адамға өте көп салық салғаны туралы мәлімет белгілі болды. Олардың әрқайсысына 400—500 сомнан салық салынған. Егер басмашылар келе қалғандай болса, осындай наразылық көрген халықтың бәрі бізге қосылады деп ойладық. Өйткені халық арасында, анығырақ айтсақ, әңгіме олардың 2—3 жылқысы мен 3—4 танап жерлері туралы және өздері бәрібір батырақтармыз деп атайтындар туралы...” (Сонда, 49-п.).

Бұл Ұббы Ибрагимовтың аузынан шыққан жауабы. Өйткені оның айтқандарының бәрі Қарақалпақстанда болған сол жылдардағы әлеуметтік-саяси ахуалды айна қатесіз бейнелеп отыр. Яғни, Ұббы Ибрагимов пен оның серіктері басмашылардың қалың қолы келіп кірген соң, өкімет салғыннан әбден тұралаған наразы халық өз еріктерімен оларға қосылады, сөйтіп Кеңес өкіметінің аukatтыларға қарсы бағытталған шаралары іске аспай қалады деп ойлаған.

Әрине, бұл Кеңес өкіметінің зор мүмкіндіктерін бағалай алмаған, қараңғылықтан және саяси сауатсыздықтан туындаған саясат еді. Тергеу материалдары көрсеткендей Ұббы Ибрагимовтың және оның одан аз ғана пікірлестерінің Қарақалпақстанның басқа аудандарымен

контрреволюциялық байланыстары да болмаған. Яғни ОГПУ-дың олардың тобын Қарақалпақстанның солтүстік аудандарын қамтыған ірі контрреволюциялық ұйымның бөлімі деп көрсетулері жалған факты.

Бұған дәлел жоғарыдағы тергеудегі, яғни тергеуші Салимовке Ұббы Ибрагимовтың берген төмендегі жауабы: “Сурақ. Сіздердің басқа аудандармен, дәлірек айтсақ, Шейхазбадағылармен және т. б. байланыстарыңыз болды ма және кімдер арқылы, қандай мақсатпен? Жауап: Мен жеке өзім бұл аудандармен ешқандай байланыста болған емеспін. Егер байланыс ұстаса Жәлел-Максұм мен Қадыр қазы ұстауы мүмкін. Олар байланыс үшін басмашыларға және басқа аудандардағы адамдарға арнайы барды” (Сонда, 49-п.).

Жауаптан көрініп тұр, “контрреволюциялық ұйымның идеологы” өзінің деректерінің басмашылардан басқа бөтен аудандарда нақты кімдермен байланыста болғанын айтып бере алмайды. Өйткені қайталап айтамыз, шын мәнінде мұндай байланыстар тұрмақ, “контрреволюциялық ұйым” дегеннің өзі де өмірде болмаған. Сондықтан да бұған дәлел жоқ. Оны ОГПУ-дың қызметкерлері әдейі ойлап шығарған.

Ал енді басмашыларды шақырып келуге келсек, мұндай байланыс шынында да орын алған. Оның себебін жоғарыда айттық та. Біз басмашылардың Тақтакөпірге қалай келгенін және одан қалай кетіп қалғанын, осыған куә болған Қалымбетов дегеннің тергеуде берген жауабымен түсіндіре аламыз: “26 қыркүйекте өткен жиналыста, — дейді ол, Андатқол деген жерде 40-50 адам басмашылар жиналып өз орталарынан хан сайлады. Жәлел-Максұм хан, ал Барлықбай Нұрымов нөкер басы болды. Осыдан соң бұл қарулы топ Тақтакөпірге бет алған. Жақындап келген кезде үрей туғызайық деген болар, тарс-тұрс мылтық атқан. Ал енді қаладағы сәтсіз әрекеттен соң, кейін шегінген кездерінде басмашылар Барлықбайды және осы әңгімені айтып отырған Қалымбетовтың өзін, Жәлел-Максұмды өздерімен бірге ала кеткен. Атка қамшы басып қашып бара жатқан басмашыларға Қапқанатау түсында Қалымбетов ілеспей қалып қойған және ізге түсіп қуалап келе жатқан қызыл әскерлердің қолына түскен” (Сонда, 39-20-п.).

ОГПУ-дың тергеуінде жауап бергендердің сөздері мынаы дәлелдей түседі: Тақтакөпірге келген басмашылардың мақсаттары елді тонау, тіптен мемлекеттің астығын тар-

тып алуда емес, халықтың кеңес үкіметінің наразылығын пайдаланып, оларды көтеріліске көтеру, яғни өздерінің сиреп қалған қатарларын толықтыру, көбейте түсу болған. Бұл жерде басмашылардың қандай да бір болмасын жасырын контрреволюциялық ұйыммен байланыстарын нақтылайтын дәлел жоқ.

Солай бола тұрса да осы мәселені тексеруге Мәскеуден келген БК(б)П Орталық Комитетінің арнайы тобы ондай ұйымдардың әрекет еткені және кеңес өкіметіне қарсы қастандық ұйымдастырмақ болғандары рас деген қорытындыға келіп, ОГПУ құрастырған аңызды қорғап шықты.

Мына төменде біз келтіріп отырған ресми құжаттан анық байқай аламыз:

"Голощекинге!

өте құпия

*Қарақалпақ БК(б)П ОК тобының жұмысы туралы.
15. XII. 29 жыл".*

Аса елеулі мәселенің бірі ГПУ-дың Шаббаз ауданындағы к. р. (контрреволюцияшылдық — Т. О.) топты тұтқындауы. Бұл топтың жекелеген қыстақтарда ұялары болды; өздерінің программаларын талқылау және Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліске даярлану үшін жиналып жүрген. Ол Шымбайдағы жойылған к. р. ұйыммен байланысты болған...

...Дәл осы кезде Ақтөбе облысының Шалқар ауданында жүн даярлаудағы асыра сілтеулер және нанмен қамтамасыз етілмеу негізінде шыққан көтеріліс туралы Қазақстаннан хабар түсті. Көтерілгендердің Қарақалпақ жеріне бағыт алуы мүмкін екендігі туралы алдын ала ескертілген біздер, сонымен қатар Қошанов бандыларының ерекше жандана түскені және көшпелілер арасында к. р. жұмыс жүргізіп жатқан Қарақұм ишаны Ілияс туралы мәліметтер алдық.

ГПУ тыңшыларының деректеріне қарағанда, Ілияс Адайлар арасында ерекше беделді тұлға болып табылады, к. р. үгіт жүргізуде және қыс түсісімен көтеріліске даярланбақшы. Адай көшпелілерінде көптеген қару-жарақ бар екенін және олардың арасында әлі Кеңес өкіметі жоқ екенін айта кеткен жөн.

...Дін басылары тарапынан біздерге жауыққан белсенділіктің арта түсуі, бұл топтың идеологиялық ымырасыздығынан, феодалдық-капиталистік элементтерге қысымнан

және дәлірек айтқанда, дін басыларына салықтар салудан және салық салатын жерлерді сұрыптап алудан туындады.

ҚАО екі ауданында соңғы жылдары 22 мешіт Хиуада, Хорезм округінде 10 мешіт жабылды. Мұнымен қатар жеңіл салт-атты комсомолдардың "Сұлтан-Бабаға" шабуылдауы (бұрынғы Хиуа оазисынан мыңдаған мұсылмандар ағылып келетін орын), шейхтерді мешіттен молаға қуалап шығару және мешіттегі жарты ай бейнесін атудың да көрініс беруі тәрізді бұзақылық әрекеттер орын алған. Сондай-ақ мешіттерді тұтқындар ұстайтын үйге, дәрет алатын және т. б. көргенсіздіктер жасайтын жерлерге айналдыру фактілері де орын алған. Осынау жабылған мешіттерден қыстақтарға тарап кеткен дінбасылары онда кеңес өкіметіне қарсы, большевиктерге қарсы Ислам үшін қасиетті соғысқа шақырып үгіт жүргізуде. Осы бұрмалауларды пайдаланып Кеңес одағына Қытайдың шабуыл жасағаны, барлық теміржолдарды басып алғаны, Англияның, Ауғанстанның шабуыл жасағаны, Жұнайт ханның келгені, үздіксіз көтерілістер, ашаршылық, нанның жоқтығы және т. б. арандатушы өсек-аянды таратуда. Оның үстіне бұл жұмыстар мюридтер арқылы және барлық сақталып қалған байланыстар арқылы жүргізілуде. Бұл байланыстар аса ауқымды және барлық Орта Азияны қамтиды. Мұның Англияның шет елдер арқылы ықпал етуіне ыңғайлы құрал екенін, олардың мұны пайдаланбай отырмағанын да ойлаған жөн.

Мұның бәрі дінбасылары және дін туралы мәселені, бәрінен көп шиеленіскен және бай-ишан элементтері көптеген бұқараны әлі де өз сондарынан ертіп кете алатын мәселе ретінде бөліп көрсетуге біздерді мәжбүр етеді.

Рас, соңғы мәліметтер аса көрнекті басмашылардың бірі Шалтай батырдың Парсы еліне кеткенін айтады. Бірақ сонымен бірге Жұнайт ханның қайтып келгені туралы мәліметтер де күшейе түсуде.

Топ (Орталық Комитеттің тобы — Т. О.) 18 желтоқсанда Ташкентке шығады. Онан соң Алматыда болып, қаңтардың алғашқы күндерінде Мәскеуге оралмақ.

БК(б)П ОК-і тобының жетекшісі Гричманов" (17-т., 348-с, 31—35-н.).

Құжаттан көрініп тұрғандай, тіптен басқасын былай қойғанда, Мәскеудің өзінен келген лауазымды партиялық топ жергілікті халыққа, оның діни дәстүр-салтына жасалған қиянатты айқын мойындайды, сөйте тура қандай да болмасын халық тарапынан орын алған наразы әрекетті

контрреволюциялық бас көтеру, Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйымдар құру деп бағалайды.

Бүкіл одақ көлемінде ОГПУ-НКВД органдары ойлап шығарған мұндай контрреволюциялық ұйымдар аз емес. Бұрын өмір сүріп әрекет еткендері мүлде дәлелденбеген, олардың кейбіреулерін біз қазір атап бере аламыз: “Сафаровтың, Золудскийдің және т. б. ленинградтық контрреволюциялық Зиновьевтік тобы”, “Грузиндердің троцкистік тыңшы зиянкестер орталығы”, “Поляк жауынгерлік ұйымы”, “Пантюркистік орталық”, “Антисоветтік террористік диверсиялық сатқын социал Тұран партиясы”, “Украинаның антисоветтік ұлттық орталығы”, “Белорусь КП(б)-сындағы ұлтшыл оппортунистік уклон”, “Антисоветтік ұйым Түркімен азаттығы”, “Н. А. Скрыпниктің ұлтшыл-ауытқушылығы”, “Қырым ұлтшылдарының ұйымы”, “Милли-фирка”, “Эйсмонттың, Толмачевтың және т. б. антипартиялық контрреволюциялық тобы”, “Слепов және т. б. оңшылдардың антипартиялық контрреволюциялық тобы” (“бухариндік мектеп”), “антисоветтік оңшыл троцкистік блок”, “марксист-лениншілдер одағы...” Бұл тізімді осылайша жалғастыра беруге болар еді.

Ал енді жергілікті жерлерде біз әңгіме етіп отырған Тактакөпір оқиғасымен және 1929 жылы болған көтерілістермен байланысты деп табылған кейбір контрреволюциялық ұйымдарды Голошечкин басқарған БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитеті өзінің 1930 жылы 7 қаңтарда болып өткен жабық бюро мәжілісі қаулысында атап кеткен еді. Олар: “Темір тобы”, “Сарыбаев, Қожахметов, Қошанов тобы”, “Адай тобы”, “Ақтөбе тобы”, “Гурьев және Маңғышлак тобы...” (17 т., 348-іс, 18-п.).

Иә, қолдан әдейі осындай “контрреволюциялық ұйымдарды” өздерінше “әшкерелеген” ОГПУ-дың басшыларына мынандай сұрақ қояр ма еді: егер Кеңес өкіметінің өзі әділетті, ал большевиктердің саясаты дұрыс болса неге осыншама көп контрреволюциялық ұйым оған қарсы құрылды екен? Ұлы Қазан төңкерісінің 12 жылдығы бола тұра Кеңес өкіметіне қарсы күрестің өрши түскені несі?

Қазір бұл аталған ұйымдардың өмірде болмағаны белгілі болып отыр. Наразы қазақ ежелден-ақ ешқандай саяси ұйым құрмай-ақ атқа конған.

Қолдан “контрреволюциялық ұйымдар” жасап, жазықсыз жандарды азапқа салған, атқан, абақтыға қамаған Сталиннің және ол осы істе пайдаланған ОГПУ-НКВД органдарының халықтың алдында кешіруге болмайтын

жантүршігерлік қылмыстары бұл. Бұл іске Сталиннің өзі тікелей дем беріп отырғанын дәлелдейтін құжаттар қазір біздің қолымызда баршылық.

Сталиннің облыстық, өлкелік партия комитеттеріне, ішкі істер халкомдарына, олардың басқармаларының басшыларына жолдаған телеграммасында төмендегідей жолдар бар (тура мағынасын беру үшін аудармадық):

“...Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и притом применяют его в самых безобразных формах. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников. ЦК ВК(П)б считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться впредь, в виде исключения, в отношении явных и неразоружающихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод”.

Сталин мұны 1939 жылы 10 қаңтарда адамдарды жазықсыз азаптау өзінің шыңына жетіп, оларды тергеу кезінде күш қолданып, азаптау арқылы, өздеріне істемегенді істедім деп мойындату тәжірибесі әбден орныққан кезде жазып отыр. ОГПУ органдары мұндай әдістерді Сталин үйретпей-ақ, өздерінің партия тарапынан шын мәнінде бақылаусыз екендерін пайдаланып және өздерінің едәуір “іс тындырып” жатқандарын дәлелдеу үшін 20-жылдары-ақ қолданғаны белгілі. Күштеу, қинау әдістері әсіресе бай-қулақтарды тап ретінде жою, сондай-ақ 1929—1931 жылдары болған халық көтерілістеріне қатысушыларды жаппай жазалау науқандарында нақты сыннан өтіп, тәжірибе ретінде жинақталды.

Ал енді біз әңгіме етіп отырған Тактакөпір оқиғасында да тұтқындарға осындай зорлау әдістері қолданылып, олардан жалған жауаптар “өндіріліп” алынған. Контрреволюциялық ұйым туралы аңыз осылай қолдан жасалынған. Бұл жерде ОГПУ-дың түпкі мақсаты — Жұнайт ханмен байланысы бар контрреволюциялық ұйымды “әшкерелеу”, сөйтіп өздерінің қыруар шаруа тындырып жатқанын көрсету ниеті айқын байқалып тұр.

Күдігімізді Альшанскийдің аталған бюро мәжілісінде сөйлеген сөзі дәлелдейді:

“Біздің қолымызда бар тергеу материалдары,— деді Альшанский Шымбай к.-р. ұйымының бірқатар ауылдарына кең таралған ұялары бар қуатты ұйым болғанын рас-

тайды. Сондай-ақ, ұйымның жекелеген мүшелерінің шет елмен байланысын көрсететін тұстар да бар. Міне сондықтан мен, жолдас Гричмановтың БК(б)П ОК-нің (ҚАО-дағы тобының жетекшісі — Т. О.) шет елмен байланыстарды анықтау ісі бізде өте нашар дегенімен келіспеймін. Шын мәнінде бұлай емес. Бұл оқиғалардың бәрі басталмастан бұрын-ақ, Орта Азияда да, Мәскеуде де, Гератта "газават" деп аталатын қасиетті соғысқа даярлық жүріп жатқаны белгілі болды. Бұл құжаттар Орта Азиялық ұйымдардың және орталықтың қолында болды. Міне сондықтан да, біздер мүлде ештеңе білмейміз деуге тіптен болмайды.

Операция барысында біз басшыларының тапсырмасымен шет елге (Мекке-Мединеге) барған және кейін қайтқан, сондай-ақ шет елдегі жағдай туралы хабардар еткен ұйым мүшелерінің бірін қолға түсірдік" (Сонда, 111-п.).

Альшанскийдің шет елге барған контрреволюциялық ұйым мүшесі ретінде Мекке-Мединеге қажылыққа барған адамды әдейі айтып отырғанын аңғару оқырманға қиынға түсе қоймас деп ойлаймыз.

Дегенмен, Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Волленбергтің өзі қол қойған жоғарыда айтылған құжатпен танысқанда, Альшанскийдің айтып отырған адамының кім екенін анықтай аламыз. Бұл Исмадуллаевтың өзі. Өйткені тергеу кезінде берген жауабында Ибатқожаев Нәби қожа деген былай деп көрсеткен: "Исмадуллаев жиналыста былай деді: міне енді менің Жұнайт ханда болғаныма бір жарым ай болды. Ол маған исламды қорғау үшін көтеріліс ұйымдастыруды тапсырды. Біздер ұйымдастырған отряд Жұнайт ханның армиясына кіреді және соның бұйрығымен әрекет ететін болады. Керімберді Ахун қойған: Кеңес өкіметіне қарсы күресуге біздің күшіміз жетеді ме,— деген сұраққа Исмадуллаев былай жауап берген. Жұнайт ханды Ауғанстан қолдайтын болады. Ол бізге хан болып келеді, ал біздер оны жақтаушыларды топтаймыз..." (Сонда, 4-п.).

Мұндай жауапқа қалай сенуге болады, тура ертегідегідей Қарақалпақ Исмадуллаев шетелдегі түркімен Жұнайт ханды қалай іздеп тауып ала қойған? Сонда Кеңес өкіметіне қарсы ұзақ жыл соғысып шет елге кашуға мәжбүр болған Жұнайт хан шынымен-ақ қарақалпақтардың күшімен хан болып қайта орала аламын деп ойлағаны ма? Ақылға сыймас қисынсыз сұрақтар. Сондықтан, біздің ойымызша, бұл жауапты ОГПУ-дың өзі құрастырған, бірақ Керімберді Ахун айтты-мыс болып

шыққан. Өйткені Исмадуллаевтың Ауғанстанда болғаны туралы бірде-бір ресми құжат жоқ.

Альшанский мұнымен ғана шектелмей, Өлкелік партия комитетінің жабық бюро мәжілісіне қатысып отырғандарды контрреволюциямен одан ары қорқыта түсті.

— Шымбай ұжымы,— деп жалғастырды ол одан ары өз сөзін,— жергілікті топ қана болып қойған жоқ, ол сонымен қатар Адаймен және Ақтөбедегілермен байланысты болды. Одан басқа Ташауызбен және Хорезммен байланысты болды. Осы жағдайлардан келіп мен бұл істі жасау процесінде егерде осы жылдың қыркүйегінің он сегізінен жиырма біріне дейінгі кезеңде негізінен ГПУ органдары орталық тобын жойып жібермегенде аса үлкен іске айналып кетуі әбден мүмкін болған қозғалыстың кең қанат жая бастағаны байқалғанын атап көрсетер едім.

Мұнымен қатар біздер, ұйымның барлық көсемдері қолымызға түспегендіктен, дәлірек айтсақ, Жәлел-Максұм Исмадуллаев бұл істің басты бастаушысы және ұйымдастырушысы деп ойлаған едік. Енді анықталғандай Жәлел-Максұм Исмадуллаев екінші қатардағы тұлға болып шықты. Өйткені мойындаған ұйым мүшелерінің бәрі қозғалыстың идеологтары және ұйымдастырушылары ағайынды Ұббы және Әжім Ибрагимовтар болғанын растайды. Оларды қыркүйектің он сегізінен жиырма біріне дейінгі операция кезінде біздер тұтқынға алдық.

ҚҚАО-ның оңтүстік аудандарында біздер тағы да, Шаабаз деп аталатын контрреволюциялық ұйымның көзін жойдық. Тергеу процесінде оның Шымбай контрреволюциялық ұйымымен байланысы анықталуда. Бірақ шаабаздықтар арасында өзбектердің аса үлкен процентінің болуы, тек қана қарақалпақтар ғана көтерілмек болды деген ойды теріске шығарады. Керісінше, енді анықталып отырғанындай, біз мұнда бай-ишан басшылығының, барлық ұлттық топтардың бірігуіне кездесіп отырмыз. Оның үстіне ҚҚАО-ның солтүстік аудандарында ұйымға қарақалпақтар қатынасқан болса, ал Шаабаздың, Бий-Базардың оңтүстік аудандарында түркмендер, өзбектер, қарақалпақтар қатысқан (Сонда, 112-п.).

Иә, Альшанскийдің ешбір нақты дәлелсіз, тек жауапқа тартылғандардың сөзін тілге тиек етіп (ал оларға ОГПУ-дің жасамағанды жасадың деп қысым жасап жалған фактілерді қалай мойындатқанын білеміз емес пе), құлді Қарақалпақстанда контрреволюционерлер ұйымына айналдырып жібергені еріксіз тандантады.

Сондықтан болар, басқаға қысым жасауға келгенде ОГПУ қызметкерлерінен бір кем түспейтін БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі, мәжіліске қатысып отырған Құрамысовтың өзі де тіптен осы тұста қамшы салдырмай жүйткіп тұрған Альшанскийдің сөзін бөліп: “онда ештеңе де болған жоқ қой”, — деп қалды.

Дегенмен тоқтаусыз сөйлеп тұрған Альшанский Құрамысовтың кекесініне сол сәтте-ақ соққы беріп қалды: “Мен жолдас Құрамысов Адайға көшіп кеткен Шалқардың байлары туралы айтып тұрғаным жоқ. Мен біздер көзін жойған Шаабаздағы контрреволюциялық ұйым туралы айтып тұрмын”, — деп қоқиланды.

Құрамысовпен ілінісіп қалған соң Альшинский өзінің негізгі тақырыптан — Тактакөпірдегі толқудан ауытқып бара жатқанын жақсы түсінсе керек, енді әңгіменің бетін бұрды: “...Осы жылдың 27 қыркүйегінде болған Тактакөпірдегі бас көтеру, — деп жалғастырды ол өзінің сөзін, — біздер тұтқынға алған орталық топ белгілеген бағдарламаны жүзеге асыратын контрреволюциялық ұйымның қалған бөлігінің әрекеті болып табылады. Тактакөпір бас көтеруінің жекелеген қатынасушылары ұйым мүшелерімен байланысты болған. Мен мынаны атап көрсеткім келеді: Тактакөпір бас көтеруі оқиғалардың жалпы тізбегіндегі буын ғана және Тактакөпір оқиғасы туралы мәселедегі жарыссөзде біздер көзін жойған Шымбай контрреволюциялық ұйымы туралы ұмытпаған жөн.

Біз Тактакөпірдегі оқиғаны көтеріліс демей, бас көтеру деп атап отырмыз, мұның себебі мынада: біздер жойып жіберген ұйым мүшелері ішінен Жәлел-Максұм Исмагуллаев, Әбдікәрім Исмагуллаев, Қадырқазы Дәулетназаров, Павланияз бай және тағы бірнеше адам тұтқындалған жоқ. Олар әрқашанда жасырынып жүрді және операциядан едәуір бұрын Дарияның сол жақ жағалауына жүзіп өтті. Тактакөпірдегі бас көтеруден үш күн бұрын ұйымға қатысушылардың бұл тобы дарияның оңтүстік жағалауына жүзіп өтіп, Тактакөпір ауданына келді және “Андаткөл” көлінде орнығып алып, кейіннен Тактакөпірге шабуыл жасайтын банданы ұйымдастыруға кірісті. Жолдас Гричманов операция жеткіліксіз жүргізілгендіктен кейбіреулер жан-жаққа қашып кетті деді, бірақ бұл дұрыс емес. Мен тағы да қайталаймын, операциядан көп бұрын Шымбай ауданынан кетіп жасырынып жүрген мен осы топ туралы ғана айта аламын. Оларды операция кезінде іздеп табу мүлде мүмкін емес.

Ал Тактакөпір ауданына келетін болсақ, біз онда ұйымның көрнекті мүшелерінің бірі Барлықбай Нұрымов дегенді тұтқындауымыз керек еді. Оған байланысты қиындық біздің кінәмыздан болған жоқ. Шымбайдағы ГПУ қызметкерлері аз болды. Міне сондықтан да ұйымды жойған кезде біздің қызметкерлеріміз Барлықбай Нұрымовты тұтқынға алуды Тактакөпірде жүрген жолдас Әлиевке — облыстық әскери комиссарға тапсырды. Жолдас Әлиев бұл операцияны өзі өткізбей, орнына милиционерлерді жіберген. Олар болса Барлықбай Нұрымовты тұтқындамаған. Кейіннен оны бандиттер басмашылар отрядының командирі етіп сайлаған. Оның үстіне жол. Әлиев біздің қызметкерлерімізге хат жазып, бұдан былай мұндай тапсырма бермеуді өтінген.

Менің мынаны атап көрсеткім келеді: Тактакөпірдегі бас көтеру бірнеше сағат ішінде басып тасталды. Бұқараның қолдауына сүйене алмады. Алғашында банданың төңірегіне 300-ге жуық адам топтасты, бірақ кейін олар жан-жаққа бытырай қашып, бәрі дерлік қолға түсті.

Менің тағы бір аса маңызды мәселеге — дін басылары туралы мәселеге тоқталғым келеді. Біздер жойып жіберген ұйымда дін басылары басты жетекшілік істер атқарды. Бұл мәселе болса дін басыларының контрреволюциялық ұйымдарға белсене кіру себептерінің мәнін білуге мәжбүр етеді.

ОК-нің (Орталық Комитеттің — Т. О.) нұсқауларына сәйкес дұрыс жолға қойылған дінге қарсы насихат орнына мешіттерді жауып тастап, алып қою ісі етек алған. Мұндай құбылыс барлық жерде орын алған. Жекелеген аудандарда мешіттерді еуропалықтардың жапқаны жайлы нақтылы фактілер бар. Төрткөл ауданында үлкен мешіт клуб ретінде пайдалануға берілген. Оған аудандық партия комитетінің хатшысы жол. Акчуриннің есімі берілген. Кейіннен діндарлар тобы аудандық партия комитетіне келген және мешітті жедел қайтарып беруді талап еткен, оның үстіне келіссөзді олар Акчуриннің өзімен жүргізген. Ол болса мешітті қайтарудан бас тартқан. Осы мәселеге байланысты ресми материалдарда мешіт діндарлардың толық келісімімен берілді” — деп көрсетілген (Сонда, 114-п.).

Бюро мәжілісінің стенограммасымен танысқанда Альшанский жайып салған ОГПУ “күпиялары” ешкімді де тандандыра қоймағанын байқаймыз. Тіптен Альшанскийдің өзі сөзінің кейбір тұстарында “өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай” етіп айтып тұрғанын байқаған бюро

мәжілісіне қатысып отырғандар да болды деп айтуға негіз бар. Алғаш әңгімені алыстан, коммунистердің дінге қарсы күресі туралы Альшанскийдің пікіріне байланысты өз ойын айтудан бастаған ол былай деді: "...Біздер тіптен аллаға сенетін қатардағы коммунистердің де "мен мешітке қарсымын",— деп айтып жүргенін білдік емес пе. "Мен,— дейді олар,— Ленинге және аллаға сенемін". Мұндай әрекеттер партия қатарын тазалау кезінде байқалды. Таптық саясат оларды біздің айналамызға біріктірді. Ал мешіттерді жабуды дінге қарсы жүргізілген саясатты бізге қарай итермелейді.

...Осында сөйлеген жол. Альшанский шекараның аргы бетіндегілердің ықпалы туралы құжаттар қолымызда бар десе де, менің ойымша, бұл құжаттар біріншіден, соңғы уақыттардағы өзгерістер жемісі. Екіншіден, біздер бұл мәселенің ықпалы ұзақ уақыт сақталатынын білген жоқпыз. Рас, дәл көтеріліс кезінде ескердік" (Сонда, 115-п.).

Иә, сталиндік - тұрғыдағы партия қызметкері болғандықтан Богданов, әрине, мешіттерді жеделдете жабуды мақұлдап-ақ отыр. Бірақ солай болса да ОГПУ-дың Қарақалпақ жеріндегі халық наразылығын қайдағы бір шетелдік ұйымдармен байланыстырмақ болған күйтырқы әрекетке барады. Әрине, мұндай пиғылдың Қазақстан ОГПУ-ы басшыларының барлық қулық-сұмдықтарын әшкере етуі әбден мүмкін еді. Альшанский бюро мәжілісі үстінде Богдановтың сөзін бөліп, "Бұл туралы мен қорытындыларымда осыдан екі ай бұрын айтқан едім",— деп шыдай алмай дауыстап та жіберді.

Бірақ Богданов та тілін тартпады, қайта қадала түсті: "Бұл қорытындылар,— деді ол,— осы көтерілістен соң болары болған, осынау былықтан кейін ғана жасалды. Жолдас Гричманов бұл тұста мәселені былай қойып отыр: мұнда жұмыс жолға жақсы қойылуы керек, немен көтеріліс басталардан бұрын біз бәрін білуге тиіспіз" (Сонда, 116-п.).

Богдановтың да, Альшанскийдің де сөздері олардан бұрын, осы жабық бюро мәжілісінде сөйлеген БК(б)П-ның Қарақалпақ тобының басшысы Гричмановтың ОГПУ қызметіне байланысты пікірлерінен сабақтасып еді. Гричманов бұл мәселеде былай деген болатын. "Соңғы мәселе: осы іспен айналысатын органдарда, дәлірек айтсақ, ГПУ-да аталған оқиғалардың бәріне ықпал етудің түпкі себептерін түп-тамырын негүрлым жан-жақты зерттеуді және Хиуа

оазисінің шет елмен байланысын тексеруді қолға алған жөн. Бұл бағыттағы біздің жұмыстарымыз түкке тұрғысыз, біз ештеңе де тындырған жоқпыз. Бір нәрсе анық, олардың шет елдермен байланысы нақты зерттелуі тиіс. Шиеленіс түскен тап күресі біздің органдарымыздың жұмыстарында сезілмейді" (Сонда, 103-п.).

Иә, Гричманов ОГПУ-дың жұмысын жаңаша жандандыра түсуді талап еткен.

ОГПУ жұмысы мұнан әрі сөйлейтіндер тарапынан тағы да өткір сынға ілініп кетер деп қауіптенді ме, жоқ әлде өзінің орынбасары Альшанскийді даудан аршалап алайын деді ме кім білсін, келесі сөзді әйтеуір, Қазақстан ПП ОГПУ-ының бастығы Волленберг алды. Ол 1929 жылы Қазақстанды қамтыған үш көтеріліске жалпылама сипаттама бере келіп, Тактакөпірдегі толқу және оның шет елмен байланыстығы туралы мәселеде былай деді:

"Тактакөпір бас көтеруі туралы әрі оған қатынасқандар қанша адам? Барлығы 300. Бұл қалай? "Ғазават" ұранымен ұрандатқан бандылардың келуін күтпегендер сол сәтте-ақ босып кетті. Бұл бас көтеру тек біздердің ғана күштерімізбен тоқтатылды. Біздер Қарақалпақ жағдайында ештеңе де істей алмаған болар едік. Бұл бас көтеру кедейлердің белсенділігінің арқасында тізгінделді. Бостандықтағы және Қостанайдағы бас көтерулерде біздер таптық саясат жүргізбеген болсақ, мұндайға қол жеткізе алмас едік. Біз көлемді бұқаралық бас көтерулерге тап болар едік. ҚАО ишандарға және Өлкенің бірқатар аудандарында байларға, құлақтарға және дін басыларына байланысты жүргізілген операциялар осының бәрі контрреволюциялық ұйымдардан бастау алып жатқанын айтқан жөн. Бірақ Қазақстан жағдайында олардың 150 ишанын және мюридтерін демеген ишандарының кім екенін біліп алдық.

Қазақстанда болып жатқан осы оқиғалардың бәрінің шет жақтағылардың қолымен басқарылып жатқаны күмәнсіз. Біздер ол жөнінде күннен-күнге мәліметтерді үстін-үстін, көптеп алудамыз. Біздер кеше контрреволюциялық ұйым басшысын шетелдіктермен байланыстыратын телеграмма алдық. Қиын жағдайларда жұмыс істеп жатқан біздерге қажетті қызметкерлердің жетіспейтінін де осы тұста көрсетпеуге болмайды..." (Сонда, 118-п.).

Бюро мәжілісінде қорытынды, тоқ етер сөзін айтқан Гричманов ГПУ қызметіне тағы да бір тоқталып өтіп, Альшанский туралы былай деді: "...Менің айта кеткім

келетіні мынау: оның (Альшанский — Т. О.) барлық жақсы сапалық жақтарына қарамастан қалай дегенмен де ГПУ қызметкері. Әрине, бұл жақсы қасиет, бірақ бұл саясат ылғи дұрыс жағынан көріне бермейді. Дәлірек айтсақ, біз аппарат жақсы ма немесе жаман ба деген мәселеде айтысып отырған жоқпыз, біздегі айтыс, тап күресінің күшеюіне байланысты алда тұрған үлкен міндеттерді шешуге ГПУ аппараты бейімделді ме деген мәселеге байланысты. Міне мәселе осы туралы қойылды. Жол. Альшанский мұны шатастыруға болмайды. Мұндай оқиғаларды біз алдын ала көре білетіндей халге қол жеткізуге тиіспіз. Нақтырақ мынаны айтар едім, осындай алдын ала көре білу жағы жергілікті жерлерде өте жетіспейді” (Сонда, 131-п.).

Сонымен, жабық бюро мәжілісінің стенограммасынан көріп отырмыз, ГПУ-дың басшы қызметкерлері де, басқа партия қызметкерлерінің ешқайсылары да Қарақалпақ жерінде контрреволюциялық ұйымның жұмыс істегенін және оның әйгілі Жұнайт ханның өзімен тікелей байланыс жасағанын бұлтартпай дәлелдейтіндей нақты деректер келтіре алмайды. Тек Мәскеуден, Орталық Комитеттен келген лауазымды партиялық топ осындай контрреволюциялық ұйым Қарақалпақта жұмыс істеген деген қорытындыға келді.

Мәскеуге, Орталық Комитеттің секретариатына, Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Москвинге көшірмелері Орджоникидзеге, Ворошиловқа, БК(б)П ОК Орта Азия бюросына, Қазақстан өлкелік комитетіне, ҚАО облыстық комитетіне жолданған осы партиялық топтың мәлімдеу хатында орталығы Шымбай қаласында болған контрреволюциялық ұйымның бағдарламасын көтеріліс қарсаңында (19—21 қыркүйектің ішінде) ГПУ органдарының қолға түсіргені контрреволюциялық ұйымның бәрінен бұрын Жұнайт хан тарапынан болатын әскери қолдауға үміт артқаны атап көрсетілді. Мұнда Жұнайт хан мен тікелей және тұрақты байланысты Жәлел-Мақсұм Исмағұлбаев жасағаны, ол мұның өзі Шымбай ауданындағы № 3 ауылдың тұрғыны екені, ҚАО облыстық сотының бұрынғы төрағасы болып табылатыны және кейіннен оның Тактақөпірдегі бас қотеруді басқарғаны атап көрсетілген (Сонда, 50-п.).

Сонда бұл ұйымның мақсаты не?— деген сұраққа осы ресми хатта нақты жауап берілген. Оған сенсек, Қарақалпақ контрреволюционерлері Кеңес өкіметін құла-

туды мақсат етіп, ескі хандық басқару нормасын қайта орнықтырмақ болған. Көтерген ұрандары: “Еуропалықтарды және қазақтарды соғындар!”, “Батырақтарды соғындар”, “Ислам үшін!”.

Байлар әсіресе, өздеріне опасыздық жасай, кеңес органдарына оларды әшкерелеп хат жазған батырақтарға аса мейірімсіз болғанын байқаймыз. Архив құжатында осындай арызқойлардың “ендігәрі жазбайтын боласың”— деп қолын шауып тастау, ештеңе айтпасын деп кедейдің тілін кесіп тастау орын алғаны туралы айтылады. Әрине, бұдан Қарақалпақ байлары түгелдей осындай тасжүрек болған екен деген қорытынды тумағаны жөн. Аталған фактілер жекелеген жағдайларда орын алған болар деп ойлаймыз.

Дегенмен де ауылдық жерлерде байлар мен діндарлардың Кеңес өкіметінің жаңа тәртібіне қарсы ықпалынан шығармау және әлеуметтік әділетсіздік қарақалпақ жерінде Тактақөпір оқиғасына дейін орын алып келген еді. Бұған жер суландыру жүйесін тазалау және жүргізу жұмыстары да мысал бола алар еді. Бұл жұмыстар еңбек етуге міндеттілік, қарақалпақ тілінде “қазу” деп аталды. “Қазуды” 1928 жылға дейін тек қана кедейлер және орташалар атқарып келді. “Қазу” жұмыстары, жұмыс күндерімен, яғни қарақалпақ тілімен айтқанда “белдермен” белгіленді. 1928 жылға дейін қара жұмыста еңбек ететіндердің сандарына қарай “белдер” яғни жұмыс күндері белгіленді. Байлар мен ишандарға “белдер” салынған жоқ, олар осы жұмыстарды басқарушылар және ұйымдастырушылар ретінде қара жұмыспен айналыса қоймады. Бірақ 1928 жылдан бастап аухатты қожалықтарға қысым жасайтын, олардың табыстарын басшылыққа алатын жаңа принцип енгізілді.

Сталиннің сеніміне ие болдым деп асқақтаған Голощекин 1927 жылы-ақ, қазақ байларына ашық шабуылды бастардың қарсаңында Голощекин Сталинге өз саясатын жан-жақты түсіндіріп хат жазғаны белгілі. Бұл хаттың тексін де және оған қайтарған Сталиннің жауабын да Голощекин VI Бүкілқазақтық партия конференциясында (1927 жылдың 15—23 қарашасы) делегаттарға әдейі дауыстап оқып берген еді. Голощекиннің бұл хаты көлемді болғандықтан және 1928 жылы жарияланғандықтан, оны қайта келтіріп жатпай-ақ Сталиннің оған қайтарған жауабын ғана қысқаша, қаз-қалпында берелік: “Тов. Голощекин! Я думаю, что политика, намеченная в настоящей

записке является в основном единственно правильной политикой. И, Сталин" (3).

Сталиннен осындай тірек тапқан және онымен тікелей хат жазысып, хабарласып отырған Голощекин Мәскеуден партияның ОК-нен келген комиссияны көзге ілсінбе.

Дегенмен Голощекин қасарысып қарсы тұрса да, мәскеулік топтың мүшелері өздерінің Сталинге және біз жоғарыда атаған партия басшыларына жазған баяндау хатында кейбір шындықты айта да, дәлелдей де білді. Мысалы, жоғарыдағы Голощекиннің байлар мақта егудің орнына бидай егеді деген дауына қарсы мәскеулік топ мынаны ашып көрсетті: мақта егуге байланысты келісім-шарт (контрактация) бойынша, бидай тұқымын кедейлер мен орташалар қожалықтарына қарызға берілді. Ал қолдарында айтарлықтай көп жерлері бар байлар мен ишандар болса, бұл мүмкіндіктен айрылды. Сондықтан да үкіметтен астық та, қарыз-көмек те алмайтын саясатқа қарсы наразылық туғызған бай-құлақтар оған қарсы үгіт жұмыстарын өршітіп бақты. Мысалы, Қожалматов Алламберген деген Шымбай ауданының № 3 аулының байы 1929 жылы егістік жерінің көлемін 8 танапқа қысқартқан.

Сол ауылдағы тағы бір бай Абәк Төлеметов (Төлемісов болар — Т. О.) өткен жылмен салыстырғанда егін алқаптарын 25 танаптан $13 \frac{1}{2}$ танапқа дейін қысқартқан.

Мақтаға небәрі $2 \frac{1}{2}$ танап болгенде де, ал қалған жерлерге астық дақылдарын еккен.

Ал енді жалпы осы № 3 ауылдағы барлық 467 қожалықтардың 27-сі байлардың қожалықтары болды. Олар егістік көлемін 466 танаптан 420 танапқа дейін қысқартқан (17-т. 348-іс. 53-п.).

Ойлап қарасаңыз, байлар аштан өлмеу қамымен, мемлекеттен ешбір көмек болмасын сезіп, бидай егуге көп көңіл бөліп отыр деуге болар еді. Оның үстіне мақтаны көп еккеннен не пайда бар. Оны ішерге тамақ ете алмайсыз. Сондай-ақ мақтаны көп еккеніңізбен оны мемлекеттік міндет деген сылтаумен түк қалдырмай сыпырып алатыны тағы да бар. Бірақ жергілікті партия ұйымдары мұндай адамгершілік тұрғыдан талдау жүргізуге тіптен де құлықты болмады. Өйткені оларға байлардың жанын сақтау емес, керісінше тап ретінде көзін жою саясатын жүргізу тапсырылған еді.

Егер байлар жоғарыдағыдай әрекетке тіршілік етіп, өмір сүру үшін барған болса, ал оларға жан бағатын ешбір

мүмкіндік қалдырмауды қоздеген жергілікті партия ұйымы енді бұрынғыдай байлардан мақта даярлауды емес, астық даярлауды мақсат етті. Бұл олардың ойынша байға және ишанға күйрете соққы беріп, олардың алыпсатарлықпен айналысуларына, кедейді қанап, тұқырта түсулеріне жол бермеулері тиіс болды (Сонда, 53-п.).

Ал енді мұның өзі, егер Голощекиннің айтқанына сенсек, мемлекеттің байлар мен ишандардан бәрібір көп астық жинап алуларына мүмкіндік бере қоймады. Экстенсивті егіншілік құрғақшылық жағдайында, суландыру жүйесі нашар танаптардан түсетін астық шамалы еді. Сондықтан да біздің байлар еккен егін олардың өздерінің отбасыларының тұтынуынан да артыла қоймайтын. Яғни Голощекин атап көрсеткеніндей, байлар мен ишандардан 300—500 пұт ғана астық жиналуы әбден мүмкін нәрсе еді.

Көпе-көрінеу, қолдан жасалған зорлық-зомбылық ауқаттылар мен дінбасыларының заңды наразылығын туғызды. 1928 және 1929 жылдары ғана жергілікті партия және кеңес ұйымдарының қызметкерлеріне шолақ белсенділерге қарсы ауылдар мен қыстақтарда 30 басқыншылық актілер болды. Жергілікті партия ұйымдарының бұрмалаушылығымен асыра сілтеушілікке жол берілуі төменгі партия және кеңес аппараты жұмысындағы кемшіліктер халықтың ашу-ызасын туғызуының нақты көрінісі Тактакөпірдегі бас көтеру болғанын Мәскеуден келген партиялық топ мойындады. Бірақ, олар мұның осы оқиғаға негізгі себеп болғанын мойындаудан қашақтады. Бұл мәскеуліктерді бастап келген Гричмановтың Қазак өлкелік партия комитетінің жоғарыда атап өтілген жабық бюро мәжілісінде сөйлеген сөзінен айқын байқалады: "...Екінші дұрыс емес көзқарас мынаған келіп тіреледі,— деген еді ол,— бірқатар жолдастар Тактакөпірдегі бас көтерудің негізгі себебі практикадағы және саясаттағы бұрмалаулар мен бас көтерулер деп санайды. Бұл көзқарастың дұрыс болмайтын себебі, біріншіден, ол партияның басты бағытын дұрыс түсінбей бұрмалап тұр. Ол ҚАО жағдайында таптық бағытта жүргізілетін жұмыстарға күдік туғызады...

Үшіншіден, ол барлық қателік атаулыны барлық бұрмалауларды теріске шығаратын көзқарас" (Сонда, 87-п.).

Қарақалпақ жерінде Азамат соғысы жылдарында амалсыз жүргізілген "соғыс коммунизмі" саясаты 1929 жылғы аштықта ашықтан-ашық тағы қолданылды. Жоғарғы органдар гричмандық топтың сөзін әрқашанда қуаттап, "ақ

дегені алғыс, кара дегені қарғыс” болды. Тіптен кедей мен орташаның өзі де басқару жұмысынан тысқары қалдырылды. Кедей-кепшіктерді партия ұясы мен ауылдық кеңестер көзге де ілмеді. Айта кеткен жөн, ҚАО-ның солтүстік аудандарындағы ауылдардың көпшілігінде бір жылға арнап жан басына 12 пұттан ғана астық берілетін тәртіп орнатылып, ал қалған артық астықтың бәрін елден тартып алып, ортақ қамбаға құйды. Тіпті ауаларға тінту барысында табылған артық астықты сыпырып алып, оларды қаладағы астық өткізетін жерге алып баруды талап етті. Ақысын төлеп алатын астықты да дұрыс бөлмей келді. Мысалы, Шымбай ауданының 13-аулындағы Бекзада Тұрсынова деген жесір әйелді асқабактан жасалған ыдысқа жасырған салмағы 27 келідей жүгерісін 25 шақырым қашықтықтағы астық өткізетін пунктке жаяу арқалап баруға мәжбүр еткен. Емшектегі жас баласын кеудесіне қысқан әйел байғұс талап етілген астықты айтқан жеріне жеткізген. Ал № 1 және № 2 ауылдардан 250 пұт астық жинап алынған. Бұл астық қамбаға құйған кезде 250 емес, 266 пұт болып шыққан. Артық 16 пұт астықтың ақшасын дикандарға қайтармай қабылдап алушылар өздері сіңіріп кеткен.

Сонымен қатар үйреншікті әдетке айналған жай-мақташылар да өз өнімдерін тапсыру үшін, кәсіпкерлікке осылай әкеліп сергелденге түсіп жата-жастана 3—4 күн бойы сабылып кезек күтіп жүретін. Мұны көріп отырған жергілікті партия және кеңес органдары мақта өнімдерін тездетіп қабылдап алуды ұйымдастырудың орнына жұрттың уақытын босқа алып, елді сенделтіп қоятын.

Осындай қиыншылықтары бола тұра мақта егістігінің жалпы көлемін 1929 жылы 2—3 есеге дейін көбейтілді. Осыған сәйкес, әрине, мақта даярлау жоспары да өсті. 1929 жылы ҚАО бір миллион 800 мың пұт мақта даярлап мемлекетке өткізуге міндеттенді. Мақта шаруашылығы мұнда экстенсивті негізде жүргізілді. Өйткені суландыру жүйелері әлі де игерілмей жатқан сала болатын. Оның үстіне бұрын мал шаруашылығын кәсіп етпеген халық мақта өсірумен қалай айналысу керектігін де білмейтін.

Еңбекші халықты наразы ете түскен тағы бір мәселе — ауыл шаруашылығы салығын салу мәселесінде әділетсіздіктің орын алуы еді. Мысалы, көтеріліс болған Тактакөпір ауданында 1928 жылы 26 қожалыққа 9000 сомнан жеке салықтар салынса, ал 1929 жылы неге екені түсініксіз, 13-ақ қожалыққа 4500 сом көлемінде ғана са-

лықтар салынған. Әрине, мұндай қожалықтар санының кенеттен екі есеге асауы жоғарғы органдарда күдік туғызды да, мұны тексеру үшін арнайы комиссия шығарылды.

Комиссия аудандағы қожалықтарды тексере келе, мұнда салық төлеуге тиісті 63 ауқатты қожалық бар екенін анықтады. Дегенмен де комиссияның осы қорытындысын, аудандық партия комитеті тек Мәскеуден Коммунистік партияның ОК-нен келген Гричманов бастаған топтың қысымымен дұрыс деп табылды.

Шынында да тамыр-таныстықпен немесе әр түрлі жолдармен жергілікті және аудандық деңгейдегі басшыларға пара беру арқылы кейбір ауқатты семьялар ебін тауып, салық төлеуден жалтарып келген деуге негіз бар. Мысалға, Барлықбай Нұрымовтың өзін алалық. Бұл құжаттар бойынша Тактакөпір наразылығын басқарған ауқатты қожалық иесі. Мұның рас-өтірігін анықтау қазір көп қиындық тудырып отыр. ОГПУ оны осындағы контрреволюциялық топтың басшысы деп те шығарды. Ал енді осы Нұрымов жалпы тізімде байлар қатарына жатқызыла тұрса да, үкіметке жылына 5-ақ сом салық төлеп келген.

Осындай, көзге ұрып тұрған кемшіліктер кездескен Мәскеуден келген партиялық топ Қарақалпақ жерінде әлі де байлар қожалықтары толық айқындала және анықтала қоймаған деген жалған шешімге келді.

Оның үстіне шындығында да халық Коммунистік партияның күштеу жолымен жүргізіліп жатқан саясатын түсіне алмай дал болды. Халыққа мән-жайды жан-жақты түсіндірудің орнына ауылдық кеңестер милицияның күшімен Коммунистік партияның нұсқауларын әкімшілік жолымен орындауға құлшына кірісті. Партия ұялары да жоғарыдан берілген жарлықтарға бас шұлғып, төменнен айтылған қандайда болмасын сын атаулыға күдікпен қарады. Коммунистер арасында өзара сын деген атымен болмады. Ауыл халқы коммунистер ұйымдастырмақ болған социалистік жарыс дегенді де ұға қойған жоқ.

Оның үстіне милицияның өзі де көзбояушылықтың ерекше үлгісін көрсетіп, байлардан тартылып алынған заттарды аукцион арқылы сатуды ұйымдастырды. Бірақ шын мәнінде ол дүние-мүлікті партия, кеңес қызметкерлерімен бірге милиционерлердің өздері түкке тұрмайтын арзан бағалармен сатып алысты. Бұған жекелеген нақты дәлелдерді келтіруге болады. Мысалы, Халхбад аулында ишан Изишанқалының киіз үйі мүлде арзанға сатылды. Оның сол кездегі шын мәніндегі бағасы 600—700 сом ғана

болған болса, оны аға милиционердің өзі-ақ ешкімді маңынан жүргізбей небәрі 170-ак сомға сатып алды. 150 сом тұратын кілем мен текеметті жергілікті партия ұясының хатшысы бар болғаны 50-ак сом ақшаға сатып алды. Осынау әділетсіз сауданы базарға келген іске ешбір қатысы жоқ дикандар базар алаңында өз көздерімен көріп, өкімет пен партия адамдарының пиғылдары қандай екеніне куә болды.

Тактакөпір оқиғасы. Мәскеуден, ОК-тен арнаулы топтың келуі жергілікті кеңес аппаратын “әлеуметтік бөтен элементтер” деп аталатындардан тазалау науқанын бастап берді. Дәл осындай жаппай тазалау партия ұйымдарында да шұғыл жүргізілді. Нәтижесінде 300-ге тарта адам партиядан шығарылса, тағы да осыншама адам кеңес аппаратынан жұмыстан қуылды. Бұлардың көбісіне байсың, ишансың, басмашың немесе басмашылық қозғалыс басшысың деген айыптар тағылды. Яғни бұл адамдардың көпшілігі өткендегі қателігі үшін айыпталды. Мысалы, Ады Жәлел-Максұм Исмагуллаев мешіт бағып, онда имам ұстаған. 1928 жылға дейін діни оқуды ұйымдастырған ишанның баласы болғаны үшін кінәлі болды. Әкесі дін басы болғанымен ол өзі 1920 жылдан БК(б)П Шымбай партия комитетінің қызметкері. Ал 1922—23 жылдары ҚАО-ның облыстық сотының төрағасы ретінде жауапты қызметтер атқарған еді. Оны айыптау кезінде оған Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйымның белсенді мүшесі және ұйымдастырушысы Түркімен басмашыларымен және Жұнайт ханмен байланыс орнатушы деген айыптар тағылды. Шындығы солай ма? Дегенмен де біздің қолымызда осы айыптарды растайтын ешқандай да нақты құжат жоқ.

Немесе басқа бір адамды Ерназаров Қожахметті мысалға алалық. Ол Кегейлі ауданындағы 5-ауылдың байының баласы ретінде кінәланды. Ол 1919—20 жылдардағы контрреволюциялық көтеріліске белсене қатысып, сонда жүзбасы болып жасақ басқарды және шайқастарға қатысты деген кінә тағылды. Ол 1922 жылдан 1925 жылға дейін болыстық атқару комитетінің төрағасы қызметінде болған еді. 1925 жылы пара алды деген айыппен жауапқа тартылды. Тактакөпір оқиғасынан кейін оған Кегейлі ауданындағы контрреволюциялық ұйымды басқарды деген айып тағылды.

Әрине, Азамат соғысы жылдарында біресе басмашылар, біресе қызылдар жағына шығып көп толқығандар баршы-

лық. Тіптен Ресейдің өзінде бірталай әскери қолбасылардың алғаш ақтар армиясында болып, кейіннен қызылдар жағына өткені мәлім. Біздің ойымызша, бұл аумалы-төкпелі жылдар үшін адамды айыптау негізсіз еді. Кегейлі ауданындағы контрреволюциялық ұйым туралы мәселеге келсек, оның шындығында да жұмыс істегенін бұлтартпай дәлелдейтін дерек қолда жоқ.

Ал енді байлар мен ишандардың Тактакөпір бас көтеруіне белсене қатысуына ықпал жасаған факторлардың бірі Кеңес өкіметі жүргізбек болып, белсенді даярланған жерсу реформасын олардың қаламауы деуге негіз бар. Бұл реформаның кедейлер мүддесіне жұмыс істейтіні даярлық шараларды жүргізу кезінде ашықтан-ашық айтылды да (Аталған архивте, 57—59-п.).

Қарақалпақ жеріндегі байлар мен ишандардың осы жылдары қайтадан жандана бастаған Хиуа (Хорезм) өңіріндегі басмашылық қозғалысқа бүйрегі бұрғанын төрестіке шығаруға болмас. Басмашылық қозғалыстың “дәстүрлі экономикалық және әлеуметтік құрылымды” сақтап қалуды мақсат еткенін өзімізді былай қойғанда шетелдік М. Олкот тәрізді тарихшылар жазып кетті емес пе.

Бұл жағынан алып қарағанда, байлар мен ишандардың басмашылармен мақсаттас болғаны рас деп ойлаймыз.

Мәскеуден келген партиялық топ және ОГПУ қызметкерлері мұнымен қанағаттанбай, қолдарында ешқандай нақты дәлелдері болмаса да, Тактакөпірдегі оқиғамен Ходжикентте, Қостанай өңірінде болған көтерілістерге өзара саяси байланыс бар деп топшылады. Сондай-ақ Хиуа алқабындағы қайта жандана бастаған басмашылар қозғалысымен Сырдария округіндегі және Қырғызстандағы басмашылық әрекеттердің өзара байланыстары бар деп қисынсыз қорытындылар жасады (60-п.). Бұл басмашылардың ынтымақтаса әрекет еткендерін, бірінің біріне көмек немесе қол ұшын бергенін ешбір ресми құжаттан кездестіре алмадық.

Біздің ойымызша, ОГПУ органдары жекелеген адамдарға үздіксіз қысым, зорлық жасау арқылы олардың Орта Азия мен Қазақстандағы наразылықтар мен басмашылық қозғалыстардың өзара байланыстарын мойындаған жалған жауаптар алып, соны негізгі дәлел етіп отыр.

Сондықтан да Сталинге және Голошекинге келіп түсіп жатқан олардың құжаттарында нақты дәлелдер келтірілмесе де, өздерінің жоғарыдағы пікірлерін растау-

шылық берік орын алды. Енді сондай құжаттың бірін ықшамдап келтірілік:

“Аса құпия

БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің жауапты хатшысы жолдас Голощекинге

Филипп Исаевич!

Біздегі барлық материалдарды сөйелтіп отырмын...

1. Облыстағы (ҚАО — Т. О.) саяси жағдай туралы. “Басмашылық қозғалыс әлі жойылған жоқ. Тап күресінің өрши түсуіне және байлар мен ишандар элементтеріне шабуылдың басталуына байланысты контрреволюциялық күштердің ашық таптық бас көтерулері қайталануы мүмкін”. (Обкомның 18/ХІ—29 ж. шешімінен үзінді). ...Мүмкін болатынын: 1) басшылары (басмашылық қозғалыстың — Т. О.) жасырынып жүр; 2) (ҚАО — Т. О.) Түркімен басмашыларының ұясы Қарақұммен көрші орналасқан; 3) біздегілердің Ташауыз және Хорезм округіндегі басмашылармен ғана емес, сонымен бірге шекараның арғы бетіндегілермен де байланысы бар екені расталуда (бөліп көрсеткен біз — Т. О.).

2. Тактакөпірдің (бас көтеруді айтып отыр.— Т. О.) себептері туралы... 2/Х-дегі Өлкелік комитеттің шешімі дұрыс болып табылады...

Коммунистік сәлеммен П. Варламов 26 қараша, 1929 жыл” (Сонда, 17-т., 348-іс, 67—69-п.).

Иә, хатта әр түрлі округтердегі, тіптен шетелдегі басмашылармен байланыс тағы да расталады. Бірақ бірде-бір салихалық құжат немесе нақты дәлел жоқ, мұндай жалпылама берілген сипаттамаға қалай сенерсіз.

Тактакөпірдегі бас көтеру жойылған соң, жоғарғы кеңес және партия органдары төмендегідей шараларды жүзеге асыруға кірісті: коммунистерден топтасқан және Осоавиохим мүшелерінен жасақталған әскери отрядтар Тактакөпірде көрші қалалар соғыс жағдайында деп жарияланды. Базарлар жабылды. Басарашылықпен қалай күресу керек деген мәселе барлық партия және кеңес органдарында қызу талқыланып, шаралар белгіленді. Партия саясатын жүргізуде әр түрлі асыра сілтеулер мен бұрмалауларға жол бермеу қажеттілігі де айтылды.

Әскери жағынан шұғыл шаралар жүзеге асырыла бастады. Хиуада тұрған 84-атты әскер полкі осы маңға наразылыққа қатысқан салт аттыларды іздеп тауып, жойып жіберуге тапсырма алды. Оған көмекке Түркімен атты әскер бригадасының 2 эскадроны келіп жетті. Барлық

әскери операцияларға басшылық жасау ісін бригада командирі Мелкумов өзі қолына алды. Ал енді ГПУ органдарының жұмысына басшылық ету және оларды өзара үйлестіру ісі Қазақстан ПП ОГПУ-ның орынбасары Альшанскийге тапсырылды (Сонда, 61-п.).

БК(б)П ОК-нен келген топ та алғашқы күннен бастап әскерилермен, ГПУ органдарымен тізе қосып, белсенді жұмыс істеді. Олар Хиуа алқабының жалпы жағдайымен танысып, барлық ұйымдардың басмашыларға қарсы әрекеттерін үйлестіруге күш салды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін топ үшке бөлінді: жаңа Үргеніште, Ташауызда және Шымбайда ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді. Олар ауылдар мен қыстақтарда 28 қазаннан 20 қарашаға дейін болып, барлығы ҚАО-ның 6 ауданын аралады, Хорезм округінің орталығында және Хиуа ауданында, сондай-ақ, ішінара Ташауыз округінде болды. 10 ауылдық кеңестер мен 6 аудандық ұйымның басшылары тексерілді. Олар 15.000-нан астам дикандар еңбек етіп жатқан “қазу” жұмысымен танысты (Сонда, 65-п.).

Ал енді Тактакөпірдегі оқиғадан Голощекин басқарған Қазақ өлкелік партия комитеті қандай тағлым алды дегенге тоқталайық.

Бұл мәселеге байланысты нақты қорытындылар Қазақ өлкелік партия комитетінің біз жоғарыда стенограммасында үзінділер келтірген, 1930 жылы 2 қаңтарда және 7 қаңтарда болған жабық бюро мәжілістерінде қабылданған қаулыларда жасалды. Соңғы қаулы “Қарақалпақиядағы Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулерге саяси бағаны бекіту” деп аталады.

Тактакөпір оқиғасы осылай контрреволюциялық бас көтеру ретінде сипатталды. Қаулыда бұл оқиғаны контрреволюциялық ұйым құрғаны жөнінде ешқандай нақты дәлел болмаса да, қайдағы бір “Ауғанстанмен, Персиямен және солар арқылы ағылшындармен” байланыстың болғаны туралы аңыз ресми түрде мақұлданды.

Үкімет пен партияның күштеу саясатын өмірге енгізудегі асыра сілтеулер мен озбырлықтар туралы бұл қаулыда негізгі кінәні байлар мен ишандарға үйіп-төкті. Онда мынандай жолдар бар: “...бұны мынамен дәлелдейді. Қарақалпақтағы бас көтерудің негізгі басшылары 8 ишан, 18 бай (олардың ішінен 5 бұрынғы коммунистер және партиядан шығарылған партия кеңес қызметкерлері) және тек орташалар (бұрын олар бай болғандар) ғана емес, бас көтеруге қатысқан негізгі кадрлардың бұрынғы басмашы-

лар болуы, оларға қосылған халықтың барлық саны 200-ге жетуінің айғағы оларды көп халықтың қолдамағанын дәлелдейді” (348-іс, 186-п.).

Әрине, Тактакөпір оқиғасына оған байлар мен дінбасыларының белсене қатысқанын ешкім теріске шығара қоймас. Ал енді олардың дүние-мүлкіне ғана емес, жеке бастарына, отбасыларына төнген қауіпті кім теріске шығара алады. Бұрынғы коммунистер мен Кеңес қызметкерлерінің наразылыққа қатысу себебінің сыры міне осында жатыр деп ойлаймыз. Сондықтан ауқаттылардың өздерін-өздері қорғау мақсатымен сталиндік қатыгез тәртіпке қарсы наразылық білдіруін контрреволюциялық деп сипаттау түбірінен қате баға.

Айта кеткен жөн, үстем тапты жою ұранын ашықтан-ашық көтерген сталиншіл большевиктер бейбіт келісімдерді емес, күш қолдануды негізгі құрал етті. Бас сауғалап амалсыз атқа қонғандар ешкіммен де бейбіт келіссөздер жүргізбеді, ал большевиктер болса қан төгуден еш тартынған жоқ. Аталған қаулыдағы мына жолдар осының дәлелі: “Контрреволюциялық элементтердің деревнядағы, ауылдағы және қыстақтағы белсенділігін байқап және Қазақстанның бүкіл территориясында бас көтерулер мүмкіндігін уақытында және жылдам жойып жібере алатын ешқандай қарулы күштердің жоқ екенін ескеріп, ОК-тің (Орталық Комитетінің — Т. О.) алдына Петропавловта, Ақтөбеде және Шымкентте қарулы күш ұйымдастыру туралы мәселе қою қажет” (Сонда, 188-п.).

Қаулыда сонымен қатар Қазақстанның округтік партия комитеттеріне әрбір ауданда коммунистік отрядтар деп аталатын қарулы отрядтар құру туралы да ұсыныс жасады. Бір сөзбен айтқанда, Тактакөпірден бастап, барлық жер-жерлерде 1929—1931 жылдары болған ұлттық дамуды, діни нанымды, мал-мүлкін жеке басы мен отбасын зорлық-зомбылықтан, тонаудан және жойып жіберуден қорғау үшін амалсыз бас көтерген адамдар наразылықтарына үкімет әскерді қарсы қойды.

Бұл Сталин, Голощекин тәрізді большевиктер басқарған қатал тәртіптің шын мәнінде кінәсіз халықты аштықтың ашық апанына дүркірете қуған сәті еді.

Демек, мұның нақты бастау алған жері Тактакөпір оқиғасы болды. Иә, бәрі де Тактакөпірден басталды.

БОСТАНДЫҚ КӨТЕРІЛІСІ

Бостандық ол жылдары Қазақстанның Сырдария округінің ең шеткері және ең нашар кеңестендірілген ауданы еді. Ол үш республиканың — Қазақстанның, Өзбекстанның және Қырғызстанның түйісетін тұсында орналасқан болатын. Ауданның кеңестік тәртіптерді қабылдауға онша құлықты болмауының бір себебі — бұл төңіректе 1924 жылға дейін басмашылар үстемдік етіп келген, халық солардың тәртібімен өмір сүрген еді.

1919 жылы Ташкенттен ығыстырылып шығарылған Осипов дегеннің ақ гвардияшыл отрядтарының да осында бас сауғалағаны, қолдау тапқаны және бар.

Ауданның ұлттық құрамы да аса күрделі еді. Мұнда 5 түрлі ұлттың өкілдері мекендейтін (Сонда 17-т. 348-іс. 75-п.). Наразылық қарсаңында, яғни 1929 жылы олардың жалпы саны 43.401 адам болса, соның ішінде өзбектер — 22.471, қазақтар — 11.635, тәжіктер — 7.878, қырғыздар — 1.177 және т. б. еді. Дегенмен осындай ұлттық құрамдарының әртүрлілігіне қарамастан аудандағы негізгі ұлттар өзбектер мен қазақтар өзара тату тұрды. Өзара келіспеушілік, ұлттық араздасу негізінен басшы орындардағы қызметкерлер арасында ғана орын алды.

Дегенмен аудандағы өзбектердің көпшілігі Өзбекстанға қалайда кетуге бел байлап, бой көрсеткендер де болды.

Сталиндік күштеу қашанда болсын тоқтаған емес. Астық даярлау, әр түрлі салықтар салу, паранжаға қарсы күрес науқандарындағы жүгенсіздіктер елдің жүйкесін жұқарта түсті. Астық дайындаудың шамадан тыс көп жоспарлануы ауданның Піскем, Нанай, Ұзын тәрізді қыстақтарында айқын байқалды. Бейберекет жоспарлаудың салдары 300-дей қыстақ тұрғынының 90 шақырым қашықтықтағы аудан орталығына келіп, аудандық партия комитетінің жоспарды қайта қарауын өтінді. Бірақ аудан басшылары жағдайға түсінушілікпен қараудың орнына халыққа қоқан-лоққы көрсетіп, оларды қорқытты.

Халықтың алдына шығып сөйлеген аудандық партия комитетінің хатшысы Үсеновтың сөзі осының айқын көрінісі. “...Табанда қыстақтарына тараңдар, — деді ол, — және мемлекетке астық өткізуді кідіртуші болмаңдар, кімде-кім тапсырмаса, оған аяушылық болмайды”.

Ал енді жергілікті жерлерді аралап, астық даярлауды қамтамасыз етуге күш салған кейбір аудандық уәкілдер халықты қорқыту, оған қыр көрсетіп, оларды өздерінің

айтқандарына көндіру әдістерін өздерінің жұмыстарында басты әдіске айналдырды. Мысалы, осы мәселеге байланысты Шымған аулында болған аудандық атқару комитетінің хатшысы Арыстанбеков: “Кімде-кім контракция (шарт — Т. О.) бойынша келісімге қол қоймайтын болса, ол Кеңес өкіметінің қас жауы”, “келісімге қол қоймағандарға көпретивтен тауарлар босатылмайды”, — деп көпе-көрінеу, ешбір заңға сүйенбестен, “бүйректен сирақ шығарып” дегендей, өз бетінше жана тәртіп орнататын сынай танытты. Осыдан соң, тауар атаулыдан қағылады екенбіз ғой, артын елмен бірге көре жатармыз, — деген тәуекелмен ауыл дикандары келісім-шартқа жапа-тармағай түгел жазылды. Ал енді күзге қарай келісім-шарт бойынша белгіленген астықты төлеу қажет болған кезде, байгүс дикандар шамадан тыс мөлшерді төлей алмай, жаппай малдарын сатты.

Ұзын қыстағында болған уәкіл Түсұматов дикандарға контракцияға неліктен қол қою қажет екенін түсіндіріп те жатпастан, олармен Ташбулат Дадабаевты төмендегідей себептермен өлтіруді талап еттім: 1) Дадабаев менің 2 өгізімді алып қойды және 52 сом ақшамды сіңіріп кетті; 2) Байларды көп салықпен тұралатты, оның үстіне мұны бірдей етіп жасамай, біреулерге аз салса, ал екінші біреулерге көп салды; 3) Байлар мен орташаларға және өзіне ұнамаған жекелеген кедейлерге де көп мөлшерде бидай салығын салды. Оның үстіне Дадабаев Кеңес өкіметіне қарсы адам біздердің көпшілігімізге тізесі батты” (Сонда, 17-т., 348-іс, 11-п.).

Әрине, наразылардың ескі әдетпен өздерінің жиналыстарында өкіметтің жергілікті өкілін саналы түрде өлім жазасына кесуін мақұлдауға болмас. Бұл заңсыздық. Бірақ мынаны ескерген жөн: наразылардың “шаш ал десе бас алатын” шолақ белсенді Дадабаевтан құтыла қоятындай басқа жол жоқ еді. Кеңес өкіметі ол жылдары астық даярлау жоспарын артығымен орындаған өздерінің жергілікті өкілдерін қызу қолдады емес пе. Ал Дадабаев болса осындайлардың бірі еді.

Астық даярлауға байланысты ауданнан келген уәкіл Мұхитдинов деген Дадабаевты ашулы халықтың қалай өлтіргенін кейіннен былай еске алды: “27 қыркүйекте (құжатта — қазан деп кәте кеткен — Т. О.) Піскем аулында көшеде адамдар тобы жинала бастады және өзара бірдене десіп сойлесіп тұрды. Сол күні кешкі сағат 8.00-де мен орналасқан Піскем аулының ауылдық Кеңес торағасы

Дадабаев Ташбулаттың үйіне шулаған топ көшеден баса-көктеп кірді де, мені және Дадабаевты таяқпен ұрып-соға бастады...” (Бұл да сонда, 16-п.).

Кейіннен тергеушілер жауап алған осы оқиғаға қатысушылардың айтқандарын тындасак, халықтың ашу-засының түп-төркінін түсінгендей боламыз. Мысалы, Сұлтанов Мансур былай дейді: “...маған 350 сомды және 50 пұт бидайды салық етіп салды. Өзімнің барлық малымды сатқанның өзінде мен мұндай ақшаны таба алмайтынма қарамастан осылай болды” (Сонда, 11-п.).

“Халықта мұндай наразылық қайдан пайда болды?” деген сауалға өзінің жазбаша қайтарған жауабында Бричмолла селосының тұрғыны П. В. Савчук мынандай үш нәрсені атап көрсетті: “1. астық даярлау; 2. ауқаттыларға жеке салықтар салу; 3. мешіттерді тартып алу. Бұл айтылғандардың шындық екеніне күдіктенуге негіз жоқ. Еңбекақы салығында көптеген түсінбеушіліктер болды, — деп жалғастырады ол өз сөзін, — мысалы, Піскемде, Нанай қыстағында 1 тауықтан және балапаннан өзге ештенесі жоқ тек басқаның малын бағатын бақташыдан 13 сомға дейін салық алынады. Оның есімі — Расулмат. 20 бас мүйізді ірі қарасы мен тұсақ малы, 2 жүп өгізі бар адамнан 8 сом ғана салық алу әділетсіздік. Оның есімі — Ширғозы. Ал ауқатты қожалығы бар қадімгі құлақ Мансур салық төлеу қағазын мүлде алмаған. (Бұл да сонда, 17-т., 348-іс, 14-п.). Тіптен егін екпейтін кедейлерге де салық салынған жағдайлар кездесті. Мысалы, Ходжикентте осындай салық ұсталықты кәсіп ететін шеберге, ал Бричмоллада қасапшыға салынды” (Сонда, 7-п.).

Жергілікті үкімет органдары салық мөлшерін белгілерде ауданның экономикалық жайын ескерулері қажет еді. Бірақ іс жүзінде мәселе олай болмай шықты. Мұнда себебі егіншілікпен қатар мақта да өсірілетін. 451 тұрғыны бар Ходжикентте өзбектер тұратын. Егістік жер көлемі 1564, яғни астық жемшөп тепе-теңдігі бойынша түсетін тауарлары астық 36.896 пұт болуы тиіс деп есептелетін.

Аудандағы кейбір қыстақтардың астық жемшөп тепе-теңдігіне келсек, ол төмендегідей:

(Аталған архивте, 6-п.)

	Ауылдар саны	Жан басы саны	Егістік аяқсабы	Товарлы түсімі (пұт)	Тапшылық (пұт)
Шымған	51	284	108	588	—

Бричмолла	564	3104	818	3682	—
Богустан	412	2137	847	12924	2485
Нанай	269	1375	292	—	1570
Ұзын	341	1335	382	—	2079
Піскем	154	918	216	—	1144
Жаңа Қырғыз	163	808	282	—	—

1929 жылы елді мекендердің егіс алқаптары бола тұра қажетті өнімді өндіре алмай, тауарлы астық түсімінде едәуір жетіспеушіліктерге орын берілді. Яғни аудан астық даярлау жоспарын орындай алмай қалатын болғандықтан, тұрғын халықтарға және жеке ауқаттылар қожалықтарына салынатын астық даярлау салығы өсе түсті.

Кеңес өкіметінің халық арасындағы беделін осылай жойылып бітуі елді ашық бас көтеруге итермеледі.

Егер Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Волленберг және т. б. қол қойған ресми құжаттарға қарасақ, Бостандық ауданындағы халық наразылығын Піскемде 1929 жылдың тамыз айында құрылған контрреволюциялық жасырын ұйым ұйымдастырған болып шығады. “Піскем қыстағында,— деп жазылған, онда осы жылдың тамыз айында байлар тобы к-р (контрреволюциялық — Т. О.) ұйым құрып үлгерді. Оның кеңестерінде Кеңес өкіметіне қарсы қасиетті соғыс жариялау қажеттігі туралы мәселе қойылды.

Байлардың Піскемдегі контрреволюциялық ұйымы басқа да қыстақтармен және ауылдармен байланыс орнатты, кейіннен бас көтерудің басшылары болған өздерінің адамдарын сонда орналастырды. Байлардың контрреволюциялық ұйымы өзінің ықпалын Бостандық ауданында таратумен қатар, өзінің жергілікті күштеріне ғана сеніп қоймай, Бостандық ауданымен қойындасып жатқан шатқал алқабындағы, Қырғызияда жүрген белгілі басмашы Истамбекпен байланыс орнату туралы шешім қабылдады” (Аталған архивте, 7-п.).

Иә, ОГПУ ескі әдетіне басып, әңгімені тағы да контрреволюциялық ұйым дегеннен бастайды. Осы оқиғадан сәл ғана бұрын, көктемде ОГПУ “Сайрам ісі” дегенді “әшкерелеп”, Сайрам ауданының дін басшылары мен байлары Ташкентте жасырын бас қосып, контрреволюциялық ұйым құрды деп шығарған болатын (Сонда, 75-п.). Бұл ОГПУ-дың сол жылдардағы жұмыс әдісі болғаны белгілі. Ашығын айту керек, Піскем тұрғындарының да жиналып, жоғарыда біз айтқандай зорлық-зомбылыққа қарсы наразылық білдіргенінен және Дадабаевты заңсыз өлтіру тура-

лы шешім қабылдағаннан басқа олардың қандайда бір болмасын астыртын контрреволюциялық ұйым құрғандары туралы бұлтартпас мәліметтер жоқ.

Солай бола тұрса да, Бостандықтағы оқиға бойынша Мәскеуден БК(б)П Орталық Комитетінен келген беделді топта ОГПУ-дың айтқандарына ілесіп, “контрреволюциялық бас көтеру алдын ала ойластырылған жоспар бойынша ұйымдастырылған болатын: 1) Ұйымдастырылған кеңесте бас көтерудің күні (27 қыркүйек) белгіленді; 2) Піскем ауыл кеңесінің төрағасын өлтіру туралы қаулы шығарылды; 3) Аудан орталығына аттану және оны басып алу көзделді; 4) Истамбекпен (Бостандық ауданынан онша қашық емес Шатқал алқабында орналасқан құрбашы) байланыс орнату және т. б. шараларды жүзеге асыру көзделді” (Аталған архивте, 82-п.).— деп атап көрсетті. Иванов деген қол қойған осы бір үзінді келтіріп отырған құжатта бас көтеру алдын ала жан-жақты ойластырылған деген пікір көзге ұрып-ақ тұр. Бірақ мұндай көзқарасты біз жоғарыда атап кеткен осы бас көтеруге белсене қатысқандардың бірі Ақупов теріске шығарып: “Біздер Піскемнен шыққанда ғана Кеңес өкіметіне қарсы тұруға бекіндік”,— дейді емес пе? Сондай-ақ, Бостандықтағы бас көтерудің барысына біздер жүргізген талдауда, “бұл наразылық белгілі бір контрреволюциялық ұйымның басшылығымен, ұйымшылдықпен жоспарлы түрде өрістеген еді”,— деген пікірді теріске шығарады.

Дегенмен жоғарыда мәскеуліктер атап көрсеткен нақты фактілердің орын алғаны да рас. Бірақ бас көтеру 29 қыркүйекте болды (Голошекиннің Сталинге хатында осы күн көрсетілген.) (Бұл да сонда, 1-т., 2948-іс, 108-п.). Жоғарыда айтып кеттік, ауыл кеңесінің төрағасы Дадабаевтың өлтірілгені де ақиқат. Сондай-ақ, бас көтеруге қатынасушылардың есімі жоғарыда аталған басмашымен байланыс жасағанын да теріске шығаруға болмайды. Бірақ осыдан мынандай да сұрақ туындайды: өздерінің қарусыздығын, күштерінің әлсіздігін және өздерінің қорғаныссыздығын айқын сезінген наразылыққа қатысушыларды өздеріне жақын маңдағы шатқалда жүрген Кеңес өкіметіне қарсы басмашылармен неге байланыс орнаттың деп кінәлау жон бола қояр ма екен. Олардың орнында кім болса да мұндай мүмкіндікті пайдаланар еді. ОГПУ-дың мәліметіне қарасақ, тамыздың 20-ларында Піскемдегі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі Тәліб Мұсабаев Шатқал алқабындағы Истамбекке келіссөз

жүргізу үшін барған. Бұл туралы кейіннен тергеуде жауап берген Юсуп Мұсабаев былай деген еді: "...екі өкілді, Тәліб Мұсабаевты және Өскен Майлыбаевты бөліп оларға Шатқалға, Истамбекке барып және осында басмашыларды (олардың) басшыларын ертіп келуді тапсырдык. Сонда ғана біз барлық халықты Кеңес өкіметіне қарсы көтере алар едік: Бұл даярлық екі ай жүргізілді. Селолық кеңестің төрағасы Ташбулат Дадабаев бұл туралы білген бетте байларды өзіне кеңеске шақырды және сендердің қаулыларын дұрыс емес өз үлестерінді өздерін орындауларын керек деп оларға ескертті. Осыдан соң ол аудандық партия комитетіне және аудандық атқару комитетіне мәлімдеп, көтеріліс басталып кетуі мүмкін болғандықтан шаралар қолдануды өтінді" (Сонда, 14-п.).

Иә, "даярлық екі ай жүргізілді" дей тұрса да Юсуп Мұсабаев қандай да бір болмасын контрреволюциялық ұйым туралы ештеңе айтпайды. Бұл жерде біздің ойымызша, басмашыларда болып келгеннен кейін Піскемде Тәліб Мұсабаев өткізген кеңес әңгіме болып отыр. ОГПУ деректері бойынша, бұл жиналыс қыркүйектің алғашқы күндерінде болған және онда көтерілісті 27 қыркүйекте бастау туралы шешім қабылданған. "...Көтерілістің басталатын күні туралы,— деп көрсетілген осы ОГПУ құжатында,— сенімді адамдар арқылы басқа ауылдар мен қыстақтардың байларына да айтылды. Оған қосымша Бричмолланың молдасы Оразға және селолық кеңестің төрағасы Гафаровқа Истамбекпен байланысу және оны ел арасында мұсылмандар мүддесі үшін күрескер етіп әйгілей түсу ұсынылды" (Бұл да сонда, 7-п.).

Ал енді Гафаров болса өзінің басмашылармен байланысқанын теріске шығармайды. Кейіннен тергеу кезінде ол былай деген еді: "...Тағам даяр болғаннан кейін, құрбашы Тәліб Мұсабаев және басқалар мені сұраққа алды: қай жерде қару бар екенін айтуды өтінді. Мен мұны білмейтіндігімді айттым: кәпрәтивте не бар? Мен тұздан басқа ештеңе де жоқ дедім: ақша бар жер қайда? Мен мұнда ондай жердің жоқ екенін айттым. Оған соң қырғыз құрбашы маған былай деді: кеңестер не істеп жатыр, адамдарды тонауда, нанды тартып алуда" (Сонда, 11-п.).

Гафаров бұл жерде қырғыз құрбашы деп, әрине, Истамбекті айтып отыр. Осы шағын әңгімеден-ақ, Шатқал алқабындағы басмашылардың бәрінің де қаруға мұқтаж екендерін және Кеңес өкіметінің күштеу, зорлық-зомбылық саясатына наразы екенін айқын байқауға болар еді.

Біздің қолымызда Истамбектің өзінің кім екендігі туралы нақты мәлімет әзірге жоқ. Бірақ оның төңірегіне топталғандардың онша көп болмағаны белгілі. Олардың кейбір іс-әрекеттері туралы кейіннен тергеу кезінде жауап берген Ашерматов дегеннің айтқандарында әңгімеленген: "...Үстіміздегі 1929 жылы,— дейді ол,— басмашылар Қырғыз АССР-індегі Ақсу деген жерден шықты. Құрбашы Исламбек (мұнда Истамбек емес Исламбек деп көрсетілген — Т. О.) әкесінің аты белгісіз, аталған жерде 15 адамнан тұратын топ құрды. Оған Айғыр елді мекеніндегі құрбашы Әлібай жинаған 10—15 адамнан тұратын баскесер қосылып, Шатқалға бірнеше рет шапқыншылық жасалды. Шапқыншылық тіпті Ташкент бағытына қарай ойысты, олар жолшыбай Бричмолла қыстағының күл-талқанын шығарды. Қандыбалақ құзғындар жергілікті халықты тепкісіне алып, қорқытып үркіту арқылы қатарларын 100 қаралы адамдарға жеткізді. Сөйтіп, 3 адамнан тұратын өз өкілдерін Піскем қыстағында тұратын құрбашы Тәліб Мұсабаевқа жіберді. Өкілдер қырғыздар — Кенжебай, Нары және үшіншісінің аты-жөні белгісіз еді. Олар шамамен 15—16 күн бұрын, таңертен жұма күні келіп жетті. Олар келісімен Тәліб Мұсабаев та өзінің баскесерлерін топтай бастады" (Бұл да сонда, 12-п.).

Халықты Кеңес өкіметіне қарсы айдап салуда басмашылар барлық күш-жігерлерін жұмсады. Бірақ біз басмашыларды айыптаудан бұрын мынаған жауап беруіміз керек шығар: 20-жылдардың алғашқы жартысында Кеңес өкіметінің күшімен жойылып кеткен басмашылық қозғалыс күштеп ұжымдастыру тұсында өрттей қаулай бастады. Ал жергілікті халық болса соқыр сенімге ілесіп, басмашыларға іш тарта қарады. Біздің ойымызша, осы жылдардағы Кеңес өкіметінің және Коммунистік партияның қате, күштеу саясатының басмашылық қозғалысты қайта тудыруы, жандандыруы әбден заңды және табиғи еді. Қорқыту мен қысым жасауды бірінші орынға қойған кез келген саясаттың халықтың ашу-ызасын, наразылығын тудыратынын Қазақстанның оңтүстігі мен Орта Азиядағы басмашылық қозғалыс тағы да дәлелдеп берді.

Архивтегі құжаттарға қарасақ, Бостандық жеріне басмашылардың келгенін аудан басшылары түгел естіген. Ал енді олардың осы кезде өздерін қалай ұстағанына келер болсақ жоғарыда біз атап кеткен, Мәскеуден осы мәселеге байланысты келген беделді партиялық топ бұл туралы

төмендегідей қорытындылар жасайды: "...көтеріліске даярлық және басмашылардың келгендері туралы аудан халқы және жетекші кадрлар түгел білді. Мәселе әлденеше рет аудандық комитетте талқыланды. Бірақ бұқараны құлақтарға және олардың үгіттеріне қарсы қоюда аудандық комитетте, аудандық атқару комитеті де ешқандай да батыл шешімдер қолданған жоқ. Қалыптасқан жағдайлар туралы округтік комитет бірнеше рет хабардар етілсе де, мұның алдын алуда ешқандай да шаралар көрілмеді.

ОГПУ-дың округтік бөлімі арқылы Қазақстан ПП ОГПУ-ы да хабардар етілді... тек 26 қыркүйекте ғана округтік комитетке аудандағы жағдайды жеке мәлімдеу үшін бір жолдас арнайы жіберілді. Бірақ бәрібір кеш еді. 27 қыркүйекте оқиға өрістеп кетті" (Сонда, 82—83-п.).

Иә, жоғарғы органдардың жергілікті жерлердегі саққұлақ тыңшылары мен шолақ белсенділері көтеріліс болуы мүмкін екендігін алдын ала біліп, оны өздерінің "қожайындарына" тіптен хабарлап та үлгерген екен. Біздің ойымызша, жергілікті жердегілер бұлайша жоғарыға жанталаса хабарлар жеткізіп, олардан қажетті шаралар қолдануды жан ұшыра өтінгенше, өздері қол үзіп қалған халықпен түсінуге, тіл табысуға тырысулары керек еді. Оларды бай-кедейге бөлмей және оларға қарсы күш қолданатындарын айтып ашық қыр көрсетпей, керісінше ашы да болса шындыққа жанын салып, ел көтерілген жағдайда үлкен қанды қырғын орын алуы мүмкін екенін, Кеңес үкіметінің әміршіл-әкімшіл жүйесінің құрығының тым ұзын екенін жанашырлықпен түсіндіру керек еді. Ал жоғарғы органдардан халық наразылығын басатын әскери көмек емес, керісінше халықтың ашу-ызасын сабасына түсіретін бейбіт шараларды — салықтың көлемін азайтуды, күштеу, зорлау әдістерінен уақытша болса да бас тартуды өтінген жөн болар еді. Бірақ жергілікті жердегілер олай етуді ойларына да алмады, қайта өздерінің өктем сөйлеп, жұдырық көрсету әрекеттерінен бас тартпады.

Осындай зұлымдық әрекеттердің жергілікті органдар тарапынан ашық көрініс беруі Піскем қыстағының тұрғындарының наразылығына ұласқанын ресми құжаттар дәлелдей түседі.

Мұны кезінде тергеушіге жауап берген Мадалимов деген былай түсіндіреді: "Тәліб Мұсабаев және оны жақтаушылар аудандық милицияға шақырылғаннан кейін, 6 күн өткен соң Тәліб және бірнеше салт аттылар көше бойлай жүріп былай деп айғайласты: бас құрбашыдан

жарлық түсті. Астық даярлауға ықпал етуші комиссия мүшелері және қыстақ Кеңесінің төрағасы тұтқындалулары керек деді. Осыдан көп өткеннен кейін қыстақ Кеңесінің төрағасы Ташбулат Дадабаевты және астық даярлауға байланысты уәкіл Мұхитдиновты алып келді". Ал енді мұның алдында наразы халықтың Дадабаевтың үйіне қалай басып кіргенін және олардың сол үйде жатқан Мұхитдинов екеуін қалай сабағанын жоғарыда айтып кеттік.

Осы оқиғаны көзімен көрген Әбдісәметов Әбдуалының айтуынша, өкімет адамдарын алып келген соң көтеріліске қатысушылар жиналыс жасаған. "Осы кенесте, — деп еске алады ол, — молда Жамал былай деді: Юлдашты (әкесінің аты белгісіз) және Мұсабаев Тәлібті құрбашы етіп сайлаған жөн және олар не айтса да бұлжытпай орындау керек" (Аталған архивте, 14-п.).

Осылайша Тәліб Мұсабаев құрбашы болып шыға келді. Ал енді оның және серіктерінің басмашылармен байланыстарына келер болсақ, олар ОГПУ құжаттарында айтылғандай, алғаш Шатқал алқабына барып Исламбекпен сөз байласып қайтқан деуге болады. Мұны жоғарыдағы Мадалимов дегеннің айтқандары да дәлелдеп тұр.

27 қыркүйек күні Піскемде басталған көтеріліске 400—500-дей адам қатысты. Бұлардың көбісі орташалар мен кедейлер болатын. ОГПУ мәліметтері көтеріліске еңбекші бұқараның көптеп қатынасуын контрреволюциялық ұйымның, байлар тобының және дін басыларының әрекеттері, үгіт-насихаттары дей тұрса да (мұндай үгіттеулердің болғанын біз де теріске шығармаймыз), бір нәрсе анық: халық Кеңес өкіметінің әділетсіз, күштеу саясатына қарсы көтерілді.

ОГПУ әдеттегі саяси әуеніне басып бұл жолы қайдағы бір ұлтшылдардың көтерілісті ұйымдастыруы туралы ойдан шығарылған пікірлерін айта алмады. Өйткені көтерілісшілер құрамы көп ұлтты еді. Оған өзбектер, қырғыздар, қазақтар және тәжіктер қатысты. Көтерілісшілер арасында аса белсенділік көрсеткендердің де қырыққа тартасы орташалар мен батырактар еді. Көтерілісті ұйымдастырушылар өздерінің ашық митингілерінде мынадай пікірлер айтты: "Жана өкімет, мұсылмандар өкіметі келді, дінге кен жол ашылатын болды, салықтарды төлемейміз, астықты да тапсырмаймыз. Большевиктерге және кеңестерге қарсы қасиетті соғысқа

шығу керек. Бұл соғыста өлген "хашид" (дін үшін азап шегуші) болады" (Аталған архивтен, 7-п.).

Айта кеткен жөн, Бостандық ауданындағы барлық 19 елді мекеннің он екісі көтеріліске қатысты. Әсіресе, Піскем, Богустан, Нанай, Ұзын, Ходжикент, Бричмолла, Шымған және Жаңа Қырғыз қыстақтары ерекше белсенділік танытты (Сонда, 6-п.).

Бричмолла қыстағында молдалар діни кітаптардан әр түрлі үзінділер оқып, халықты қасиетті соғысқа аттануға үгіттеді. Кейбір қыстақтарда көтерілісшілер ашықтан-ашық: "Астық даярлау жойылсын! Астық даярлауға байланысты уәкілдерді және коммунистерді құртыңдар!" — деген ұрандар тастады.

Митингілерден ғасырлар бойы мұсылман діни қағидаларында, рухында тәрбиеленген, өзіндік дәстүр-салты бар ортаазиялықтар үшін төтеннен шұғыл да, зорлықпен енгізілген коммунистік идеологияның жат, мүлде бөтен екені айқын көрініп тұрды.

Осылай бола тұрса да ОГПУ-дың ресми бағасында: "Ислам армиясы" туралы және "мұсылмандар билігі" туралы ұрандарды қарастырғанда, айта кету керек, біз бұл жайдан Орта Азиядан, шатқалдағы Истамбек бастаған басмашылар арқылы келген панисламизмнің коқыс идеяларына кездесіп отырмыз", — деген жолдар бар. Сондай-ақ ОГПУ өзінің құжатында кейбір тексерілмеген мәліметтер бойынша Истамбектің басмашыларының ішінде беделді ишан Кәрім хан Тұрабар, ол осы қозғалыстың идеологы көрінеді дегенді де айтты. Бірақ бұл кейіннен дәлелденбеді. Дегенмен де Бостандық ісі бойынша жауапқа тартылғандар, Истамбек Бричмоллаға келіп кірген кезде, оның жанында әйтеуір бір ишанның болғанын мойындады. Бірақ оның кім екенін ешкім де тап басып айтып бере алмады. Солай болса да осы фактінің өзі-ақ, ОГПУ қызметкерлеріне көтеріліске мұсылман дінбасыларының қатысы бар, олар Ауғанстаннан КСРО-ға әскер шақырды деген үстірт қорытынды жасауға мүмкіндік берген еді (Сонда, 8-п.).

Нанай қыстағында митингіде шығып сөйлеушілер шынында да "Ислам жасақтары әскеріне" кіруге шақырды. Мақсат — діни сенім негізінде топтасу болатын.

Жергілікті өкімет органдары қатты сасқандықтан шарасыздық танытты, қандайда бір болмасын көтеріліске қарсы шаралар құрып, оған қарсы күштер шығаруға олардың шамалары келмей дағдарды.

Көтерілісшілердің аудан орталығы Ходжикентке беттеп келе жатқандарын естіген жергілікті өкімет басшылары бірі қалмастан бас сауғалап жан-жаққа бытырай қашты. Аудандық мекемелерді талқандаудан қорғап, аман алып қалуға тырысатын бірде-бір адам табылмады. Әсіресе, ауданның шын мәніндегі қожасы аудандық партия комитетінің ең болмаса Кеңес өкіметі жағындағы кедей-кепшікті топтастырып, наразыларға қарсы тұруға әрекет те жасамауы назар аударарлықтай еді. Мұның өзі аудан басшыларының өз халқынан қол үзіп, бюрократияға бой ұрып кеткенін өздері басқарып отырған халыққа мүлде сенбейтіндігін тағы да дәлелдейді.

Жалпы құжаттарға қарағанда, аудан орталығы Ходжикентке кірген көтерілісшілер онда көп кідірмеген. Тегінде, жазалаушы әскердің келе жатқаны туралы хабарды алған бетте олар аудан орталығын тастап кеткен тәрізді. Көтерілісшілер мен жазалаушылар отряды арасындағы алғашқы шайқас туралы нақтырақ мәлімет БК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросының уәкілі Алимовтың өзінің бастықтары Зеленскийге және Шубриковқа жазған (2-қазан, 1929 ж.) хатында кездеседі.

"Мен, — деп жазады хат иесі, — Бостандық ауданының орталығы — Ходжикентке 30 қыркүйекте, таңғы сағат 5.00-де Ленин мектебінің эскадронымен келіп кірдім... Бандиттер Ходжикенттен шығып та кеткен екен. Оларды өкшелей қуып барып талқандау және бірнеше адамды қолға түсіру мүмкін болды. Алғашқы қақтығыста 8 адам өлді. (ОГПУ-дың ресми деректерінде 9 адам өлтірілді, — деп көрсетілген — Т. О.) 20-ға тарта адам тұтқынға алынды, бірнеше аңшы мылтықтары және 12-ге дейін жылқы қолға түсірілді. Бандиттердің көп бөлігі Бричмолла қыстағына қарай кетті" (Сонда, 1-т, 348-іс, 70-п.).

Мұнан әрі осы хатында Алимов аудандағы жағдайға тоқталады. Ол өзбектерді мұнда аудан басшыларының "сарттар" деп кекететінін, яғни кадр мәселесінде ұлтқа бөліп кемсітушілік бар екенін, Ходжикентке басып кіргендер барлығы басқа қыстақтардан келгенін атап көрсетеді. Аудан басшыларының су жүректігін сынға алады. Осы Алимовтың хатымен танысқан адам аудан басшыларының көтерілістің шығу себебін бәрібір дұрыс түсіне алмағанына таңданар да еді. "Аудандық комитеттің менің бастамамен шақырылған атқару бюросының шұғыл мәжілісінде, — деп жазады одан әрі Алимов, — барлық атқару бюросы мүшелері және аудандық комитет хатшысы

Бірінші кезекте, бұл бандиттер ешқандай да келген жоқ, олардың бәрі жергілікті халықтан шыққан, оларды бұрынғы аудан қызметкерлері ұйымдастырған. Топшылдық мақсатпен істің шын мәнінде олар барлық салмақ ауыртпалығын осы көтеріліске — топшылдық күрес нәтижесіне көшіріп отыр десті". Мұнан әрі Алимов аудан басшыларының қатты сасқалақтағандарын "барлық қызметкерлер абыржып, халықтың алдына ашық шығуға батпайтындарын" айтады. "Менің, — деп жазады ол осы хатында одан әрі, — митинг ұйымдастырып, Ходжикенттің барлық халқын жинап ешқандай да басмашылар жоқ екенін айтып, үрейді сейілету керек дегенімнен барлық қызметкер үзілді-кесілді бас тартты" (Сонда, 71-п.).

Осы хатта көтерілісшілердің Шымғандағы әрекеті туралы да қысқа дерек бар. Бұл бойынша мынаны біле аламыз: көтерілген ашулы халық Шымған курорттың тонауға барған. Олар курорттан 27.000 сомды алып кеткен. Осыдан соң курорт директоры Шкляр өзін-өзі өлтірген. Алимов мұны естіген бетте оның өзін-өзі өлтіруі мүмкін емес деген қорытындыға келіп, бұл істі тексеруді талап етті. Бірақ жергілікті өкімет өкілдері, әсіресе, осында келген Шымкент округтік прокурорының көмекшісі абыр-жығандықтан істі неден бастап, немен аяқтау керектігін түсіне алмай ештеңе де істей алмаған.

Алимов осының бәрін қорытындылай келіп, мәселенің анық-қанығына толық жету үшін осы ауданға жедел түрде Қазақстанның мемлекеттік комиссиясын жөнелтуді ұсынады. "Бір сөзбен айтқанда, — дейді ол, — ауданның саяси жағдайы өте шиеленісуде халық жергілікті өкіметке қарсы. Тығыз шаралар қолданған жөн" (Бұл да сонда, 73-п.).

Біздің ойымызша, қалай дегенмен де Алимов өз хатында біраз шындықтың бетін ашып отыр. Ходжикенттен шегініп бара жатқан көтерілісшілердің 8 адамын жазалаушылар өлтірген соң, аудан басшыларының халықтың бетіне тура қарайтындай не беделі қалды.

Бірақ ОГПУ мәліметтеріне жүгінсек, қанды қырғынның бұл тек басы ғана болғанын білеміз. Бұдан кейін тағы да осындай екі шайқас болған. Оның екеуі де Бричмолла қыстағы маңайындағы тұрғын халық пен көтерілісшілердің Истамбек басмашыларының бірлескен күштерімен өткен қантөгіс. Айта кеткен жөн, көтерілісшілерде қару жоқтың қасы болғандықтан, олар жазалаушылармен шайқасқа даяр емес еді. Басқасын былай қойғанда, Истамбек басқарған басмашылардың өздері де жұпыны қаруланды.

Мұндайда артық қан төкпеу үшін өкімет адамдары әсіресе, жергілікті тұрғындармен бейбіт келіссөз жүргізуі, сөйтіп қарсыласудың пайдасыз екенін, үкіметке қарсы бейбіт тұрғындар үшін пайдасыз екендігі айтылып, яғни мән-жайды сабырлылықпен байсалды түсіндіріп, ал өз еріктерімен берілгендерге толық кешірім жасалатынына көтерілісшілердің көздерін жеткізгенде, әрине, қантөгістің алдын алуға болатын еді.

Бірақ архив қойнауындағы құжаттардан көріп отырмыз. Сталиндік әкімшілік-әміршіл және бұйрықшыл тәртіптің үстемдігі және орныға бастаған кезде Кеңес өкіметінің мұндай әрекетке баруы екіталайда еді. Бұл жерде мынаны ескермей болмайды: сталиндік үрей психологиясын орнықтыруды мақсат еткен өкімет органдарына сол жылдары халық екінші рет бас көтерместей болып, зәре-құты қалмай, әрқашанда қорқынышты өзіне серік етіп, өзінің түкке де тұрмайтын "бұранда" екенін айқын сезінуі үшін қандайда бір болмасын наразылық, қарсыласу атаулыны қанға бояп тұншықтыру тиімдірек болды: екіншіден, ол жылдары әскери тұрғыда жедел қимылдай білу, жоғарыдан түскен бұйрықтарды бұлжытпай, шұғыл орындау жоғары бағаланды: үшіншіден, көтеріліс жедел басылмаса ол көрші аудандардағы халықты да дүрліктіріп, орны толмас өкініш келтіруі де мүмкін еді.

Қалай десек те, көтеріліс күшпен басылды. Өкшелей қуған жазалаушы әскер Ходжикент маңындағы шайқаста көтерілісшілердің тағы да 8 адамын өлтірді. Ымырт үйірілгенін пайдаланып көтерілісшілер қанды қырғыннан сытылып та шықты. Үшінші шайқас 2 сағаттан астам уақытқа созылды. ОГПУ-дің ресми деректеріне сенсек, (өкініштісі басқа дерек біздің қолымызда болмай отыр) осы шайқаста табан тіресе қарсы тұрған: көтерілісшілер 50-ге тарта адамынан айрылып, ұрыс даласында 3 берденкені, 2 мылтықты және бір үш ұңғылы мылтықты қалдырып, үрейлене және жанұшыра шегінген. "Соңғы екі шайқастағы көтерілісшілердің табандылығы, — деп атап көрсетеді. — Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Волленберг және осы көтерілісті басып-жаныштаушы жазалаушы әскерлерді басқарған Шешкен мен Берзин, — Негізін осы шайқасқа Истамбек баскесерлерінің қатысуымен болды деп түсіндіріледі. Алғашқы ұрыс айқын көрсеткеніндей ерекше жауынгерлік байқатпаса да тұрғын халықтың белсенділігі ұрыста көрінген жоқ. Оны былай түсіндіруге болар еді: көтерілісшілерде жеткілікті қару-жарақ болмады; олардың

бір бөлігі аңшылық құс мылтықтармен қаруланды” (Сонда, 8-п.).

Біздің білуімізше, Истамбек басмашыларының аудан орталығындағы көтерілісшілерге қосылмауының бір себебі олардың Ходжикентте болмауынан көрінеді. Мұны аудандық партия комитетінің атқару бюросының сол күндері өткізілген шұғыл мәжілісі де растап тұрғандай. Онда аудан басшыларының өздері де: “бұл жайтқа басмашылар кінәлі емес, бұл жерде кінәлі өзіміздің ішімізден, өзіміздің кемшіліктерімізден іздеу керек”, — дескен болатын (Бұл да сонда, 72-п.).

Жоғарыда айтқанымыздай, Истамбек басмашыларының Бричмолла қыстағына келгені туралы мәлімет бар да, ал олардың аудан орталығына — Ходжикентке көтерілісшілермен бірге кіргенін дәлелдейтін құжат жоқ. Біздің ойымызша, Истамбек Бричмолла қыстағы түбіндегі шайқастарға ғана қатынасқан, ондағы мақсат — көтерілісшілерге нақты көмек көрсету еді.

Мәліметтерден көріп отырғанымыздай, бүліншілік барысында көтерілісшілерден 70-ке тарта адам өлген. Бір таңданарлық күдік туғызғаны жазалаушылардың ешқандай шығынға ұшырамауы. Егер ОГПУ айтқандай, көтерілісшілер соңғы ұрыстарда шын мәнінде де табандылық көрсеткен болса, онда жазалаушылардан қалайша бірде-бір адам өлмеген? Осының өзі қашқындарды қуалап жүріп, шегірткедей жусата қырып салу емес пе екен деген де ой келеді біздерге. Балкім, алда архивтың тылсым қойнауынан бұл сұрақтарға тиісті айғақтар беретін қосымша материалдарды да табармыз деп үміттенеміз. Ел арасында осы оқиғаға куә болған, әлі де көзі тірі конекөз қарттар бар деп ойлаймыз. Солар өз естеліктерін жария етсе немесе біздерге жіберсе шындық айқындала түсер еді.

Бостандық ауданындағы көтеріліс осының алдында ғана болған Қарақалпақстандағы Тактакөпір оқиғасымен және көп кешікпей-ақ іле-шала орын алған Қазақстандағы Батпақарадағы көтеріліспен (бұл жөнінде арнайы әңгіме етеміз) бірге БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің жабық бюро мәжілісінде қаралды (1930 ж., 2 қаңтар).

Онда алғашқылардың бірі болып осы мәселеде сөйлеген Шелыхманов, БК(б) П тобының өкілі Ивановтың “Бостандықтағы халықтың Кеңес өкіметіне қарсы көтерілісі астық даярлау, ауыл шаруашылығы салығы ұлт және дін мәселелері бойынша асыра сілтеулер және басқа да сая-

сатты бұрмалаулар негізінде болды” деген объективті пікіріне жан-тәнімен қарсы болды.

“Айтуға тиіспін, — деп қыр көрсетті Шелыхманов, — осы соңғы қозғалыс біздің партиямыздың әбден дұрыс саясатынан туындаған таптық сипаттағы шаралары нәтижесінде қыстақта және ауылда жүргізіліп жатқан әлеуметтік-саяси процестерді мүлде теріске шығарады” (Аталған архивте, 133-п.). Осы мәселеде Шелыхманов БК(б)П Орта Азия бюросының уәкілі Алимовты да сынға алды.

Шелыхмановтың Мәскеудің өкілі Ивановқа шүйлігетін жөні де бар еді. Жоғарыдағы үзіндіден-ақ байқап отырмыз Иванов өзінің Бостандық оқиғасына байланысты жасаған жазбаша қорытындыларында біраз шындықтың бетін ашты. Онда ол ауданда көтерілісшілердің тек діни сипаттағы ұрандарды ғана көрсетіп қоймай, “диқандарды таптарға бөлушілік жойылсын!” деген ұранның да көрініс бергенін ескерте кетті, яғни мұнда орын алып отырған орта шаруаны бай қатарына жатқызу немесе кедейге, кейде бай төлейтін салықтарды салу тәрізді біз жоғарыда әңгімелеген былықтар әңгіме болған еді.

Сондай-ақ жоғарыдан келген Иванов партия ұйымдарымен кеңес аппаратындағы келенсіз жайттарды да назардан тыс қалдырмады. “Өліп қалғандар партия қатарында тұр, — деп жазды ол өзінің қорытындыларында. — Аудандық партия комитетінің пленумы жол бойы бір рет те жиналмаған, жекелеген ұялар бір бас қоспаған. Аудандық аппаратта ұлттық тұрғыда қазақтар көпшілік, тәжіктер мүлде жоқ. Бар болғаны бір ғана өзбек” (Сонда, 79-80-п.).

Ивановтың айтып отырғандарын дәлелдей, толықтыра түсетін мәліметтер Бостандық оқиғасына байланысты жұмыс істеген Қазақ өлкелік партия комитетінің мемлекеттік комиссиясының мәліметтерінде де бар.

Аудандағы партия ұйымдарында барлығы 130 партия мүшесі және мүшелікке кандидаттары болған. Олардың 56 өзбек, 58 тәжік, 1 қырғыз, “13 қазақ және 2 еуропалық болған. Тазалаудан кейін 78 адам ғана қалған. Партиядан шығарылған 52 адамға байлармен байланыстары бар пара алған, таптық бағытты бұрмалаған деген тәрізді айыптар тағылған. Бұлардың ішінде өзбек — 21, тәжік — 28, қазақ — 3.

Партиялық тазалаудан кейін партия қатарына жаңадан 53 адам тартылған. Олардың 35 тәжік, 18 өзбек еді.

Кеңес, комсомол ұйымдарының жұмыстары да жетісіп тұрмаған еді. Бұлар қатарында сауатты адамдар жоқ болды. Ауданның Қосшы, Комсомол, Рабземлес тәрізді қоғамдық ұйымдары қыстақтар мен ауылдардың саяси өмірінде ешқандай да роль атқармады. Олардың құрамында кеңес өкіметі төбе шашы тік тұрып қорқатын байлардың балалары да болды.

Аудан шаруашылық кәсіптерінің жағдайы нашарлап кетті. Мұнда екі ғана ауыл шаруашылығы кредит серіктігі жұмыс істеді. Оларға аудандағы барлық 8228 қожалықтың 2000-ы ғана мүше болды. 3 ғана тұтыну кәсіпшілігі жұмыс істеді. Мұның бәрі халықтың тұрмысын жақсартуға қажетті шараны жасай алмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Сол үшін көп қыстақтарда, әсіресе таудағы Піскем, Ұзын қыстақтарында сіріңке, керосин, қасық, тұз тәрізді заттар жетісе бермеді (76—77-п.).

Бірақ аталған кемшіліктерді, басқаны былай қойғанда, Қазақстанның бірінші басшысы Голощекиннің өзінің мойындағысы келмеді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін оның жоғарыда аталған бюро мәжілісінде сөйлеген сөзінен үзінді келтірелік: "...үя хатшысы оған аудандық комитет ұсқау жіберген кезде, оны оқу үшін молдаға барады. Өйткені қыстақта басқа сауатты адам жоқ.

Әрине, пара алу және т. б. әр түрлі жайттар онда болды. Бірақ байлардың бұл бас көтеруінің (қараңыз: халықтың демейді, байлардың дейді — Т. О.) себебі байларға таптық шабуыл жасау болды... Біздер анықтадық, ұлтаралық мәселе шиеленіспеген, астық даярлау жоспары, ауыл шаруашылығы салығы ауыр емес. Мен бірқатар тұтас сандар келтіре алар едім. Мысалы, 700 қожалығы бар қыстақ 1400 сомдық ауыл шаруашылығы салығын төлеген. Біз осы құжатты алған кезде бұл қате, дұрыс емес болар деп ойладық. Тексере бастадық 1400 сом. Қате емес, бұл факт, өйткені өткен жылы бұл қыстақ 9000 сом төлеген.

Астық даярлау және ауыл шаруашылығы салығы бойынша жаппай асыра сілтеулерді байқау мүмкін болмады. Жекелеген айтарлықтай ірі тұрғыдағы кемшіліктер ауданда өте көп болғаны өзінен-өзі түсінікті.

...Негізгі қорытынды мынау: бұл Кеңес өкіметіне қарсы, партия мен Кеңес өкіметі ауылда және қыстақта таптық сипатта жүргізіп жатқан шараларға қарсы, қас дұшпанның байлардың бас көтеруі. Дикандардың қалың бұқарасының қолдауына сүйенбек болған бас көтеру жүзеге аспады, дикандар оларды қолдаған жоқ" (137—138-п.).

Көрініп тұр, Голощекин барлық кінәні байларға жабады. Халық бұқарасы кеңінен қатысқан Бостандық көтерілісін байлардың наразылығы деп сипаттайды. Биылғы астық даярлау өткен жылғыдан әлдеқайда көп болса да оған мән бере қоймайды. Өткен жылғы астық даярлау жоспарының өзі де ауыр емес пе еді,— деп ойланбайды да. Оған сенсек "жекелеген кемшіліктер" ғана болған, бәрінің де алған бағыты дұрыс. Ал осы бағыт халықты жаппай аштыққа апарды емес пе?! Астық даярлау жоспары ауыр болды ғой. Иә, бірақ Голощекин басын қатырып неғылсын, оларды төлейтін дикандар ғой. Голощекиннің айтып отырғанының мүлде қисынсыз екенін Бостандық ауданына округтен 1920 жылы түсірілген жоспар дәлелдеп береді. Ауданға алғаш көлемі 180.000 пұт бір жылдың астық даярлау жоспары берілді. Мұнан басқа ауданның өзінің резерві 7000 пұт болуы тиіс делінеді, яғни аудан барлығы 187 000 пұт астық даярлауы тиіс болды. Бұл жоспар көктемгі астық даярлау науқанындағы ауылдар мен қыстақтар мүмкіндіктеріне сәйкес оларға бөлініп берілді. Бірақ осыдан соң, бір айдан кейін, округтен Бостандық ауданына тағы да қосымша 45.000 пұт астық өткізу жоспары берілді. Бұған аудан тарапынан қосымша ретінде тағы 23.000 пұт даярлау ауданға тапсырылды. Сонымен барлығы округтен түскен жылдық жоспар 225.777 пұтқа жетті. Ал жалпы ауданнан шығатын товарлы астық қолдағы барды қосқанда 302.000 пұт болды (77-п.).

Мұндағы ең үлкен қателік — қосымша салынатын жоспар атаулы дикандардың кедейлер мен орташалардың өздерінің келісімімен немесе бастамаларымен орындалулары тиіс екенін ескермек еді.

Бірақ бәрі де жоғарыда жасалып отырды, сондықтан да аудандық партия комитетінің уәкілдері жоспарды орындауды қатал талап етті.

Мұның бәрі аз болғандай байларға айып салығын салу кең таралды. Мысалы, 1929 жылы 26 байдан 9.473 сом айып ақша өндіріліп алынды. Қыстақтар мен ауылдардағы әлеуметтік-саяси ахуалдар ауырлай түсті. Байлар жан-жаққа қаша бастады. Ресми құжаттардағы мәліметтер бойынша 1929 жылы Бостандық ауданынан 30-ға тарта бай салық төлемей жасырынып жүрді (78-п.).

Қорытып айтар болсақ, сол жылдары Қазақстанның оңтүстігіндегі ең шеткергі аудан "Бостандықта болған негізінен астық және мақта, сондай-ақ ішінара күріш өсірумен айналысатын дикандардың көтерілісі олардың

күштеу, зорлау әдістеріне жан-тәнімен қарсы екенін тағы да дәлелдеп берді. Егер, голошекиншілдер Қазақстанның орталық аудандарында болған наразылықтарды байлардың кәмпескелеуге, үкіметтің жер-су реформасын жүргізуіне табанды қарсылықтары деп бағалаған болса, ал Бостандықтағы көтеріліс мұндай пікірлердің негізсіздігін дәлелдеп берді. Өйткені бұл ауданда бұған дейін байларды кәмпескелеуде, құнарлы шабындықтарды қайта бөлу реформасы да әлі жүргізілмеген еді.

Қай жерде зорлық-зомбылық әділетсіз қысым жасау орын алса, сол жерде халық наразылығы сөзсіз болатынын Бостандықтағы көтеріліс айқын көрсетті. Бұл тарих сабағы. Бірақ голошекиншілдер тарихтың осынау тағылымынан дұрыс қорытынды жасай алмады. Ал мұның нәтижесі көп кешікпей-ақ бүкіл қазақ жерін жаппай қамтыған тоталитарлық, бұйрықшыл-әміршіл тәртіпке қарсы халық наразылықтарының кең өріс алуына әкеліп тіреді.

БАТПАҚҚАРА КӨТЕРІЛІСІ

Көк майса бетегелі жерін қайда?
Күмістей толқындаған көлің қайда?
Ып-жыл боп жер қайысқан төрт түлікпен.
Жөңкіліп, көшіп-қонған елің қайда?
Көтерген ақ киізге ханың қайда?
Қығаш қас, бидай өңді ханым қайда?
Түсерген сыртқа айбынды ірген бүтін.
Бір кезде басқа қонған бағың қайда?

Міржақып.

Голошекиннің қазақ ауылындағы жағдай туралы БК(б)П Орталық Комитетінің хатшылары Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Смирновқа 21 сәуір 1930 жылы жазған хатында Қостанай округіндегі Батпаққара ауданында болған осы көтерілістің басталған күні 1 қараша деп көрсетілген (2948-іс, 108-п.).

Голошекин мен ОГПУ байлардың, алашордашылардың контрреволюциялық бас көтеруі деп бағалаған бұл көтеріліске Батпаққара, Наурызым мен Торғай аудандарының бірқатар ауылдары қатысты. Айта кететін бір нәрсе, бұл аудандар 1916 жылғы патшаға қарсы ұлт-азаттық көтерілісін бастан кешірген, сол дәстүрде тәрбиеталғым алған еді. Осы өткенге аз ғана шолу жасасак, бұған біздің көзіміз жете түсер еді.

1916 жылы шілде айының ортасында Аманкелді Имановтың Торғай уезінде көтерілісшілердің алғашқы отрядын ұйымдастырғаны белгілі. Қараша айының бірінші жартысында Торғай болысындағы бұл көтеріліс жалпыхалықтық сипат алып, оған қатысушылардың жалпы саны 50 мың адамнан асып түсті. 6 қарашада Аманкелді Имановтың басшылығымен Торғайды басып алуға шыққан көтерілісшілер мақсаттарын орындай алмай, Торғайдан 120—150 шақырым жердегі Батпаққара селосына бекінді. Осы Батпаққарада олар өздерінің қарулы күштерінің штабын құрды. Осында 1916 жылдың қарашасынан 1917 жылдың ақпанына дейін Аманкелді Иманов сарбаздары жазалаушылармен шайқасты. Ақпанның 21—24-інде көтерілісшілер жаңа күш жинап, әлденіп алу үшін Батпаққараны тастап, құм арасына кетеді. Бірақ айдың соңына қарай сарбаздар Батпаққараға қайта оралды. Олардың отрядтары Торғай уезінің Қаракоға, Сарықопа, Бірінші Наурызым болыстарына келіп, осында екі бірдей революцияны — ақпан және қазан төңкерістерін қарсы алып, Кеңес өкіметі жағына шығып оны қолдап ұрыстар жүргізді.

1929 жылы Батпаққарада кеңестік империя озбырлығына, зорлық-зомбылығына қарсы жаңа көтеріліс басталған кезде 1916 жылмен арада небары 13-ақ жыл өтті. Яғни табыспен аяқталған сарбаздар көтерілісін әлі ешкім де естен шығара қойған жоқ еді. Оған қатынасқандардың көпшілігі де дін аман болатын.

1929 жылғы Батпаққара көтерілісінде бұрынғы ұлт-азаттық қозғалысына тән кейбір сипаттар көрініс берді. Әрине, бұл жерде біз Батпаққара көтерілісінің жаңа саяси-әлеуметтік жағдайда большевиктердің: “Халыққа әлеуметтік теңдік, жер-су, мал береміз, біздің жауымыз тек қазақ байлары ғана” деген ұрандармен халықтың көпшілігін өздерінің жағына шығарып үлгерген және осы жолмен соңғылардың біразын өздерінің қандас, рулас туыстары — аukatты қазақтарға қарсы жауықтырып, кедей-кепшікті, жарлы-жақыбайды “тап күресінің шиеленісіп тұрғаны туралы” ұранмен қаруландырып, сондарынан ерткен заманда орын алған ерекшелігін де ұмытпағанымыз жөн. 1916 жылы Аманкелді мен Алашорда көсемдерінің арасында кейбір тактикалық және саяси түсініспеушіліктер ғана орын алғаны болмаса, оларда түпкілікті мақсат ортақ — қазақ халқын тәуелсіздікке жеткізу еді. Осы игі арман үшін саяси қалтығысқа қарамастан, түптеп келген-

де, Алашорда басшыларының Кеңес үкіметімен келісімге келгені белгілі.

Ал енді 1929 жылдың жөні басқа. Мұнда бұрынғы ұлт-азаттық қозғалысында “бір жеңнен қол шығарған”, бай-кедейге бөлініп жатпай, тұтас халық болып ақ патшаға қарсы ынтымақтаса атқа қонған қалың қазақ жоқ. Қазақ арасына саяси-әлеуметтік іріткі түскен руға емес, ол тап-тапқа бөлініп алған, біразы Кеңес үкіметінің зорлықшыл күштеу саясатын көзімен көріп, тіптен бастан кешіріп отырса да “шықпа жаным шықпа” деп, түбі бәрі коммунистер айтқандай, жақсы әділетті қоғамға апарар, бұл қайыршылануымыз уақытша құбылыс шығар деп артын бағып жалтақтайтын. Кеңес өкіметінің саясатына қарсы наразылыққа шақырғандарға ілеспейтін күн туған.

Оның үстіне, кезінде халық ұлттық көсем ретінде қолдаған, мақтаныш еткен қазақ халқының дарынды ұлдары Байтұрсынов, Дулатов және Есполов — осы Батпаққара, Наурызым, Торғай аудандары өмірлерінен шыққан, елім деп еңіреп туған азаматтар кезінде ұйымдастырған “Алаш” партиясы да, Алашорда үкіметі де Кеңес өкіметін алғашқы жылдары-ақ жақтап, соның жағына шықса да: 1925 жылғы И. Сталиннің Түркістан республикасының органы “Ақжол” газетін сынап жазған хатынан кейін, олар “ұлтшылдық пен буржуазияшылдыққа” айыпталып қайта қудаланған, ал 1928 жылы, яғни Батпаққара көтерілісінен бұрын абақтыға жабылған әділетсіз заман еді, бұл заман. Осының бәрін естіп, біліп отырған Байтұрсыновтың, Дулатовтың, Есполовтың жерлестері әділдік кімнің жағында екенін дәл ажырата алмай бастары қатты.

Мұны айтып отырған себебіміз, 1929 жылы Батпаққара, Наурызым және Торғай аудандарында көтеріліс болған кезде ОГПУ органдары, Голощекин басқарған Қазақ өлкелік партия комитеті өздерінің ресми қағаздарында “азамат соғысы кезінде аталған аудандардың территорияларын, басшылары осы аудандардан шыққан Алашорда үкіметінің Торғай тобының әскерлері басып алғанын” қайта-қайта еске түсірумен болды (348-іс, 172-п.). Олар тіптен бұл аудандарды “Алашорда қозғалысының бесігі” деп те атады (Сонда, 172-п.).

Аудандардың экономикалық жағдайларына келсек, олар егіншілік пен мал шаруашылығы аудандары қатарына жатқызылды. Наурызым ауданын мысалға алалық. Мұнда 8.433 шаруалар қожалығында 37.876 адам болды.

Қожалықтарды тізіп айтсақ мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қожалықтар — 4438, егінші-малшылар — 3712, егіншілер тек қана — 16 еді.

Аудандар округ орталығынан шалғайда орналасқандықтан болып жатқан саяси-әлеуметтік өзгерістер мұнда әрқашан да кешігіп, көбінесе өңін өзгертіп “ұзын-құлақтан” жетіп жататын. Негізінен мал өсіру басты кәсіп болғандықтан да мұнда байлар әрқашанда әлеуметтік жағынан үстемдікке, ал мұсылман дінбасылары едәуір құрметке ие болып келген еді.

Бірақ біршама алаңсыз да тыныш жатқан елдің шырқын 1928 жылдың қыркүйек-қараша айларында кең өрістеген байларды кәмпескелеу және тәркілеу науқаны бұзды. Қазақстанның Орталық Атқару комитетінің осы мәселеге байланысты әйгілі әрекетіне сәйкес мұнда барлығы 16 байлар қожалығы кәмпескеленді. Оның ішінде Торғай ауданында 6 қожалық, Батпаққара ауданында — 4 қожалық, Наурызым ауданында 6 қожалық бар еді. Кәмпескелеу кезіндегі заңсыздықтар мен байлар семьяларына қарсы қолданылған шектен тыс жүгенсіздіктер қарулы қарсылықтар туғызды. Байлар мен оларға жаны шындап ашыған жақын ағайындар шағын топтарға бірігіп алып, ОГПУ-ге қарсы шықты. ОГПУ құжаттарында мұндай әділетсіздікке, күштеу мен зорлауға, жазықсыз, тек бай болғаны үшін ғана күштеп жер аударуға, бар дүние-мүлкін, малын ай жок, шай жок сыпырып алуға негізделген жүгенсіздікке жергілікті халықтың наразылығы “байлардың контрреволюциялық топтарының бандиттік шайқаларының” әрекеттері ретінде әділетсіз бағаланды. Өтірікті қиыстырған ОГПУ органдары былай деп бості: “Осындай контрреволюциялық топтардың бірін Алашорда басшысы М. Дулатовтың бауыры — Асқар Дулатовтың басқарғанын атап қорсету қызықты болар. Топтың аудандық кеңес, партия органдарының байларға қамқорлық жасаған қызметкерлеріне ықпалы болған”.

Бұл жерде ОГПУ әдейі объективті нәрсені қылмысқа айналдырып отыр: туыс болғандықтан Асқар Дулатовтың Міржақыппен қарым-қатынас жасауы табиғи нәрсе емес пе? Бауырымен қатынаспа, араласпа деуі тіптен адамгершілік тұрғыдан үлкен арсыздық. Бірақ Кеңес өкіметі осыған да барғаны даусыз шындық!

Ал енді бұрынғы алашордашылар мен ірі байлардың болыс басқарушылардың топталып тығылып жүргеніне келсек, бұған оларды Кеңес өкіметінің өзі тасбауыр да

катал саясатымен мәжбүр етті. Осындай сылтаумен 1928 жылы Міржақып және басқалары Алаш басшыларын казак оқығандары деп Кеңес өкіметі абақтыға қамады. Алаш қозғалысына қатысы барлардың бәрін де бұдан кейін үрей қалмады, олар бас сауғалап көзден тасаланып жасырынуға көшті.

Байлар мен алашорда қозғалысына қатысушыларды жазалау 1928 жылмен шектелген жоқ. 1929 жылдың көктемінде аталған аудандарда байлардың контрреволюциялық топтары деген айыппен бірқатар топтар қуғын-сүргінге ұшырады. Асқар Дулатовтың төңірегіндегілердің жайын жоғарыда баяндадық. Ал Батпаққара ауданындағы жұртқа ықпалды ишан Мүктәсіп Сатыбалдиннің төңірегіне топтасқандар да осы халді бастан кешті. Байларды кәмпескелеу кезінде Каралдин тәрізді байлармен астыртын жиналыстар өткізіп, оларды Кеңес өкіметіне қарсы бандиттік топтар ұйымдастыруға қатысты деген жалған айыптар тақты. Айта кеткен жөн, анықтай алмай отырғанымыз: жоғарыдағы Сатыбалдинмен 1930 жылы ақпанда болған Ырғыз (сарбаздар) көтерілісінде Еділ бойынан келген жазалаушы отрядпен шайқаста құрбан болған Исатай Сатыбалдиннің туыстық байланысы бар ма? — деген ой. Бәлкім, Ақтөбе және Торғай жеріндегі “Әділет” тарихи-ағарту қоғамдары бұл мәселеге болашақта тиісті жауаптарын беретін де болар. ОГПУ назарын аударған басты нәрсе — Наурызым ауданындағы 33 адамнан тұратын аудандық деңгейдегі қызметкерлердің байларға жандары ашып ара түспек болуы еді. Жоғарыда айтылған Асқар Дулатовтың байлар тобымен байланыс жасап, партия саясатының барлық мәселелерінде таптық мәселелерді бұрмалады деген сылтаулармен айыптады.

Сондай-ақ Торғай ауданында 3 адамнан тұратын байлар тобы деп аталатын тағы бір топ “бұқара арасында арандатушы өсек-аяндар таратып, Кеңес өкіметіне қарсы үздіксіз үгіт жүргізді. Байларды кәмпескелеу кезінде бұған қарсылық білдіріп, кіші кеңестерге сайлау барысында өздерінің қолжаулықтарын өткізбек болды” деген айыптауға тап болды. ОГПУ тізімі осылай жалғаса берді.

Торғай ауданында тағы бір 5 адамнан тұратын Көбеков деген басқарған топ “әшкереленіп”, оларға да жоғарыдағыдай кінәлар тағылды (173-п.).

Қойылып отырған кінәлар түкке тұрғысыз, елеусіз нәрсе болып көрінері хақ, бірақ ол жылдары “өсек-аян таратқаны” үшін-ақ халық жауы, Кеңес өкіметінің таптық

саясатын бұрмалаушылары атанып абақтыдан бір-ақ шығатын еді. Адам тағдыры шыбын тағдырындай болатын.

Сонымен осындай контрреволюциялық топтарға жатты деген сылтаулармен кінәланғандардың саны 70 адамға жетті. Бірақ бұлардың бәрі бірдей жауапқа тартылған жоқ (Бұл да сонда, 9-п.).

Бұл туралы ОГПУ құжатында мынандай жолдар бар: “дегенмен де байлардың белсенділігін қолға түсіру жеткіліксіз. Олар ішінен жоғарыда көрсетілген айыптау істері бойынша тек көтеріліске белсене қатысушылар, сондай-ақ (оны) бастаушыларын ұстау керек” (174-п.).

1929 жылғы көтерілістің басталуына Кеңес және партия ұйымдарының өздері де себеп болды. Орын алған заңсыздықтар мен жаппай қудалауды жоғарыда айтып та кеттік емес пе? Оларға жол бермеу керек еді.

Наурызымдағыдай аудандық деңгейдегі партия және кеңес қызметкерлеріне сенімсіздік көрсету Батпаққара ауданында да орын алды. Бұнда “партияның таптық бағытын бұрмалады” деген кінәмен аудандағы кеңес және партия қызметкерлерінің бәрі дерлік қызметтерінен босатылып, сотқа тартылды.

Аудандық органдарға жаңадан қызметке келгендер өздерінен бұрынғылардың кебін кимеу үшін, бай атаулыға мейірімсіз катал болу үшін аянып қалмады, байларға батыл шабуыл бастады. Шектен шыққан мейірімсіздік пен қатыгездік көп кешікпей-ақ өзінің “жемісін” бере бастады. Бұқараның топтаса түсуіне жергілікті жерлердегі асыра сілтеулер мен кателіктер, дөрекі өкімшілік, заңсыз негізде жаппай тұтқындау, тұтқындарды аяусыз ұрып-соғу шектен шықты. Батпаққараның өзінде ғана заңның 58 бабы бойынша тұтқындалғандар саны 50 адамға жетті. Әсіресе, орташалар мен кедейлерді наразы еткені және көтеріліске шығуға түрткі болғаны дінге қарсы күрестің мейірімсіздігі және имансыздығы еді. Жергілікті жерлерде мешіттер жаппай және зорлап жабылды, ал онда қызмет ететін дінбасылары негізсіз әр түрлі контрреволюциялық топтарға жатқызылып жауапқа тартылды.

ОГПУ қызметкерлері өздерінің ресми құжаттарында Батпаққара көтерілісін, алдын ала байлар мен дінбасылары ұзақ уақыт, белгіленген жоспар бойынша жан-жақты даярлаған контрреволюциялық бүлік ретінде көрсетуге күш салды. Бұл құжаттарда мынадай мәліметтер бар: Байлар Батпаққара, Наурызым және Торғай аудандарында көтерілісті даярлау мақсатымен бірқатар жиналыстар

өткізген. Олардың бірі Қостанай қаласында өткен Порков жәрмеңкесі кезінде Абайділла Бекжановтың, Сейтбек Қалиевтің және Ахмедия Смағұловтың басшылығымен болған. Оған қазақтар ғана емес, орыстар мен татарлар да, сондай-ақ Семиозер және Боровский аудандарының өкілдері де қатысқан (172-п.). Осы жерде бір ескерте кетеріміз: архив қойнауындағы бұл мәліметтерде ол кісілердің есімдері жок, тек әкесінің аттары берілген. Батпаққара көтерілісіне қатысқандардың аты-жөндерін толық анықтауға бізге осы өңірден шыққан, қазір Алматыда тұратын филолог-ғалым Сейтбек Нұрқанов көп көмек берді. Секен бұл естеліктерді сол жылдары Торғай аудандық милициясының бастығы болған, 1900 жылы туған, қазір көзі тірі Досмағамбетов Ерден, 1900 жылы туған, Кеңес өкіметінің жергілікті белсенді қызметкерлерінің бірі Есенеев Ергали, 1906 жылы туған Досекенің Қабжаны, бүгінде көзі тірі Асатов Дәрменбай секілді ақсақалдардың өз ауыздарынан жазып алған екен.

Әрбір қазақ зиялысы ең болмаса өзі туған өңірдің осындай кезінде тіптен ауызға алып, әңгіме етуге тиым салынған тарихи оқиғаларына жанашырлық жасап көнекөз қарияларымыздың естеліктерін осы ғалым ағамыз Сейтбек Нұрқанов тәрізді қағазға түсіріп алып, зерттеушілерге талсырма тарихымыз жандана, толыққанды бола түсер еді-ау, архив қойнауындағы кейбір ресми құжаттар сенімді сын тезінен өтер еді-ау деген ой келеді біздерге.

Осы көтерілісті ұйымдастырғандар туралы ОГПУ құжаттарында қысқаша мәліметтер де бар, оларды алда келтіреміз.

ОГПУ мәліметтерінде жәрмеңкеден қайтар жолда өткізген жиындарға қазақтар ғана емес, орыстар мен татарлар да яғни Семиозер мен Боровский аудандарының өкілдері де қатысқан болып шығады (174-п.).

Айта кеткен жөн, ОГПУ органдары Бекжановты, Қалиевті және Смағұловты жиналыс өткізді деп айыптап қиналаса да, бұл жиналыстың қалай болғаны және онда не айтылғаны туралы дәлелді ештеңе де келтірілмейді. Шындығына келсек, жәрмеңкеге барған адам онда кіммен кездеспейді дейсіз. Мұның кейбір адамдар үшін қолайсыздығы да осында. Олар бұл жерде ешкіммен кездеспедім, ешкіммен сөйлеспедім деп жалғара алмайтын да еді. Себебі мынаны да ескергеніміз жөн: ОГПУ атап отырған Семиозер және Боровский аудандарының орыстары мен татарлары Батпаққара көтерілісі басталған кезде

оны қолдап көтеріле қойған жок. Мұның өзі ОГПУ-дың “жиналыс өткізді” деген айыбының қисынсыз екенін нақты дәлелдейді.

Қостанайдағы жәрмеңкеден Батпаққараға қарай шыққаннан кейінгі жоғарыдағы үшеудің, тағы да Семиозер селосына тоқтап, онда да мәжіліс өткізгенін ОГПУ тағы сөз етті. Бірақ онда олардың не айтқанын тап басып дәлелдеп бере алмайды.

Сондай-ақ ОГПУ келесі жиналысты тілге тиек етеді. Ол жиналыс Батпаққара ауданының № 4 ауылында бірінші карашада болған. Оған қатысқан ауыл адамдарына Бекжанов пен Қалиев саяси жағдайдың өте тұрақсыз болып тұрғанын көтеріліске шыққан халық Қостанай, Алматы, Қызылорда және т. б. қалаларды алды деген хабарлар бар екенін, сондықтан қарап отырмай қимылдап жедел түрде көтеріліс жасау керектігін, көтеріліске шыққан халықтың мақсаты — Торғайдағы және Наурызымдағы өкіметті басып алу орыс поселоктарымен байланыстар орнату хандықты ұйымдастыру ұлттық әскер ұйымдастыру болып табылатынын атап көрсетті (175-п.).

Бұл жерде көтерілісшілердің мұндай мақсаттар қоюы өбден заңды екенін айтпаса болмайды. Өйткені дәл осындай мақсаттарды олар 1916 жылғы көтеріліс кезінде қойған болатын. 1916 жылғы көтерілісте бұл өңір өздеріне Әбдіғарар деген кісіні хан етіп сайлаған еді. Тарихымызды таптық және партиялық көзбен жазайық деген ниетпен оны тек жағымсыз тұрғыдан бейнелеп, орта шаруадан шығып халық батыры атанған Аманкелді Имановқа ханның қаһары ауып отырды. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысынан кейін хан сайлауының қазаққа қажеті жок деген қате түсінік қалыптасты. Мұндай түсінікті коммунистік идеологияның орнықтырғаны қазір ешкімге де күпия емес. Хан тұқымына, хан ұғымына ашық жаулық көзқарас Қазақстанға Голошекин келген соң өзінің шарықтау шегіне жетті. Хандық басқару жүйесі қазақ халқының қалыптасу тарихының белгілі бір кезеңдерінде прогрессивті роль атқарды деп айтуға енді рұқсат етілмейтін заман туды. Хан атаулы, хандық басқару жүйесі атаулы өкіметінің қас жауы, ең реакцияшыл күштерді топтастырушы және солармен ауыз жаласушы деп түсіндірілді. Осының нақты көрінісі — Батпаққара көтерілісіне байланысты, ондағы “Хандық жасасын!” деген ұранға байланысты. Қазақстан ПП ОГПУ-ның сол жылдардағы басшысы Воленбергтің және бөлім бастықтары

19/ХІІ

ПП ОГПУ тов. Альшанскому

По поручению т. Голюдова — просьба дать свое заключение по ходатайству Батпакаринского РИКа о награждении орденом Красного знамени т. т. Теряник и Дикамбаева, в связи с ликвидацией банды Абдулгафарова. за зав. с/ч (секретной части — Т. О.) Кр-ма (Крайкома — Т. О.) ВКП(б)".

(17-т., 464-іс, 6-п.).

Секретная, Тургая, Алма-Ата, Крайком партии ГОЛОШЕКИНУ, по прямому проводу, через ГПУ.

При боевом участии отряды, активном содействии бедняков, батраков, тесном контакте райорганизации под руководством опергруппы тов. Дикамбаева, при боевом участии чекиста Дикамбаева банда Абдулгафарова полностью ликвидирована. В схватке с бандитами убитых с нашей стороны потери нет. Учитывая большие заслуги тов. Теряник, Дикамбаева в ликвидации банды сего времени тормозивших соворганизации аула ходатайствуем представлению Ордена Красного Знамени тов. Теряник и Дикамбаева.

Президиум Батпакаринского РИКа передал отв. деж. ГПУ Валиев (7-п.).

Бұл 1930 жылдың іс-қағаздары ішінен шықты. Бірақ мұндағы оқиганы да, құжаттардың өздерінің де 1927—28 жылдарға жатуы да әбден мүмкін. Өйткені құжаттарда жыл көрсетілмеген, оның үстіне 1929 жылғы Батпақкара көтерілісіне қатысты құжаттарда Абдулгафаров (дұрысы Әбдіғапаров болар) деген адам есімі кездеспейді. Аталған чекистердің сол жылдардағы ең жоғарғы жауынгерлік наградаға ұсынылғанына қарағанда әкгіме 1916 жылғы көтеріліске қатысқан Әбдіғапар ханның баласының жасағы туралы емес пе екен деген ой келеді бізге...

Сонымен 1929 жылғы Батпақкара көтерілісшілері үшін хандық тәртіпті орнықтыру талабы өткен жылдар тәжірибесінен туындап тұрғанын аңғару қиын емес. Ал енді көтерілісшілер көтерген ұрандарға келсек, олар жаңа жағдайға байланысты ұсынылды: "Кенес өкіметі жойылсын!", "Коммунистер жойылсын!", "Алынып қойылған жерлер иелеріне қайтарылсын!", "Байларға кәмпескеленген қоліктерін және олардың өздерін айдаудан жедел қайтару керек!", "Хандық жасасын!". Міне ОГПУ құжаттарында көрсетілген ұрандар тізбегі осындай.

Шешкен мен Берзин: "Хандық үшін!" деген ұранға келер болсақ, — деп жазды олар, — оның кейбір тарихи тамырлары өткен күндерде жатыр. Азамат соғысы кезінде "хандық" жүзеге асырылды. Бұрынғы Атбасар уезінде байлардың және имамдардың бастауымен өз хандығын жариялады. Ханның жанында бас молда-ишаны бар, азаматтық және діни биліктің бейнесі ретінде түгелдей ру ақсақалдарынан құрылған хан кеңесшілері аталмыш-министр кенесі тәріздіні де ұстады. Хандықтың қазақ байлары мен ишандарының неғұрлым керітартпа көңіл-күйін білдіргенін айтпасак та болар еді. Хандықтың Кенес өкіметіне қарсы Колчакпен бір лагерьде болуы осының салдары.

Қазақ буржуазиялық ұлтшылдығы идеологтарының тұжырымына келер болсақ, олардың тарапынан хандық үшін ашық ұрандар тастау байқалмайды. Олар буржуазиялық демократия, парламентаризм және басқадай платформаларда біріккен.

Бірақ қазақ ауылының өзіне тән ерекшеліктерін жинақтап келгенде, бұл демократия қобіне өзіндік келбетімен басқаша көрініс береді. Хандыққа үміт артатын қазақ буржуазиялық интеллигенцияның едәуір бөлігі бар. Бірақ ол бүгінге дейін "өткен замандарды", "хандық батырды" және басқа көксеу түрінде көркем шығармаларда көрініс беріп келді. Яғни белгілі қазақ буржуазиялық ұлтшылдары ауылдағы тап күресінің күрт шиеленісуі кезеңінде хандық үшін күресті" лактырып тастады деуге ешбір негіз жоқ (17-т., 348-іс, 10-п.).

ОГПУ хандық туралы мәселені қалай түсіндірмесін, 1916 жылғы көтерілісте халықтың бұл мәселеге терең мән бергені белгілі. Тек Ырғыз уезінің өзінде ғана тоғыз "хан" сайланды. Жоғарыда Торғай уезінде Абдулгафар Жанбосынов, Оспан Шолақов және басқа да "хандар" көтеріліске қатысқаны айтылды.

А. Имановтың Әбдіғафар ханмен патша үкіметі тақтан құлағанынан кейін біржола қоштасқаны және белгілі.

Бірақ кезінде патшаға қарсы ұлт-азаттық қозғалысына белсене қатысса да, Әбдіғафар ханды Кенес өкіметінің қолдауы екіталай еді. Қазақстанға 1925 жылы Голошekin келгеннен кейін бай, хан атаулының тұқымын жаппай қуғындау орын алды. Біздің қолымызда мынандай архив деректері бар. Мұның әлі де зерттей түсетін кейбір жұмбақ жақтары бар болғандықтан ол құжаттарды орыс тілінен аудармай, қаз-қалпында беріп отырмыз.

Ұрандарда Кеңес өкіметінің ауқаттыларға деген мейірімсіз де қатал, заңсыз да әділетсіз саясаты айыпталған. Мұндай меншіксіздендіру саясатының түбірінен қате болғанын қоғамымыздың өткен тарихы қазір айқын көрсетіп отыр. Ал коммунистер болса сол жылдары осы күштеу саясатын тікелей өмірге енгізушілер болған. Голошекин ешбір қазақтың ханы жасамаған жүгенсіздікті қазақ даласында бірнеше жылда жүзеге асырды. Көтерілісшілердің хандық құрылысты кеңестік құрылыстан Голошекиннен жоғары қоюлары әбден табиғи нәрсе еді.

Көтерілісшілер сонымен қатар мектептерде құранды оқытуды, елдің бәрінің мешітке барып құдайға құлшылық етуін талап етті. Дін мемлекет қамқорлығына алынуы тиіс, ал дінбасыларын қаржыландыруды мемлекет өз мойнына алуы керек деп шешті көтеріліс басшылары. Сондай-ақ көтерілісшілердің халықтың тұрмыс жағдайын жақсартуды мақсат еткені де шындық. “Үлттық өкімет,— деп атап көрсетті көтерілісшілер өздерінің міндеттерін белгілерде, ешқандай да салықтар болмайды, байлар мен кедейлер бірдей құқтарға ие болады”— деді (17-т., 175-п.).

Көтерілісшілер 2 қарашада кеңес, партия органдары тарапынан ешқандай да елеулі қарсылық көрместен, Батпаққара ауданының орталығына баса-көктеп кірді. Көтерілісшілердің келе жатқанын естіген бетте-ақ аудандық деңгейдегі басшы кеңес, партия қызметкерлерінің бәрі жан-жаққа тым-тырақай қашып кетті. Мысалы БК(б)П аудандық партия комитетінің хатшысы Нүкеев өзі саяси сенімді деп қолхат берген белсенді көтерілісшілердің бірінің үйінде жасырынса, ал аудандық атқару комитетінің төрағасы Әжібаев көтерілісшілердің әскер басының үйінде жасырынып, оған өз атынан өзін саяси-сенімді адам деген қолхатын берді.

Ал жасырынуға үлгермеген кейбір жергілікті өкімет адамдары тұтқындалды. Көтерілісшілер кеңес, партия және шаруашылық органдарының барлық істерін өртеді, кәсіптік ұйымдары, сот, милиция және басқалары орналасқан бұрынғы ишанның үйі де ортелді. Сөйтіп, аудан орталығында көтерілісшілердің келтірген зияны 200 мың сомға жетті.

Батпаққараға кірген бетте-ақ көтерілісшілер тұтқында отырған байларды босатты. Сол күні, яғни 2 қараша күні көтеріліс басшылары Батпаққара ауданындағы барлық ауылдардың өкілдерімен жиналыс өткізді. Осы жиналыста алғашқы шаралар белгіленіп, әрбір ауылда үш ақсақалдан

тұратын кеңесін құру туралы шешім қабылданды. Оларға көмекке 2 хатшыдан тағайындалды. Ақсақалдар үштігінің ең негізгі міндеті әр ауылдан 50 жігіттен тұратын жасақ шығару болды. Көтеріліс басшыларының есебі бойынша 1000 адамнан тұратын сарбаз жасақталуы тиісті. Оның 800-ін Батпаққара ауданының ауылдары берсе, ал қалған 200-ін Наурызым ауданындағы ауылдар беруі керек. 300 адамның қатысуымен мешітке Омарбай Бармаков хан болып сайланды. Айта кеткен жөн, партиялық құжаттардың бірінде Бармаков “бұрын екі рет сотталған, іскер саудагер” деп көрсетілген (17-т., 348-іс, 181-п.). Алайда осы деректен біз көтерілісшілердің Бармаковтан басқа адамды да хан сайлауға тырысқанын байқаймыз. Көтеріліс жанадан басталған кезде оған басшылық еткен Торғай аудандық партия комитетінің үгіт-насихат жүргізген ұйымдастырушысы Батпаққара ауданынан шыққан Оспановты хан сайламақ болған, бірақ ол келісім бермек түгіл ебін тауып қашып кеткен (Сонда, 180-п.). Тегінде басқа ыңғайлы адам табылмаған соң, көтерілісшілер Бармаковтың кандидатурасына тоқтаған тәрізді. Осыдан соң көтеріліс басшысы Бекжанов Наурызым ауданын көтеріліске қосу үшін аттанып та кетті. Ол жолшыбай Батпаққара ауданының ауылдарына соғып, ауыл старшындарын тағайындаумен болды. Ал ауданда оның орнына орынбасар ретінде Сейтбек Қалиев қалды.

Көтерілісшілер көрші аудандарды да көтермей болмайтынын түсініп, оларға үгітшілер жөнелтті. Мысалы, осындай үгітшілер Қызылорда округінің Қарсақпай ауданына және Ақмола округінің алыс аудандарына аттанып кетісті. Бірақ ОГПУ-дың жергілікті кеңес, партия органдарымен тізе қоса жүзеге асырған шаралары үгітшілердің адымын аштырмай аяқтан шалды, іздеріне түсіп аңдып, ақыры өздерін қолға түсірді.

Көтеріліске Наурызым ауданындағы № 7, 8, 9, 10, 11 ауылдарының қазақтары белсене қатысты. Олардың бәрі бірдей байлар немесе атқамінерлер емес. Кейбір орта шаруалар мен кедейлердің бірен-сараны көтеріліс отрядтарына сарбаз болып кірді. Кеңес өкіметінің және Коммунистік партияның қатал да күштеу саясаты төменгі буындағы қызметкерлерді көтеріліске қатысушы емес, оны ұйымдастырушылар деп те қина тақты. Содан болар көтерілісшілер арасында кейбір ауылдық кеңестің төрағаларын, тіптен қатардағы коммунистерді де кездестіруге болатын еді.

Әрине, әліптің артын бағып көтерілістен бейтарап қалуға тырысқан ауылдар айтқан уәделерінде тұрмайтын жігіттерін көтеріліске қоспады. Мысалы, Наурызым ауданының №1 ауылы көтеріліске қатынасудан бас тартқан кезде, көрші №9 ауылдың тарапынан қысым көрді. Ат ойнақтатып келген жігіттер көтеріліске шығуды талап етіп күш көрсетті. Мұндай ауыл аралық жекелеген қайшылықтар Наурызым және Торғай аудандарының басқа ауылдарында да көрініс берді (176-іс, 180-п.).

Қазақ даласын сол кезде кеулеп кеткен: “Жолдас Калинин өлтіріліпті, жолдас Сталин бой тасалап сытылыпты, жолдас Ерназаров өлтіріліпті, жолдас Голощекин қашып кетіпті. Кеңес өкіметінің күні бітті. Таяуда Сәдуақасов (Смағұлды айтып отыр.— Т. О.) Қазақстанды басқаратын болады”,— деген әңгімелерге біреу сеніп, біреу сенбеді. Ал, осындай өсек-аян басыш партиа қызметкерлерінің назарына ілініп, олар мұны өзіндегі саяси, ахуалға басқаларды айыптау ретінде қажетті құрал ретінде пайдаланды. Мысалы, БК(б)П Қостанай округтік партиа комитетінің хатшысы А. Диконтов өзінің Мәскеуге және Қазақ өлкелік партиа комитетіне жазған хатында былай деді: “Сәдуақасовты олар азаттықтың символы етіп көрсетуде. Біз бұл кездейсоқ жағдай емес деп бағалаймыз” (180-п.).

Бұл жерде сәл ғана шегініс жасап, қысқаша болса да Смағұл Сәдуақасовқа тоқтала кеткеніміз жөн болар: Смағұл Сәдуақасов (1900—1933 жж.) Қорған болысының Омбы уезінде туған. Екі кластық бастауыш орыс мектебінде оқығаннан кейін, Омбы ауыл шаруашылығы училищесінде білім алып, ал 1928—1933 жылдары Мәскеу транспорт инженерлері институтында оқыған. 1914—1918 жылдары қазақ жастарының астыртын “Бірлік” үйірмесінің мүшесі. Қазан төңкерісінен кейін “Кедей дауысы” газетінің редакторы. 1920 жылдан большевиктер партиасының мүшесі, Жастар одағының қазақ өлкелік бюросының хатшысы, жастардың “Жас азамат” газетін ұйымдастырушы, оқу-ағарту халық комиссары А. Байтұрсыновтың орынбасары, Түркістан АССР-дегі уәкіл, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің хатшысы, Қазақстан жоспарлау комитеті жетекшісінің орынбасары С. Сәдуақасов 1924—1926 жылдары “Еңбекші қазақ” газетінің редакторы, 1925—1927 жылдары оқу-ағарту халық комиссары болды. 1925 жылдың ақпанынан қазақ өлкелік партиа комитетінің бю-

ро мүшесі, ал 1928 жылдан Ташкенттегі Қазақ педагогикалық жоғарғы оқу орнының ректоры. Партианың XVI съезінің делегаты, БОАК-нің мүшесі. 1928 жылдың көктемінен Мәскеуде салалық халық комиссариатында жауапты маман, теміржол институтын бітірген сон Днепростройдың учаске бастығының орынбасары болды. 1933 жылы өндірісте жұмыс барысында газбен уланып, 1933 жылы Мәскеуде Кремльдегі ауруханада қайтыс болды (8).

С. Сәдуақасов Ф. Голощекиннің қазақ ауылына жүргізіп отырған күштеу саясатына батыл қарсы шықты. Ауыл шаруашылығын кооперациялау немесе индустриаландыру мәселесінде болсын ол Голощекинді өткір сынға алды. Бұл сындардың Голощекин тарапынан қалай қабылданғанын байқау үшін 1927 жылы VI Жалпықазақтық партиа конференциясында оның сөйлеген сөзінен стенографиялық үзіндіні келтірейік: “Когда я говорю — Садвакасов, то я имею в виду собирательное имя: это Садвакасовщина, с целой плеядой, к которой примыкает и Султанбеков и Каратлеуов, и Мустамбаев, и ряд других — эти извините за выражение, “строители социализма” (смех).

В чем заключается постановка вопроса Садвакасовым на 2-ом пленуме? Он говорит вы на бая нападаете, уравниваете его с кулаком, не надо, изменять социально-экономических отношений, нужен гражданский мир...

Какой план он все время предлагает — и на 2-ом пленуме, и недавно на бюро по вопросу о кооперации? Тут, товарищи надо различать кооперативный план Ленинский и кооперативный план Садвакасовский (смех).

В чем состоит кооперативный план Ленина, об этом вчера говорил тов. Андреев. При буржуазном строе, при капиталистическом строе кооперация есть форма, где объединяются кулачки, мелкие собственники, они растут на этом объединении. Было два типа кооператоров: одна группа — фантазеры, утописты, которые думали, что этим путем они придут к социализму, а другая группа — настоящие буржуазные идеологи, которые проповедовали кооперацию, как таковую. В Сибири эта кооперация была демократической опорой Колчака.

Когда мы изменили направление кооперации при диктатуре пролетариата, после того как мы уничтожили помещиков и подрезали кулака, тогда мы в состоянии идти к социалистическим мероприятиям. А Садвакасов говорил не надо идти к Октябрю — экспроприовать, а надо да-

вать кооперацию. Это не Ленинский план, это противоположность: это план буржуазных идеологов и практиков, это кооперативный план без диктатуры пролетариата. Такая кооперация, которую предлагает Садвакасов, ведет не к социализму”.

Иә, Голощекин Сәдуақасовты Ленинге қарсы қоюға барынша тырысып бағады. Бірақ Ленин өмірінің соңғы жылдарында жазған “Кооперация туралы” деген еңбегін оқыған адам керісінше оның көзқарасымен Сәдуақасовтың көзқарасынан өзара үндестік, жақындық табар еді. Ленинді пайдаланып Сәдуақасовқа қарсы “жорыққа шыққанда” Голощекин әрине, Қазақстан коммунистерінің теориялық даярлықтарының шамалы екенін білетін. Олардың Сәдуақасовты жақтап, Голощекинге қарсы тұруға батылдары жетпейтінін жақсы түсінді.

Сондай-ақ Сәдуақасовтың 1928 жылы 15 қаңтарда “Большевик” журналының № 1 санында “О национальностях и националах” (56—64-беттері) деген азулы мақала жариялап, Қазақстанды Одақтың шикізат көзі етіп қалдырмақ болған партия басшыларының индустриялауға байланысты саясатын сынауы да елдің назарын мықпал аударды. Солардың қатарында ол Голощекиннің 1927 жылы “За партию” журналының № 2 қазан айындағы санында жарық көрген мынандай пікіріне шүйілді. “В области промышленности (в Казахстане — С. С.) основе не столько в крупной, сколько в местной мелкой, а средней (крупнорушки, шерстомойки, масломойки, ремонтные мастерские и т. д.) т.-е. во всем том, что связано с сельским хозяйством и делает его рентабельным”.

Ал С. Сәдуақасов осы орайда былай дейді: “Тов. Голощекин, промышленность представляет в хвосту сельского хозяйства, предопределяя таким образом вечно крестьянское существование Казахстана. Разве можно говорить о промышленности и предлагать только ремонтные мастерские?... Почему тов. Голощекин не может или, вернее, не хочет идти дальше шерстомоек, тогда как сама собой напрашивается и организация суконных фабрик...”

“Блюститель” сельского хозяйства в Казахстане, тов. Голощекин забыл, между прочим, о том, что отсутствие или слабое развитие промышленности задерживает рост и сельского хозяйства, что товарность в сельском хозяйстве стоит в прямой зависимости от темпа развития промышленности и что без развития товарности сельское хозяй-

ство не может выйти на широкую дорогу интенсификации и коллективизации” (Сонда).

Шынында, Голощекинді С. Сәдуақасов Қазақстанды ірі өнеркәсібі дамымаған орталықтың шикізат көзі ретінде қалдырмақ болған ниеті үшін сынап отыр. Қазақстанның күні бүгінге дейін халық шаруашылығының көптеген салаларында орталықтың шикізат көзі болып келгенін ескерсек, сонау 20-жылдардың екінші жартысында-ақ осы мәселені жөнге келтіру үшін жан ұшыра дабыл қаққан, орталыққа отар болып қалудан Қазақстанды сақтандырған С. Сәдуақасовтың көрегендігіне, оның республикаға деген қамқорлығына, шексіз адалдығына қалай риза болмасын.

Жоғарыда аталған мақаласында Голощекиннің жергілікті ұлт кадрларын қазақ өлкелік басқару орындарына жұмысқа тартуға немкеттілігіне де қарсы тұрды. “Разве свидетельствует об обладании высоким тактом приличия со стороны тов. европейца, когда ответственный секретарь казахстанского крайкома ВКП(б) тов. Голощекин на предложение националов о большем привлечении местных работников в руководящие органы КК “Изобличает нас” в “корыстной цели”, будто мы только “заботимся о самих себе”. Следует ли после это обижаться тов. Голощекину, если национальные его же (Голощекина) добром будут бить ему же челом?” (Сонда).

Голощекиннің кезінде республиканың басқару органдарында жергілікті ұлт кадрлары емес, еуропалықтардың, әсіресе, орыстар мен еврейлердің көбейіп кеткені белгілі. Өкінішке орай, Қазақстанға сырттан кадрлар әкелудің орнына оларды тұрғылықты халық өкілдерінен көптеп даярлау ісі елеусіз қалдырылып келді. Егер сонау жылдары-ақ С. Сәдуақасов көтерген мәселеге орталықтағылар, мәскеуліктер шындап көңіл бөлсе, Қазақстанда алдеқашан-ақ шын мәнінде әділетті ұлттық кадр саясаты салтанат құрар еді.

Әрине, А. Байтұрсынов, М. Дулатов тәрізді көзі ашық қазақ халқының ұлы тұлғаларын шығарған өңір Голощекин мен Сәдуақасовтың арасында қатты шиеленіскен 1927—1928 жылдардағы саяси тартыстардан толық болмаса да едәуір хабардар болды. Өйткені бұл мәселеге байланысты мысалы VI Жалпықазақтық партия конференциясының есебі мен басқа да материалдарында кеңінен қамтылды. Олар кезінде жеке кітапша болып шыққан болатын.

Батпаққара көтерілісі төңірегінде С. Сәдуақасов өз ойын ашық білдіріп, бұл бассыздықты бейбіт түрде кооперация негізінде, азамат соғысын бастамай, яғни кедейді байға айдап салмай басуға болатындығын дәлелдеп бақты.

Басшы органдар бұл жөнінде С. Сәдуақасовтың Батпаққара өңіріндегі беделіне ғана назар аударған жоқ. Олар колдарында ешқандай да дәлелдері болмағанына қарамастан осы көтерілісті Алашорда өкілдері ұйымдастырып отыр деген күдіктерін шындық етіп көрсетуге барынша күш салды. Ол БК(б)П Қостанай округтік партия комитетінің Мәскеуге, Орталық партия комитетіне жолдаған хатында да көрініс берді. "...егер біздің, — деп жазылған онда, — әлі күнге дейін бұл көтерілісті бұрынғы әрі қазіргі алашордашылар басқарғандығына тікелей дәлелдеріміз бен фактілеріміз болмаған болса, онда көтерілісшілер урандарын қолдап, оны ұйымдастыру шараларын жүргізбеді деп айтуға негіз жоқ" (348-іс, 180-п.).

Ақиқатына жүгінсек, бұрынғы Алашорда мүшелерінің көтерілісіне қатысқандарын көрсететін, ал көтерілісшілердің олардан үлгі алардай ешқандай дәлел кездеспейді. Көтерілісшілер тек 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысындағы тәжірибені пайдаланған. Мұны Қазан өлкелік партия комитетінің сол жылдарғы мүшесі Голощекиннің ең жақын серіктерінің біріне айналған Измұқан Құрамысов көтеріліс мәнін айта келіп 1930 жылғы 2 қаңтарда болған Қазақ өлкелік партия комитетінің жабық бюро мәжілісінде сойлеген сөзінде ерекше атады: "...Үшінші ерекшелік мынау, — деген еді ол, — бұл бұрынғы Торғай уезіндегі ірі алашордашылар Байтұрсыновтың, Дулатовтың және басқалардың Отаны. Оның үстіне мынаны да ескермеуге болмас. Қазақтарды тыл жұмыстарына алу кезінде бұл уезд тұтастай патша үкіметіне қарсы көтеріліске қатысып, бүтіндей қарсы шықты. Сонымен қатар ескі дәстүрге сай "сарбаз" сөзі бұларда 1916 жылдан қалған", — деп тұжырым жасайды (17-т., 348-іс, 141-п.).

Шындықты, яғни 1916 жылғы көтерілістің Батпаққара көтерілісіне ықпалын мойындай тұра Құрамысов одан әрі өзінің алашордашылар туралы пікірін тереңдете, алаштарға қарсы арандата түседі: "...және онан соң айта кету керек, неге екенін біліп болмайды, әрине, бұл кездейсоқта емес, бұл уезде байырғы беделді адамдар бар. Олар Смағұл Сәдуақасов, Торғай ауданында ерекше үлкен беделге ие, ал Жанкелдин жолдас бәріңізге белгілі. Сол

жерден шыққан, жұрттың бәрі сыйлайды. 1927 жылға дейін онда (Батпаққарада — Т. О.) дұрыс саясат жүргізілмеді. Онда партбилеттері бар алашордашылар басшылық етеді, оларда Байтұрсыновтың, әсіресе Дулатовтың ықпалдары өте зор. Болыстық аппарат көбіне уездің басшы қызметкерлерінің алашордашылардың ықпалында болды. 27-жылы (1927 ж.) онда Торғай ісі болып өткенін, сөйтіп, көптеген алашордашылар сотталғанын қалай ұмытарсың. Сол 27-жылдан бастап бұл уезд біртіндеп кеңестендіріле бастады" (142-п.).

Сонымен Құрамысовтың ойынша, бәріне қалталарында "партбилеттері бар" бұрынғы алашордашылар кінәлі. Иә, Қазақ өлкелік партия комитетінің жергілікті жерлердегі күштеу саясаты емес, кезінде Кеңес өкіметі кешірім жасап, большевиктер қатарына қабылданып, басшылық қызметтер де істеген, бұрынғы алашордашылар кінәлі. Батпаққара көтерілісінің себептерін, сипатын осыншама сорақылықпен бұрмалаған Қазақстан партия басшыларының бірі болған осындай адамның негізгі пікірлеріне не уәж айтарсың. Тіпті көтеріліске ешқандай қатыстары жоқ А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, С. Сәдуақасовты жазықсыз кінәлауға І. Құрамысовтың қалай ары жетті екен. Сол жылдары қазақ партия қызметкерлерінің ішінен шыққан ең үлкен "шолак белсенді" І. Құрамысовтың бет пердесіз кескіні міне осындай. Бұл оның ғана емес, сол тұстағы "шолак белсенділердің" ортақ қасіреті.

Кімнің кім екенін анығырақ түсіну үшін осы жабық бюро мәжілісіне қатысып отырған және жоғарыдағы І. Құрамысовтан кейін көп кешікпей-ақ сөз алған Әліби Жанкелдиннің пікірін тыңдайық: "менің көтерілістің сипатына тоқтағым келеді. Біздер халықтың кедей бөлігі бас көтеруге ешқандай да қатыса қойған жоқ десек те айта кеткен жөн. Жергілікті жерлерде оның бұл көтеріліске көптеп қатысқаны анықталды. Бір кедей өзінің батырағын көптеп қатысқаны анықталды. Торғайға жетпей ол жол. Волленбергтің агентімен кездесіп және оған кеше кешке Батпаққарада осындайда-осындай болды дейді. Анау болса Торғайға келеді де, Торғай ауданы бойынша уәкілге естігенін айтады. Ол Алматыға, Ақтөбеге, Мәскеуге және Қостанайға жедел хабар түсіреді. Ал бұл хабардан Қостанай біраз уақыт тыс қалса керек, ондағылар бұған ренжіген көрінді. Мұны уәкілдің бұл оқиғаға шамадан тыс үлкен мән бергенінен деп түсінген жөн болар, бәлкім. Осыдан соң екі күннен кейін келіп жетті, тұтқындады,

киратты, — рас онда небәрі 3-4-ақ винтовка болғандықтан ешкімді қарусыздандыру да қажет болмай қалды. Бандиттер қашып құтылды. Ал Батпаққарада шамамен 200 адам тұтқындалды, олардың 40-ы қайта босатылды да, қалғандары Қостанайға жөнелтілді... (144—145-п.).

Ізмұқан Құрамысовтың сөзі мен Әліби Жанкелдиннің сөзінің үлкен айырмашылығы бар екенін байқау қиын емес. Ә. Жанкелдин алашорда туралы, оның басшылары — кезінде өзімен жақсы таныс болған А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т. б. туралы ауыз ашпайды. Әңгіменің ауаның басқаға аударып, көтерілістің қалай болғанын қарапайым түрде әңгімелеумен тынады. Әлекеннің Батпаққараға жағдайды тексеру үшін 1929 жылдың күзінде барып қайтқаны және белгілі. Бұл жерде Әлекенді өз көзқарасын дәлелдеп, С. Сәдуақасовты және т. б. алашорда басшыларының бұл көтеріліске қатыстары жоқ екенін ашық айта алмаған деп кінәлауға әбден болар еді. Бірақ мынаны да ескерген жөн: мұндайда Ә. Жанкелдин І. Құрамысовпен ғана емес, Ф. Голощекиннің өзімен де саяси көзқарас жағынан ашықтан-ашық қарама-қарсы текетіреске шығар еді. Мұндай айтыс күрес, әрине, И. Сталин қолдап отырған Голощекиннің жеңісімен аяқталар да еді. Сондықтан да мұны жақсы түсінген Ә. Жанкелдин аңысын аңдып тактикалық қадам жасап, принциптік мәселеде амалсыз тайғанақтық танытты. Голощекинге қарсы шығу үшін С. Сәдуақасовтың жүрегіндегі батыл жүрек керек еді. Әкінішке орай, мұндай шындыққа ғана жүгінген қасиет сол жылдардағы Голощекин төңірегіндегі қазақ партия, кеңес қайраткерлерінің көбінде жетіспей жатты.

Ал енді Батпаққара көтерілісіне келсек, рас мұнда Аманкелді Имановтың көтерілісшілері тәрізді сарбаздардың саны көп бола қоймаған. Өйткені көтеріліс бірнеше күн ғана — қарашаның 1-нен (ал құжаттардың бірінде қарашаның 3-нен) (178-п.) басталып, 8—9-дарына дейін созылды. Көтеріліске шыққандар саны шамамен 400—500 адамдай. Оның ішінде қаруланғандар 50 адамнан аспайды.

Ал енді Батпаққараға көрші Наурызым ауданында көтерілістің қалай өрбігеніне келсек, жоғарыда аталған осы ауданның № 7, 8, 9, 10, 11 ауылдары көтерілісшілер қатарында болды. Бұлардың мақсаты Наурызымнан оңтүстікте 70 шақырымдай жердегі елді мекенді басып алып, Батпаққарадан күш қосып алған соң, Наурызымға қарай кері шабуыл жасау. Сөйтіп бір мезгілде Торғайды басып алуды көздеген. Құжаттардың бірінде: бұл жерлерде

қатарды толықтырып алған соң олардың Қостанайға шабуыл жасауды да көздегені атап көрсетіледі. Дегенмен де қарусыз көтерілісшілер мұндай тәуекелге барар еді деуге де негіз жоқ.

Қарашаның тоғызында жеделдетіп жеткен жазалаушы отряд мұнан әрі көтерілісшілердің еркін қимылдауына жол бермеді. Алғашқы сәтте-ақ көтерілісшілер жазалаушы отрядқа қарсылық көрсетуге де жарамай ұсақ топтарға бөлініп, жан-жаққа бытырай қашып тығыла бастады және олардың негізгі бұқарасы өздерінің ауылдарына қайтып оралды.

Қолға түсіп ұсталғандар арасында хан Бармақов ұлттық әскердің қолбасшысы Баймұратов бар еді. Жалпы көтерілісшілердің 200-ге жуығы, оның ішінде 40 адамдай қозғалыстың белсенді басшылары тұтқындалды.

ОГПУ-дің мәліметіне сенсек, олардың 10-ы “бақуатты байлар” (егер олар шынында да “бақуатты байлар” болса 1928 жылғы кәмпескелеуге қалайша ілікпей қалған?) бірі молда, бірі аудандық атқару комитетінің төрағасы, бірі оқыған, екінші біреуі және біреуі алашордашы (9-п.). Соңғылары Міржакып Дулатовтың туыстары деп көрсетілген. Бұл жерде әңгіме біз жоғарыда айта кеткен Асқар Дулатов пен Зұлқарнай Дулатов туралы болып отыр деуге болар. ОГПУ-дың әскери отряды бастығының орынбасары Саенконың жазған мәлідемесінде соңғы аталған Зұлқарнай Дулатов туралы мынандай пікір айтылады: “Тамыз айында Наурызым ауданының 10-ауылында жасырын жиналыс өткізілгені Алашорда көсемі Дулатовтың туысы — Зұлқарнай Дулатовтың осында келгені турады мәлімет бар. Бірақ ұлтшылдар басшыларының Алашорда идеологтарының есімдері көтеріліс туралы материалдарда көрініс бермейді...” (177-п.).

Әрине, көрінген мәлімет тарихи шындықты бейнелей алмайды. Егер Зұлқарнай Дулатов көтерілісті шынында да ұйымдастырған болса, онда Батпаққарадағы оқиғаның бел ортасында жүрмес пе еді. Шын мәнінде ОГПУ келтіріп отырған бұл мәлімет, осы органның Батпаққара оқиғасын қалайда Алашордамен байланыстырмақ болғанын біз жоғарыда айтқан ниетті ғана аңғарта алады ғой деп ойлаймыз.

Мұнымызды ОГПУ құжаттары да дәлелдей түседі: “Көтерілісті даярлаған идеологиялық орталыққа келер болсақ, ол туралы тек кейбір деректерге ғана жүгіне аламыз: сөз жоқ, бұған жергілікті ұлтшылдар шырмалған.

Көтеріліс басшыларының бірі Қостанай округіндегі көрнекті алашордашы Смағұлов болып табылады. Көтерілістің басшы бөлігі алашорда қозғалысы мектебін өткен және осы уақытқа дейін сонғылармен байланыстарын сақтаған” (177-п.).

Батпаққара көтерілісі басталардан бір жыл бұрын тұтқындалған Міржақып Дулатов бұл көтеріліспен қалайша байланысты болмақ? ОГПУ-дың осыны әдейі түсінгісі келмей қазақ халқының талантты ұлын тағы да жазықсыз қаралай түскісі келгені көпе-көрінеу жасалып отырған қиянат. Жоғарыда біз келтірген ОГПУ құжатынан алынған үзінді де көтеріліс басшыларын “жергілікті ұлтшылдар” деп атап, оларды алашорда қозғалысымен тікелей байланысты етіп көрсетуді мақсат етіп отыр. Осындай ешбір дәлелсіз жалған жорамалдар 30-жылдардың ішінде көптеген жазықсыз жандарды, жарқын саяси тұлғаларды сталиндік түрмелерге қамап, кінәсыздан-кінәсыз өлім жазасына кесті. Батпаққара көтерілісіне қатысушылар ОГПУ кестесінде саяси тұрғыда төмендегідей бейнеленген.

Ауылдық кеңес мүшелері	Коммунистер	Комсомолдар	Қосшы одағының төрағалары
5	3	12	2

(17-т., 348-іс, 9-п.).

Көтеріліске қатысушыларға “Кенес өкіметіне қарсы контрреволюциялық бас көтеру ұйымдастырды” дегеннен басқа Батпаққарадағы кәпрәтивтерді талқандағандары, оның мүліктерін өзара бөліп алғандары, аудандық мекемелерді талқандағандары үшін кінә тағылды. Көтеріліске қатысқандардың және аудандағы мекемелер мен кәпрәтивтер мүліктерін талан-таражға салғандар ішінде коммунистер мен жекелеген партия органы қызметкерлері де бар болып шықты. Коммунистердің біразы сарбаздар қатарында болғандығы анықталды. Мысалы, Торғай ауданының 15-ауылынан шыққан партия мүшелігіне кандидат Мінеев сарбаздар қатарында болса, Батпаққара аудандық партия ұясының бюросына мүшелікке кандидат Қазақов аудандық шаруашылық ұйымдарының бағалы заттарын бөліп алуға қатысқан. Оның үйінен үш арбаға жүк боларлықтай осындай дүние-мүліктер табылды. ГПУ органдары тексере келе Батпаққара партия ұясының хатшысы Нүрке-евтің де көтеріліске қатысы бар деген шешімге келді.

Сөйтіп ол да тұтқындалды. Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей көтеріліске қатысу комсомолдар арасында да орын алған. Мұның нақты көрінісі — Торғай ауданының №15 ауылының бірнеше комсомол мүшелерінің өздерінің ұяларының хатшыларының бастауымен көтеріліс кезінде сарбаздар қатарында жүруі.

Ал енді кенес-партия органдарының басшы қызметкерлеріне келер болсақ, жиырмаға тарта кенес органдары қызметкерлері, БК(б)П аудандық комитетінің хатшысы, аудандық атқару комитетінің төрағасы, атқару комитеті төрағасының орынбасары, милиция бастығы және басқалардың көтеріліске қатыстары бар деп табылды. Аудан басшы қызметкерлері қарусыз көтерілісшілерге қарсы бір рет болса да мылтық атып қарсылық білдірмегендері, яғни ешқандай қарсылық көрсетпегендері үшін кінәланды. “...Аз ғана қарсылық болғанда көтерілістің, оның үстіне аудан орталығын басып алушылардың алдын алуға болатын еді”, — деп дәлелдеуге күш салды ОГПУ органдары.

Көтерілісшілердің қаруларының болмағаны шындық. Олар аудан орталығына басып кіргенде милицияның өз еріктерімен тапсырған қаруларымен және осындағы аңшылар одағы магазиніндегі 75-ке жуық аңшы мылтықтарымен және бердіккелермен қаруланды (9-п.).

Көтеріліс кезінде ерекше белсенділік көрсеткен кейбір кісілер туралы ОГПУ тізімінен үзінді мәліметтерде былай дейді: “Абайділда Бекжанов — Наурызым ауданының тұрғыны, Наурызым милициясының бұрынғы бастығы, соңғы кездері Дулатов басқарған белгілі Алашорда тобымен тығыз байланыс орнатқан және келісімге келген. Сейтбек Қалиев — малға бай, бірқатар жауапты қызметтер атқарған, Баймұратов — Батпаққара ауданының байы; Ахмедия Смағұлов — ұлтшыл оқымысты, бай, бірқатар жауапты қызметтер атқарған, Торғай ревкомының алғашқы төрағасы; Жүсіпов — Торғай ауданының 15-ауылының байы, отряд басшысы, Баялин, Әлімбеков, Қыдыралын, — байлар, жігіттерді көтеріліске тартушылар” (17-т., 348-іс, 181-п.).

Көтеріліс жеңіліске ұшырап, ОГПУ ауыл-ауылдарды аралап, көтеріліске қатысты дегендерді толық қолға түсіру мақсатымен еріктілер отрядтарын ұйымдастырған кезде оған жазылғандар ішінде бұрынғы көтеріліске қатынасушылар да болып шықты. Олардың осылайша қудаланудан аман қалуға әрекеттенгені байқалады.

Дегенмен көтерілістің дем берушілерін жергілікті халықтың өздері көрсетіп, ГПУ-ге ұстап жапты. Мысалы, хан Омарбай Бармақов осылай ұсталды.

Жоғарыда біз атап көрсеткен филолог-ғалым Сейтбек Нұрханов жазып алған естеліктерге назар аударсақ, көтерілісшілер жеңілгеннен кейін көп кешікпей-ақ ОГПУ қызметкерлері Дәненов Нұрыштың үйінде көтеріліс басшыларының бірі Абайдлда Бекжановты інісі Байшамен бірге 1916 жылғы көтерілістерде және біз әңгімелеп отырған көтеріліске де белсене қатысқан Орманбек Наурызбековті, Ақат Наурызбековті, Хамза Жүзбаевты, Ахмедия Смағұловты және басқаларды үй иелерімен бірге тұтқынға алғанын байқаймыз. Бұлар Жақанның (Міржақып Дулатовтың) туған ауылының адамдары.

Осы арада айта кеткен жөн, тұтқындардың алды-арты бұл ғана емес. Халық 1930 жылы наурыз-сәуір айларында болған әйгілі Қарақұм наразылығына қатысқандары және белгілі. Біз әңгіме етіп отырған аймақтан Төлебайдың балалары Ташмағамбет, Бекет, Қаппаз, Байнақаты, Молдахмет Бажықанов, Мықан Нұрмағамбетов, Мәмбет Маужанов, Қаражар Маңбаев, Қазкелді Қарпықов, Қөбектің екі ұлы Бірмағамбет пен Асат, Достанның Нұржаны, Қабақтың Кәрбозы, Тілеудің Құсайыны, Омардың Сақтағаны, Жаканның Жақыбы, Құдайсүгірдің Ермағамбеті, Тоймағамбеттің Байкемелі, Бекмағамбеттің Дәужаны мен Дәурені, Достанның Байдıldасы, Шілдебайдың Хасені, Есеннің Илиясы, Ершетаидың Байышы, Ахметтің Молдағалиі, Биболсынов (есімі белгісіз) тәрізді кісілер Қарақұм наразылығына қатысушылар ретінде шамамен 40-қа тарта адам тұтқындалып, бұлардың ішінен 2 адам ғана тірі оралған. Осы құрбан болғандардың ішінде кезінде Амангелді Имановтың мыңбасысы болған Қабақтың Кәрбозы тәрізді абзал азаматтардың кеткені де белгілі болып отыр.

Ажал апатынан аман қалғандардың біразын 30-жылдардың соңындағы қуғын-сүргін тағы да “жазалап” кетті. Мысалы, жоғарыда тізімде аталған Төлебайдың Бекетінің жасөспірім, 14-15 жастардағы баласы Бекеттің Кәкітайын алғаш әкесімен бірге 2 жылға соттап босатқан екен, бірақ 1937 жылдың зобалаңында тағы да тұтқындалған балауса жігіт мүлде хабар-ошарсыз кеткен.

Айта кеткен жөн, аталған адамдардың біразының ату жазасына кесілгені белгілі. Бірақ осындай ауыр жазаға кесетіндей олардың қандай қылмыстар жасағаны және

белгісіз. Батпаққара көтерілісінің Қазақстанда болған басқа бас көтерулерге қарағанда өзіндік ерекшелігі сол — алғашқы күннен-ақ көтерілісшілер қан төгуге қарсы болып, “қан аз төгілсін” деген ниетпен әрекет жасады. Қолға түскен аудандық деңгейдегі басшылар мен қызметкерлерді басқа жерлердегідей өлтіруге жол берілмеді. Сондықтанда адам шығыны болған жоқ. Қолға түскендерді қыспаққа алып қорқытты. Мысалы, Батпаққара аудандық атқару комитетінің төрағасы Әжібаев қолға түскен кезде көтеріліс басшыларының бірі Нарбай Қадыралин: “Маған қара қойлар отары басшысының басын беріндер. Оны мен өзім-ақ жайғайын”, — деді деп жазылған партиялық құжатта (183-п.).

Осы ауданда атқару комитетінің төрағасы болмай тұрып-ақ, Әжібаев байларды кәмпескелеуге байланысты осында уәкіл болған еді. Ол жылдары әрине, Әжібаев қаласа да, қаламаса да үкіметтің қатал саясатын жүргізді. Архив құжатында мынандай да мәлімет келтірілген: көтеріліске қатысқан байлар Әжібаевты 1928 жылы кәмпескеленіп жер аударылып кеткен бай Қаралдиннің әйелінің қолына ош алып, жазалауға бермек болыпты. Қаралдиннің бұл әйелі күйеуінен амалсыз әдейі ажырасып: осы округте калып қойған екен. Осындай жалған ажырасуға ықпалын тигізген деген айыппен кезінде аудандағы прокурордың көмекшісі болған Алманиязов партия қатарынан шығарылып, қызметінен босатылған еді. Орайы келгенде айта кеткен жөн, кәмпескеге ұшыраған байлар арасында әйелдерімен жалған ажырасудың орын алғаны рас. Мұны олар от басым жер аударудан аман қалсын, туған жерден, ел арасынан ешқайда қозғалмасын деген ниетпен жасаған еді.

Ал енді жоғарыдағы аудандық атқару комитетінің төрағасы Әжібаев болса көтерілісшілер қолына түсіп, тұтқындалғанын кейін, көтерілісшілер оның шашын тықырлап алып тастап, өзін мешітке молдаға апарып дұға оқуды үйреткен.

Қостанай округтік партия комитеті және ОГПУ органдары Батпаққара көтерілісі кезінде өздеріне ұнамаған жоғарыдағыдай жекелеген фактілермен көтерілістің ұлтшылдық діни сипатта болды деген үстірт қорытынды жасауға бейім тұрды. Бұл орайда көтерілісшілер Батпаққараға келіп кіргенде онда ақ жалау көтерілгені, құраннан үзінді жазылғаны Батпаққарадағы байлардың бірінің “жеңіс құрметіне құдайға құрбандық шалып” мал

сойып, оған елді шақырғаны және көптеген ұсақ-түйек дәлелдер жоғарыдағыдай көтерілістің сипатын кеңес өкіметіне жау етіп көрсетуге пайдаланылды (348-іс, 183-п.).

Көтеріліске берілген осындай баға БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің 1930 жылы 19 қаңтарда болған жабық бюро мәжілісінде ресми түрде айтылды. Осында қабылданған қаулының мазмұны төмендегідей:

“Тыңдалды: жолдас Манаевтың және жолдас Жанкелдиннің Батпаққара оқиғасы туралы мәліметтері (жолдас Морозов пен жолдас Барнбейм). Қаулы етілді: I. Өлкелік комитет өзінің 7 қаңтардағы қаулысында №167 бюро хаттамасы) айтылған, “ҚҚАО, Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулер бүкіл Қазақстандағы құлақтардың және байлардың таптық бас көтерулерінің бір үлгідегі құбылыстары болып табылады... кедейлер мен орташалардың азғантай тобын өз қатарларына тартулары жергілікті партия және кеңес органдарының қателіктері ретінде таптық бұрмалаушылар деп түсіндірілді. “Мұндай істің зиянды болатын себебі, дінге қарсы күрес жүргізудегі партия саясатын бұрмалау болып табылды”, — делінген Батпаққара оқиғасының бүгешігесіне берілген бағада.

2. Жеке алып қарасақ, Батпаққара ауданы басшылығындағы төмендегідей дәрекі бұрмалауларды өлкелік комитет атап көрсетеді: батырақ ісі делінетін 53-терді тұтқындау астық салығы, мешіттерді әкімшілік жолмен табу тағы сондайлар.

3. Ауданның бұрынғы басшыларын ауыстыру жөнінде округтік комитет дұрыс саясат жүргізіп отырса да, ол батырақ және кедей белсенділерінің таңдаулыларын ұсыну негізінде емес, қызметкерлердің лайықсызын, қолайсызын таңдау түрінде жүргізілді. Аудандық комитет хатшысы партиядан шығарылса да ұйымды “басқарған”, ал оны ауыстыруға жіберген адам — байлардың бас көтеруін жақтаған кісі.

4. Ж. Әжібаевтың тарапынан хабар ретінде жіберілген бірқатар қаттарға округтік комитет ықылас қоймаған. Бұл өзара сынның нашар дамығанына, өзара сынның аудандық партия ұйымында мүлде толығымен жоқтығына және Батпаққара ауданына округтік комитет басшылығының қанағатсыз болғанына дәлел бола алады.

5. Өлкелік комитет бюросы Қостанай округтік комитетінің округтік ұйымның назарын, сондай-ақ партия

бұқараның Батпаққара ауданындағы жүгенсіздіктерге ықпалы болмауы, партия және кеңес өкіметі саясатын дәрекі бұрмалауларды Батпаққара бас көтеруін жою бағытында дер кезінде ашып көрсетілмеді және оларды жоюға бағытталған қажетті шараларды қолданбады.

б. Өлкелік комитет бюросы Қостанай округтік комитетін төмендегідей шараларды жүзеге асыруға міндеттейді:

а) ОК (округтік комитет — Т. О.) Батпаққара ауданына өзінің басшылығын күшейтуге назар аударып, бюро мүшелерін ұзақ мерзімге сонда жіберуге жұмылдырылсын.

б) Батырақтар мен колхозшыларды жоғары қызметтерге тарту нығайтылсын.

в) 53-терді тұтқындау астық салығын салу, жүнге шарт жасасу, табыстарды кіре (көлік) жинау және басқаларға кезінде жол берілген барлық қателіктер тез арада жойылып, кінәлілер жауапқа тартылсын.

г) Батырақ істері бойынша әділетсіз жазалау фактілері және ауылдағы атқамінерлер мен ақсақалдардың кінәлілері анықталсын, батырақ ісіне айыптыларды сотқа тарту ісі іріктелсін.

Түпнұсқаға қол қойған: Өлкелік комитет хатшысы Құрамысов.

Бюро хатшысы Гордиенко".

(348-іс, 189-п.).

Қаулыдан көрініп тұр. Өлкелік партия комитеті тіптен өзінің жабық бюро мәжілісінде қазақ ауылында заңға қайшы тәртіпсіздіктер мен асыра сілтеулердің орын алғанын мойындап отыр. Мұның ішінде әкімшілік жолмен заңсыз 53 адамды тұтқынға алу, астық салығынан босатылған ауданға салық салу, мешіттерді жаппай күш көрсету жолымен жабу және басқалар бар.

Яғни Батпаққара көтерілісі күштеуге, зорлық-зомбылыққа қарсы халықтың табиғи жауабы, әлсіз де болса табанды қарсылығы болғанын мойындаған жөн. Бұл бас көтеру кезінде Батпаққарада қамауда 50 тұтқынның отыруы да біраз нәрсені аңғартса керек. Сталиндік әділетсіз жүйе сол жылдары көрінгенге жала жауып, оны құлақ-бай немесе ұлтшыл алашордашы ретінде заңсыз қамап тастауға жол бергені белгілі.

Ал енді көтерілістің қозғаушы күштеріне келер болсақ, олар кедейлер мен орташалар еді. Міне, осы мәселені ыждаһаттылықпен тексерген Әліби Жанкелдиннің өзі де біз атап кеткен бюро мәжілісінде жасырмай айтты.

Олай болса Батпаққарадағы бас көтерудің “контрреволюциялық” деп сипатталуы мүлде дұрыс емес. Мұндай голощекиншілдер берген бағаның түбірінен қате екенін өмірдің өзі дәлелдеді. Егер осы көтерілістен кезінде дұрыс тағылым алғанда одан дұрыс қорытындылар жасап, қажетті шаралар белгілегенде сол жылдардағы Қазақстан басшылары келесі, 1930 және 1931 жылдары болған халық наразылықтарының алдын алған да болар еді.

Бірақ амал қанша, Қазақстандағы сталиндік мемлекет басқару жүйесі салауатты, шынайы, байсалды да байыпты қорытындылар жасауға қабілетсіз болып шықты. Күштеу мен зорлау саясаты жалғаса берді және бұл қазақ халқы орны толмас қисапсыз көп материалдық және рухани қасіреттерге душар етті.

СОЗАҚ КӨТЕРІЛІСІ: АҢЫЗ ЖӘНЕ АҚИКАТ

Созақ көтерілісіне тарих қандай баға береді? Оның сипаты, мақсаты қандай? Қозғаушы күштері кімдер?— деген тәрізді шым-шытырық сұрақтар қазіргі тарихшыларды мазалап отыр. Бұл көтеріліс туралы шындықтан жас ұрпақ әлі күнге дейін хабарсыз. Өйткені оның объективті де шынайы тарихы әлі толық жазылған жоқ. Көтеріліс басылып тасталған соң, көп кешікпей-ақ ол туралы И. Сталиннің өзі де хабардар болды.

“Көсемнің” салқын қабағына тап болып қалармын деп қорықты ма, жоқ әлде оны дер кезінде хабардар ету өзімнің міндетім деп түсінді ме, ол жағын кім білсін, әйтеуір 1930 жылдың наурыз айында Голощекин И. Сталинге жазған жабық хатында төмендегі сөздерді айтыпты:

“...Ақпанда біз үш ірі бұқаралық қарулы көтерілістерге кездестік.

Біріншіден, Сырдария округінің Созақ ауданында. Аудан малды, рулық қатынастар өте көп сақталған, дінбасылардың ықпалы күшті және Ташкенттегі ұлтшыл басшылықпен тығыз байланысты. Партия — совет жұмысының әлсіздігі және бұрмалаулар белең алып кетті. Бұл көтеріліске төмендегілер тән: көтеріліс басшылары бір ауданнан қатысқан байлар және ишандар; мүкият даярлық екі айдан астам уақыт жүргізілген көтеріліске халықтың көпшілігі тартылды, оларға аудан коммунистерінің едәуір бөлігі де қосылды. Ұйымдастыру ұраны діни: “Исламның атынан”, “Байларға қарсы кеңес заңдарын қолдануға тыйым салу” болды; армияны рулық принциппен, әрбір қатысушыны ру басы — байдың қолдауымен ұйымдастыру; әскери шайқастағы жанқиярлық. Біздің жағымыздан 50-ге тарта адам өлді және азапталды. Олардың жағынан шайқаста 400-ден астам адам шығын болды. Олардың жағынан басқа аудандардың халқын тартуға байланысты

жүргізілген көп жұмыстарды біздер дер кезінде талқандадық. Бұл бандиттік бас көтерулерді біздер жойып жібердік. Бұл аудандарға ұйымдастырушылық және бұқаралық жұмыстар жүргізу үшін көптеген қызметкерлер жөнелтілді" (2948-іс, 44-п.).

Осы ресми хатта болған жайды өз көзімен көргендей етіп жазып отырған Голощекиннің айтқандарын айнақатесіз ашы шындық ретінде қабылдауға болмайды. Мұнда мәселеге имандылық, азаматтық көзбен емес, сол жылдарға тән тек жау таптар арасындағы қатынас тұрғысынан баға беру тайға таңба басқандай айна қатесіз байқалып тұр.

Араға бір айдай уақыт салып, дәлірек айтсақ, 1930 жылдың 21 сәуірінде Голощекин Мәскеуге, БК(б)П Орталық Комитетіне тағы да осы мәселе туралы хат жазды. Бірақ бұл жолы хат тек Сталинге ғана емес, оның төңірегіндегі Молотовқа, Кагановичке, Смирновқа да бағытталды. Мұнда ол басқа ірі көтерілістермен бірге топтап Созақ көтерілісін де атап, ол басталған күн деп 7 ақпанды көрсеткен (108—109-п.).

Осы мысалдардың өзі-ақ Созақ көтерілісінің назар аударарлықтай ірі саяси оқиға болғанын байқатса керек. Әңгіме біздің ойымызша Созақ наразылығының көлемінде немесе сипатында емес, оны үкіметтің ОГПУ қарулы күштерімен зорлап басуында. Момын қазақты жүздей түтіп, қамырдай илей беруге болмайтынын Созақ оқиғасына кездескенде барып Голощекин айқын түсінді. Солай бола тұрса да Сталин идеяларымен ауырған ол объективті баға беруге қабілетсіз болды және бәріне басты кінәлілерді "байлар мен ишандардан" іздеді. Жоғарыдағы аталған екі хаттың соңғысында Голощекин былай деген болатын: "Сонымен уақыт көзімен қарағанда мұны, бұл қозғалыстың таралуын, ұжымдастырудағы қателіктермен ғана байланыстыруға болмайтынын көрсетеді".

Басқаларды аяусыз кіналау арқылы, өзінің ауыр қылмысын жасырып қалу Голощекинге ғана емес, оның ұстазы Сталинге де тән арсыз қасиет еді.

Созақ көтерілісіне арналған архив құжаттарының бірінде Созақ оқиғасы Бостандықта, Қарақалпақ автономиялы облысында, Батпаққарада болған оқиғалармен салыстырылады және қатар қойылады. Ал бұл оқиғаларға кезінде Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мүшеліктері, пленумдары әділетсіз, біржақты теріс баға берді және оларды социалистік шабуылға қарсы ауылдың

капиталистік элементтерінің өткір де жанқиярлық қарсылығы деп білді. Мысалы, Қазақ өлкелік партия комитетінің "Республиканың ауыл шаруашылығының негізгі міндеттері туралы" мәселені қараған, 1929 жылы 11—16 желтоқсанда болып өткен V пленумының қарарында аталған көтерілістер және Батпаққарадағы "Сарбаздар көтерілісі және басқа да жергілікті жерлерде наразылықпен бас көтерген халық қозғалыстары "Ұлттық мүддені" қорғау сылтауын бетіне перде қылған бандиттік көтерілістер, социалистік құрылысқа қарсы әдейі бағытталған жаулық әрекеттер ретінде сипатталды. Бай, құлақ және жартылай феодалдық элементтердің Кеңес өкіметінің саясатына қарсы біртұтас таптық майдан құруды көздеп отырған алғашқы қадамдары,— деп танылған бұл оқиғалардың шын мәнінде ұжымдастыруда Голощекин Қазақстанда орнықтырған қатал да тас жүрек, жартылай әскери және төтенше тәртіптеріне қарсы алапат аштықтың аузына жақындап қалғанын жан дүниесімен шынғыра сезінген қалың халық бұқарасының соңғы тұяқ серпулері болғанын қазіргі дәуірде ауыздығы алынып, тұсауы кесілген тарихтың сарыауыз шындығы айтып бере алады деп ойлаймыз.

Бірақ сол жаппай ұжымдастыру жылдарының өзінде-ақ аталған оқиғалардың ішінде Созақ көтерілісі өзіндік ерекшеліктерімен көзге түсетінін, егер басқа көтерілістердің негізгі үйтқысы және сокқы беруші күші орта шаруалар болса, оған ауыл кедейлері мен батырақтарының да тізе қоса, орасан зор белсенділікпен тас түйін болып қатысқанын Созаққа барған Өлкелік партия комитетінің өкілі де, ПП ОГПУ қызметкерлері де амалсыз мойындап, ашы шындықтан айналып қашып, ол кезде Мәскеуде жүрген Голощекинге айтып жазды. Бірақ өзін жаулардың ортасында социализм мүддесін қорғап жүрмін,— деп өбден сендірген санасы тап күресі идеясына уланып, тұманданған ол ұлттық ерекшелік, халықтық дәстүр атаулыға жанталаса қарсы болып, Созақ ісінен тек бандиттердің қолтаңбасын ғана көрді.

Бірақ көтеріліске қатысушылар өздерін бандиттерміз деп ойлаған жоқ, керісінше әділдік және азаттық жолында күресушілерміз деп білді. Әрине, олардың саяси білімі де, даярлығы да жоқ болатын. Сондықтан да, Сталин Голощекин тұзағынан шығудың тар жолын іздестіргенде "Социалистік құрылыс" деген жаттанды таптаурын ұранды жамылудан, оның үстіне малдан да, материалдық

игіліктерден де жұрдай ете бастаған имансыз да құдайсыз сталиндік-голошекиндік тәртіптен о бастан-ақ Созақ көтерілісшілері іргелерін аулақ салды. Жаппай ұжымдастырудан туындаған шолақ белсенділер май құйып, маздата түскен әр түрлі асыра сілтеушіліктер: байларға орташаларды қосып көмпескелеу, бас көтертпес жеке алымдар алуға құнығу, ет, мақта және жүн даярлау деген науқандардың арандарының ашыла түсуі, колхозға зорлап, камшымен ат астына алып сабап кіргізу, колхоздан қашқан кедейді — құлақ, орта шаруаны — бай қатарына жатқызу ұлттық және діни дәстүрлерді кемсітіп қорлау, аяқ асты ету — міне, осылардың бәрі жергілікті халықтың зығырданын қайнатып, өзара шоғырлана түсуге, Созақ көтерілісіне іш тартып, көтерілісшілердің төңірегіне топтаса түсуге өзінен-өзі итермеледі.

Көтеріліске итермелеген себептердің бірі — партия комитеттері жанынан құрылған, бай-құлақтарды тап ретінде жойып жіберуді мақсат еткен “үштіктердің” (олардың құрамына аудандық партия комитетінің хатшысы және атқару комитетінің төрағасы, ОГПУ бастығы кірді — (Т. О.) белсенді де қатал әрекеттері байлар мен құлақтарды малдан айырумен және абақтыға жабумен шектелмей, оларды шұғыл да тотенше түрде жер аударуға көшуі. 1930 жылы 19 ақпанда Қазақстанның үкіметі мен өкіметінің бірігіп қабылдаған жаппай ұжымдастыру аудандарындағы ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайтуға және құлақтар мен байларға қарсы күресті күшейте түсуге байланысты шаралар туралы шешімінде байлар мен құлақтардың алғашқы тізімдерін жасау биліктері аудандық атқару комитеттерінің қолына берілді. Рас, бұл тізім күшіне округтік атқару комитеттері бекіткен соң ғана енетін болды. Созақ көтерілісі басталған Сырдария округінде тек үш ауданның өзінен ғана 220 құлақ пен бай колхоздардан шығарылды, ал бұлардың едәуір бөлігі орташалар болып табылатын. Кінәсіз болса да сотқа шұғыл тартылған бұлардан барлық мүлік тартылып алынды. Үлгергендер, КСРО Колхозцентрінің нұсқаушысы Погачевтің мәліметіне сенсек, мал-мүлкін тауға адам аяғы баса бермейтін көзден таса, қалтарысы көп жерлерге тығып тастауға тырысты. Басқалардан тартылып алынған әр түрлі дүние-мүліктерді өкімет адамдарының өздерінің емін-еркін иемденіп алуы шолақ белсенділердің жас қыздарды айуандықпен зорлап кетуі, жұрт жиналатын, әсіресе, мешіттер мен базарларды жаппай жауып тастау, мешіттерді колхоз

малын қамайтын мал қораларына айналдырып жіберу, үй басына жүн өткізу жоспарларын бекітіп қою және т. б. жергілікті жерлердегі өкімет органдарының жүгенсіздігі мен оспадар әрекеттері қалың бұқараның қанын қайнатып, шыдамын тауысты. “Халық базардан қайтатын Қожа-молда мазардан қайтатын” заман көзден бұл-бұл ұшты.

Созақ көтерілісінде орташалар мен молдалар үлкен белсенділік танытты. Әрине, оларға айдалып кетуден аман қалып, тау-тасты тасалап жасырынып жүрген байлардың туыстары да келіп қосылды.

Көтерілістің басталуы туралы хабарды алған бетте-ақ ОГПУ органдары округтік партия комитеттерінің рұқсаттарымен көтеріліс тарала бастаған аудандарда көтеріліс ошақтарын қанға бояп басатын ОГПУ-дің қаруларымен қаруланған коммунистік отрядтар деп аталатын әскер бөлімдерін ұйымдастыру туралы шешімге келді. Коммунистік отрядтарға негізінен қалалардағы, өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылар, партия мүшелері мен жас комсомол мүшелері тартылды.

Коммунистік деген әдемі атпен атала тұрса да, бұл отрядтар еріктілік сипатта ұйымдастырылғандықтан, не қазақ аулын нашар білетін, сондықтан да көтеріліске шыққан тұрғылықты халықты шындығында да бандиттер деп ойлайтын “сары ауыз” еуропалық жастардан немесе өзінің туған ұлтынан қол үзген, сондықтан оларды түгелдей бай қатарына жатқызып жіберуден де тайсала қоймайтын қазақ қоғамының сол жылдардағы жексұрын элементтері — шолақ белсенділерден құралды. Сондықтан да бұлардың қазақ ауылдарындағы әрекеттері де сорақы болып, халық наразылығын бұрынғыдан да бетер өршіте түсті.

Өзінің қазақ аулы туралы білім түсінігі шолақ, Қазақстандағы ең үлкен шолақ белсенді — Голошекин осы коммунистік отрядтарды ұйымдастырудың қате болғанын кейіннен наразылықтар әбден шиеленіскенде ғана ұға бастады. “Аюға намаз үйреткен таяқ” деген осы да. Ол өзінің 1930 жылы 21 сәуірде Мәскеуге Сталинге, Молотовқа, Кагановичке, Смирновке жазған хатында былай деп мойындады: “Ақырында мұны да мойындауымыз керек, бастапқы кезде бандитизммен күресу тәсіліміз дұрыс болмады. Саяси тұрғыдан әсер етуге мән берілмеді. Ал бандылар туралы хабар құлағына тиісімен-ақ, бұл хабарды ешқандай тексерместен ОГПУ отрядтар ұйымдастырып, окружкомдардың келісімдерімен және санкциялары

бойынша мән-жайды айырмаған күйде және саяси жұмысты кейінге ысырып қойып, күресті әскери тәсілмен бастап та жіберіп отырды" (1-т., 2948-іс, 3-п.).

Дәл осы күні, яғни 21 сәуірде Голощекин БК(б)П Шымкент округтік партия комитетінің хатшысы Гуринге ОГПУ-дың жауапты кезекшісі арқылы мынадай мазмұндағы суыт телеграмма жөнелтті:

"Қазақ аудандарындағы басшылықтағы және жұмыстағы дорекі қателіктер туралы Қазақ өлкелік партия комитетінің шешімінен бұрын отрядтардың қазіргі бар комотрядтардың зиянды ықпалын және жанжалдарды шешуге дұрыс келмеуін атап көрсетеміз. Әсіресе Созак, Сарысу аудандарын еске ала отырып ескертудің және банды шайқаларының ықпалын жойып жіберудің саяси шараларын қолдануды ұсынамыз.

Голощекин.

21 сәуір, 1930 жыл. Қазақ өлкелік партия комитеті. Алматы" (2954-іс, 13-п.).

Бұл жерде мынаны айтпай кетуге болмайды: жоғарыда, Сталинге және оның төңірегіндегілерге коммунистік отрядты округкомдардың "санкциясымен", яғни мақұлдауымен ОГПУ ұйымдастырды және "күресті әскери тәсілмен бастап" жіберді деп Голощекин өтірік айтып отыр. Бұл отрядтар шын мәнінде оның өзі қол қойған қаулыға сәйкес, яғни оның өзінің ұйымдастыруымен құрылды.

Сөзіміз дәлелді болу үшін сол қаулыдан үзінді келтіреміз. Қаулы Өлкелік партия комитеті жабық бюросының 1930 жылғы 7 қаңтардағы мәжілісінде қабылданған. Ол — "Қарақалпақтағы, Бостандық және Батпаққара аудандарындағы контрреволюциялық бас көтерулерге саяси бағаны бекіту" деп аталады. Мұнда мынадай жолдар бар:

"VI. Қазіргі кезеңнің контрреволюциялық бас көтерулерімен күресудің міндеттеріне бейімделе отырып, ПП ОГПУ органдарына өзінің жұмысын қайта құру ұсынылсын.

ПП ОГПУ-ге бұл мәселені нақты анықтау және өлкелік комитет қарауына ұсыну тапсырылсын.

VII. Коммунистерден, комсомолдардан және мүкият іріктелген партияда жоқ жұмысшылардан және батырактардан әрбір ауданда жауынгер отряд ұйымдастыру округкомдарға ұсынылсын, отрядтарды тікелей парткомға бағындырып, олармен үздіксіз әскери оқу-жаттығу өткізілсін.

Төраға Голощекин.
Хатшы Рядниц" (2926-іс, 28-п.).

Коммунистік отрядтарды шын мәнінде кімнің ұйымдастырып отырғанына енді оқырманның көзі анық жеткен болар деп ойлаймыз. Осының өзі-ақ Голощекинге Сталиннің өзін де алдап кету қиын бола қоймағанын көрсетеді.

Көтерілістің басты ошағы — тама руының ауылдары орналасқан Сарысу ауданы болды. Ал енді көтерілісті басқарған, ОГПУ құжаттарында хан деп көрсетіліп жүрген адам кім? Соған тоқтала кетсек, ресми архив құжаттарында ол "Шанақов", "Чанаков", "Шанатов", "Шапаков" болып әр түрлі берілген. Дегенмен алғашқысы көбірек кездеседі. Сондықтан болар, біздің кезінде "Ана тілі" газетінде (1990 ж., 24 мамыр) жарық көрген осы көтеріліс туралы мақаламызға пікір айтқан "Социалистік Қазақстан" газетінде жариялаған мақаласында Шымкент облыстық "Әділет" ерікті тарихи-ағарту қоғамы президенті уының төрағасы Мұхамеджан Рүстемов жолдас көтеріліс басшысының аты-жөнін Сұлтанбек Шонақов деп береді. Қайталап айтамыз: архив құжаттарының біразында ол шындығында да Шонақов деп жазылған. Тіптен бір құжатта машинкада кеткен қате қолмен осылай түзетілген де. Дегенмен де, "шұнақ" болса бірсәрі, қазақтың құлағына "шонақ" деген сөз тосындай естіледі. Оның үстіне күдікті ұлғайта түскен тағы бір мәселе "Ана тілі" газетіне келіп түскен Созак аудандық "Әділет" қоғамының төрағасы Дулат Тұрановтың хаты еді. (Бұл хатпен танысуға "Ана тілінің" билер кеңесінің мүшесі болғандықтан осы жолдардың авторының толық мүмкіндігі болды). Онда мынадай жолдар бар: "Хан деп жүргені (Т. Омарбековтың мақаласында Аллан) шындығында тама руының еті тірі, сол кездің өзінде 60-тың үстіне ілінген Сұлтанбек Шолақұлы болатын, Шолақ — орта шаруа, ал інісі Жақсыбай бай қатарында..."

Архив құжаттарының бірі Тұранов жолдастың айтқанын растайды: "...7 февралы райком и РККом были получены сведения о готовящемся контрреволюционном восстании в первом ауле и о взятии бандами Чулакова Созака" (2968-іс, 8-п.).

Ал енді біз "Ана тілі" газетінде келтірген "Аллан" осы Сұлтанбек Шолақовтың лақап немесе бүркеме аты болса керек: "...отряд Алланского хана Сузака наступают на Сарысу во главе с Мукушом" (сонда, 9-п.).

Қалай дегенмен де бір нәрсенің басы даусыз ашық: көтерілісті басқарған кісінің есімі Сұлтанбек.

Енді көтерілістің қалай басталғанын ресми құжаттарға сүйене отырып, әңгімелеп көрелік:

“Москва ОГПУ Евдокимовка, Дьяковке

Көшірмесі: Москва, Бірінші советтер үйі

Голощекинге және Орта Азия ПП ОГПУ-ы — почтамен келіп түскен мәліметтерге қарағанда Шанақов бандасы Сырдария округінің Сарысу ауданында (Әулиеатаның солтүстік-шығысында 160 шақырым) ұйымдастырылған, 5 ақпанда Шолаққорғанға (Түркістанның солтүстік-шығысында 85 шақырым) қозғалған. Банда Сарысу ауданының орталығы Кент аралға (Түркістанның солтүстік-шығысында 225 шақырым) бағыт алмақ және оны бағындырмақ. Кент аралда нашар қаруланған 200 адамнан тұратын өзін-өзі қорғау отряды ұйымдастырылды. Қосымша мәліметтерден ұлты казак Банатаев Қарынбай деген бандиттің, біздің бір отрядымыз Тарлан шатқалындағы (Түркістанның солтүстік-шығысында 60 шақырым) жау жолымен өтерде ұсталғаны белгілі. Одан ақ жалау, иығынан ақ жапсырмалар табылды, сұраққа алғанда банданың белсенді әрекет етіп жатқанын растады. Сенуге болатын мәліметтерге қарағанда Түркістаннан Бабий қорғанға (Түркістанның солтүстік-шығысында 40 шақырым) Созаққа жіберілген 13 найзалы коммунистік отряд банданың күзетіне тап болып, шайқас нәтижесінде төрт коммунар өлді, қарсыластың шығыны белгісіз. Тексеру түсуді қажет ететін мәліметтерге қарағанда қалған коммунарлар қаруларымен берілген. Сенуге болатын мәлімет бойынша, Сарысу ауданы ГПУ-ның өкілі Тыныштықбаевты атыс кезінде бандиттер өлтірген. 11 ақпан 14 сағат 25 минутта Түркістанға Шымкенттен 30 найзалы коммунарлар отряды қосымша жөнелтілді. Сарысу ауданының орталығы Кент аралды қорғауды күшейту шаралары қолға алынууда. Шешуші Созақ операциясы шамамен 12 ақпанда басталмақ. Отрядтарды Созаққа жақындатуды тау асулары, аудандардың алыстығы қиындатуда.

12. II—30 ж.” (Сонда, 471-іс, 222-п.).

Көзі қаракты оқырман осы құжаттың өзінен-ақ көтерілісшілердің кейбір батыл әрекеттерінен хабардар болып қалған болса керек. Көтерілістің басталу сәтін бұдан да гөрі дәлірек беретін тағы бір құжат бар:

“Москва ОГПУ Евдокимовка, Дьяковке

Көшірмесі: Бірінші советтер үйі Голощекинге және Орта Азия ПП ОГПУ-ына.

Жедел хабарлама... Бандиттердің аудан орталығы Созақты алғаны расталды. 7 ақпанда таңертең Созақ ауданының №1 аулы негізінен Шу өзенінде аудан орталығынан 60—100 шақырым орналасқан Созақ ауданының 12, 13 және 14-ауылдарының байлары мен дінбасыларынан ұйымдасқан саны анықталмаған, аттылы және жаяулы бандиттер шайқасының шабуылына ұшырады. Банда өзін хан деп атайтын бай Сұлтанбек Шолақовтың басшылығымен әрекет етуде. Бірінші ауылды талқандау кезінде Кеңес өкіметін құлатуға, хандық құруға үгіттеді”. (Сонда, 223—224-п.).

Нақты тарихи деректерге қарағанда Сұлтанбек өзінің төңірегіне осы ауылдардан алғаш 400-ге тарта жігіттерді топтастырған. Мұның өзі қалай дегенмен де, оның халық арасында едәуір беделді адам болғанын көрсетсе керек. Оларда небәрі 30—40 шақты әр түрлі аң аулайтын мылтықтар, қанжарлар мен қылыштар, балталар тәрізді суық қарулардан басқа қару-жарақ та жоқ болатын.

“Ел аузына елек қойып болмаса, халық аузына қақпақ қойып болмас” десек те бір ғажабы даярланып жатқан үгітке не аудандық партия комитеті, не ОГПУ органдары дер кезінде мән бере қоймай, халықтың ашу-ызасы күтпеген жерден Голощекин қойған тас бөгетті бұзып, арнасынан арқырай (сарқырай) асып төгілген кезде, “кіреге тесік таппай” қатты састы. Мұның бәрін күрделілендіре және қиындата түскен тағы бір мәселе — аудандағы басшы қызметкерлердің едәуір бөлігі — ұжымдастырудың “қайдан тапсаң онан тап, қаптын түбін қак!”— деген асыра сілтеуші ұрда-жық ұранынан шаршап, тауы шағылғандар және аудандық милиция бөлімі органдарының барлық милиционерлері өздерінің бастықтарымен бірге көтеріліске даярланушылар қатарына қосылып кетті. Егер Қазақ әскери комиссариаты саяси секретариатының бастығы Л. И. Идельсонның Қазақ өлкелік партия комитетіне және халық комиссарлары кеңесіне жолдаған мәлімдемесіне сүйенсек оқиға былай дамыған.

Көтерілістің қарсаңында ғана аудандық милиция бөлімінің бастығы кезекті демалысын алып, Сарысуға барып қайтты. Ол бұл ауданда көтеріліске қатысушылардың қозғалысын ұйымшыл және топтасқан түрде өткізудің қосымша шараларын қарастырған-мыс. Ол көтеріліс басталардың қарсаңында ғана Созаққа қайтып оралды және жергілікті жағдайдан толық хабардар ету үшін

көтерілісшілер өздеріне хан етіп сайлаған Сұлтанбекке бір милиционерді жіберді. Голошекин тозағы қылқындырған сарысулықтардың “көзі қарайған там сүзердің” халінде отырғанын жақсы білген Сұлтанбек хан енді көтерілісті кешіктіруге болмайтынын жақсы түсінді.

Көтерілісті даярлаушы топтың бір бөлігі оны бастауға бірнеше күн қалғанда Созаққа келіп әр үйге 1—2 адамнан бөлініп, орналасып алды. Бұл топтың алдына басты екі міндет қойылды: 1) бұқараны бір мезгілде шұғыл түрде көтеріліске көтеру; 2) хан әскерінің қатарын көбейте түсу үшін оған жаңа сарбаздарды көптеп тарту.

Көтерілісті бастаудың белгіленген уақтысында — 1930 жылдың 7 ақпанында таңғы сағат 4-те барлық ересек ер адамдар үйінен шығып, талайдан бері халыққа қорлық көрсетіп, тізелері батып келе жатқан “шаш ал десе бас алған” шолақ белсенділерді жаппай сабауға, сокқыға жығуға, сөйтіп кек қайтаруға ызалана ат салысты.

Көтерілістің басталуы архивтегі ОГПУ органдары құжаттарында, міне осылай түсіндіріледі. Ал енді әлі де көзі тірі ақсақалдардан естеліктер жинаған Созақ аудандық “Әділет” ерікті тарихи ағарту қоғамының деректері бұдан гөрі шындыққа әлдеқайда жақындау тәрізді. Енді біздің ойымызша, аса құнды тарихи деректен үзінді келтірсек шындықтың беті ашыла түсер еді. “Жоғарыдан келген қатан тапсырма елге ауырталық әкелді. Ол кезде бай дейтін бай қалмаған. Бұрынғы байлар мал-мүлкі түгел кәмпескеленіп, өздері жер аударылған. Енді олардың орнында қалған үрім-бұтақ, жақын туыстары — орта шаруа “байдың құйыршығы” — деп қыспаққа түсті. “Берілген салықты дер кезінде орындамадың” деп Созақ қыстағының маңындағы Үскі деген жер арнайы қоршалып, айналасы ор болып қазылып, концлагерь ашылады да бұған “Жеке отыр” деген атпен байлардың үрім-бұтағын, балашағаларын, елдің бас көтерер адамдарын қамайды. Далаңның кең ауасына үйренген жұрт енді қапас зындан қолдан қазылған жер үй-інге кіріп тұруға мәжбүр болады. Жас балалар мен көптеген кемпір-шал өле бастайды (мұндай “Жеке отыр” геттосы Шолаққорғаннан да ашылды, бірақ бұл ұзаққа бармады. Бас-аяғы 10—15 күнге созылды). Бірақ елді үрейлендіріп, наразылығы мен ашу-ызасын оятуға әсер етті. Бұдан басқа ел басшыларын ауылдың сөз үстара адамдарын қамауға алудың шарықтау шегі болды. Осы адамдардың артынан іздеушілер туыстардан хабар алайық, тамақ берейік деп жиналып, ақыры аудан бас-

шылары аужайын байқап оларды босатпайтын сыңайын аңғарған соң, бас-аяғы 4—5 милициядан қорқып ағайынныңызды азапқа салып қойып отыра алмаймыз, — деген келісім жасасады. Бұл келісім құмдағы қыстаудан басталып, Саршағылдың арғы жағындағы Сарысу елінің мал бағатын ауылдары да хабарланады. Содан Созаққа барған соң ұйымшылдық көрсетіндер деген ақыл қосады үлкендер. Оның соңы хан сайлаумен бітеді”.

Шымкент облыстық “Әділет” тарихи-ағарту қоғамы соңғы кездері жинақтаған материалдарға сүйенсек, көтеріліс болған бірнеше күннің ішінде аудандық партия комитетінің хатшысы Күдербек Жүнісбеков, аудандық атқару комитетінің төрағасы Дауан Қанлыбаев, халық судьясы Абдул Темірбеков, тергеуші Абрах Бегалиев, ВКП(б) округтік комитетінің нұсқаушысы Оспан Шилібаев және барлығы 18 адам, оның ішінде 9 еуропалық өлтірілгенін көреміз.

Архив деректеріне қарағанда, соңғылар ауыл шаруашылығы науқандарына байланысты жіберілген адамдар еді. Көтерілісшілер орман күзетшісі Байбосыновты өлімші етіп сабап тастап, Кеңес өкіметіне ішартатын 20 шақты адамдарды тұтқынға алып қамады. Көтерілістің бастауы болған бірінші ауылдың және көптеген көрші ауылдардың адамдары көтерілісшілерге тілектес ниетте болды. Алғашқы күні-ақ көтерілісшілер қатарына аудандық атқару комитетінің әскери столының меңгерушісі Батырбеков Жүсіпбек және кәпрэтив сатушысы Шөкей Дайырбеков өзінің адамдарымен құлшына қосылды және партия-кеңес қызметкерлерінің пәтерлеріне басып кіріп, оларды тонауға атсалысты.

Кеңес органдарының әр түрлі іс-қағаздары елдің көзінше өртеліп, құртылып жіберілді. Милиция қару-сызздандырылды. Финанс бөліміндегі ақшалар тоналды.

Аудан орталығына өзінің тәртібін орнатқан Сұлтанбек Созақ ауданының басқа ауылдарына өзінің жаушыларын шаптырып, олардан көтерілісшілерді қолдайтын қасиетті ант беруді талап етті. Сұлтанбек өзін өкімет назардан тыс қалдыра қоймайтынын, әрине жақсы түсінді, сондықтан алғашқы күні-ақ қорғаныс қамына кірісті. Тау асулары арқылы Созаққа өтетін жолдардың бәріне қарауылдар қойылды.

Ал енді Созақта жоғарыдағыдай азапты қамауда жатқандар өрине босатылды. Дегенмен, құрығы ұзын Кеңес өкіметінің зорлық-зомбылығынан әбден зәре-зап болып

жүректі шайлығып, қатты қаймыққан тұтқындағылар өздерінің шынында да біржола азат етілгендеріне сене қоймаған тәрізді. Мұны жоғарыда айтылған Созақ аудандық "Әділет" қоғамынан алынған материалдардағы төмендегідей эпизодта дәлелдейтіндей:

"Сұлтанбек хан Созақ басшыларын өлтіріп, қамаудағы адамдарды босатуға барғанда тұтқын болып жатқан елдің белді адамы Оңдыбайдың баласы Арыстанбекпен арада мынадай әңгіме болған.

— Ағалар, шығыңыздар, сіздерді азат етіп келдік.

Сонда Арыстанбек:

— Бізді кім босатып отыр, Кеңес өкіметі ме жоқ басқалар ма?

— Кеңес өкіметі енді жоқ, құрттық көзін.

— Қап, балалар-ай, бұл істерің бекер болыпты, мұның арты елге жаман болатын болды: халық набыт болады ғой енді. Мен шықпаймын, кім қамады сол өз ісінің теріс екеніне көзі жетіп өзі босатар деп қасарысыпты,— дейді".

Голошекиннің қанқұйлы "асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!" ұранымен жүргізілген жергілікті халықтың өмір-тұрмысын, салт-дәстүрлерін естен шығарған күштеп ұжымдастыру саясатының кесірінен қолдағы барынан айырылған "барар жер, басар тауы" қалмаған халық Кеңес өкіметіне лағынет айтты, оны аяусыз қарғады. Сондықтан көтерілісшілер алғашқы күннен бастап-ақ: "Кеңес өкіметіне қарсы күресейік!", "Хан билігі жасасын!", "Қазақтар өкіметі жасасын!"— деген ұрандар көтерді. Көтерілісшілер сондай-ақ қасиетті дінді қорғауға орыстарды қуып жіберуге салық атаулының бәрін құртуға, ет, жүн және басқаларды даярлауды тоқтатуға да шақырды. Олар өздерінің кәмпескелеуге, ұжымдастыруға қарсы екендерін ашықтан-ашық мәлімдеді.

Араб харпінен латын жазуына көшіріліп, дүниеде не болып жатқанын оқып біле алмай саяси сауатсыздық шенгеліне түскен бұқара көптеген жүгенсіздіктер туғызған Кеңес өкіметінен түніліп, үміт отын "сүйегі баяғыда қурап" тарихтың таптаурын соқпағы әлдеқашан тысқа лақтырып тастаған жүйеден іздеді. Оның үстіне Кеңес өкіметі орнағанға дейін көрші өзбек жерінде табаны нық тұрған хандық құрылыстың қаһарлы кейпі де халықтың әлі есінен шыға қойған жоқ еді.

Көтерілісті басу үшін ұйымдастырылған коммунистік отрядтарға және басқа да ОГПУ күштеріне басшылық жасау уақытша Түркістанда жүрген Сырдария ОГПУ-ның

ерекше бөлімінің бастығы Журавлевке тапсырылды. Оған көмекке арнайы өкілдер және тыңшылар жіберілді. Сонымен қатар өкімет Созақ көтерілісін басу үшін шұғыл шараларды ә дегеннен-ақ жүзеге асыра бастады. Көтеріліс басталғаннан кейін екі күннен соң, яғни 9 ақпанда сағат 3-те біз жоғарыда айтқан 13 найзадан тұратын алғашқы отряд көтерілісті басу үшін Түркістаннан шықты. 56 найзадан құралған ГПУ қызметкерлері басқарған екінші коммунистік отряд Түркістан арқылы 11 ақпанда Ащысайға келіп кірді. Олар одан әрі Созаққа қарай жылжып көтерілісті басуға кірісуі тиіс болды. Отряд аталған күні алғаш Шолаққорғанға бағыт алды. Сағат 15-те Логачев басқарған бір топ әскери қызметкерлер 50 қылышты атты әскер эскадронымен Алматыдан Түркістанға аттанды.

Сондай-ақ дәл осы 11 ақпанда 16 сағатта Шымкенттен жіберілген 53 найза коммунистік отряд ГПУ қызметкерлерінің басшылығымен Созаққа бет алды. Қызылордадағылар да қарап қалмады. Бір пулеметі бар 20 найза отряды Созақ көтерілісін басуға көмекке Түркістанға жіберілді.

Үкімет Созаққа көрші аудандарда да толқулар шығып кетуі мүмкін екендігін байқап, ол аудандардан Созаққа барар жолдарға тосқауылдар қойды. Осындай мақсатпен мысалы Шаян, Сарысу және Талас аудандарында әрқайсысында 30 найзадан коммунистік отрядтар жасқалды.

Көрші аудандар ғана емес, Қазақстанның басқа да аймақтарында айқын көрініс беріп отырған көтерілісшілерге қол ұшын беру ниғылдарының орын алуы әбден мүмкін еді. Сондықтан, бұл мәселе де ОГПУ органдары назарынан тыс қала қойған жоқ. Қызылорда, Қарқаралы, Ақтөбе, Ақмола, Қостанай және Семей ОГПУ-леріне осы округтарда көтерілісшілер топтарының топтасып кетулеріне жол бермеу туралы астыртын нұсқаулар берілді (471-іс, 223—224-п.).

Осылардың өзі-ақ Созақ көтерілісін басуды Голошекин бастаған Өлкелік партия комитеті бейбіт жолмен емес, күш қолдану, халықтың зорлық-зомбылыққа қарсы алдыартын терең ойластырылмаған қызба, кейде тіптен сотқар әрекеттерге қарсы қару жұмсау арқылы жүзеге асыруға бейім тұрғанын дәлелдей түседі. Үкімет тарапынан немесе ауыл ақсақалдарынан арнайы делегация жасақтап, көтерілісшілермен келіссөздер жүргізуге, осылайша олар-

дың неліктен ашынып, бас көтергендерін егжей-тегжейлі анықтауға да ешкім ықылас таныта қоймады. “Қанға қан, жанға жан деген” біржақты да қатыгез принцип басшылыққа алынып кетті.

ОГПУ құжаттары шындықты тұрпайы бұрмалап, көтерілісті жоғарыда айтқанымыздай арнайы алдын-ала тіптен шетелдіктер даярлаған Кеңес үкіметіне қарсы қастандық ретінде көрсетіп бақты. Оны ұйымдастырушылар байлар мен дінбасылары делінуі де сондықтан.

Шындығында Созақ аудандық “Әділет” қоғамы да көтерілістің бірінші басшысы Сұлтанбек Шолақұлының орта шаруа отбасынан шыққанын дәлелдеп отыр. Көтерілістің екінші рухани басшысы ОГПУ құжаттарында “ауған тыңшысы” делініп жүрген кісі де әр түрлі лақап кейіпкерлерге айналып кеткен. Айтқанымыз дәлелді болуы үшін тағы да архив құжаттарынан бір үзінді келтірілік.

“Өте құпия. Оқыған соң қайтарылуы тиіс.

Қызылорда...

Жедел хат...

...Созақ ауданынан Шиелі ауданының Жүлек поселкасына ат ұрлаушы Ұшқырбаев Ақбар келіп байларды және антисоветтік элементтерді Созақтағы көтерілісшілерге көмекке келуге шақыруда. Оның сөзіне қарағанда көтерілістің дем берушісі ВКП(б) өлкелік партия комитетінің бұрынғы хатшысы Қожановтың (Сұлтанбек Қожановты айтып отыр — Т. О.) және жер аударылған бай Исаев Жанділдің туысы белгісіз ауғандық болып табылады, оның мақсаты колхоз құрылысын бүлдіру, кооперативті және тұқым қоры қоймаларын талқандау... Никольский”. (471-іс, 225-п.).

“Мы из ЧК” деп аталатын кітапта бұл ауғандыққа арнайы тоқталған. “Ауған тәуіп Асадулла өте сак адам, — деген жолдарды оқимыз одан, — (аударма біздікі — Т. О.) ...шындығында, ол Ибрагимов Сафар — Али Асадулла, Ауғанстандағы Бадахшан қаласының тұрғыны. Өзін ауғандық деп көрсетеді. Оның бүркеме аты — Ауған. Діни білімі бар. Созақ даласында бұған ешкім де мақтана алмайды. Қоқанда, буржуазияшыл ұлтшылдар, кеңестік Россиядан Орта Азияны тартып алып, оны ағылшын империализмінің отарына айналдыруға ұмтылған Қоқанда автономиялық контрреволюциялық ұлтшыл “үкіметін” құрардың алдында, 1918 жылы пайда болды. Азамат соғысы жылдарында басмашылар бандалары Оңтүстік

Қазақстанның көптеген уездеріне қаһарын төккенде Асадулла тәуіп бейнесіне еніп, басмашылар уақытша басып алған ауылдарда, басмашылар мүлде болмаған жерлерде болды. Созақ ауданында 1919 жылдан бастап үздіксіз болып тұрды. Осында өмір сүрді, тіптен кеңес азаматтығын қабылдады. ...Семьялы, екі әйелі бар: екеуі де қазақ. Дәрілік шөптер, дәрі-дәрмектер аламын деген сылтаумен жылына екі рет, кейде үш рет Ташкентте болып тұрады. Кейде аурулармен бірге барады. Жолшыбай Қоқанда ишан Сафы ханға қонақ болады. Оны жергілікті ру басшыларының, байлардың айналасынан жиі-жиі көруге болады. Онсыз діни мерекелер әр түрлі ғұрыптар атап өтілмейді”.

Бұл жерде бақсы Асадулладан халықаралық дәрежедегі тыңшы жасауға деген күштарлық айқын сезіліп те тұр.

Ал енді көзі тірі ақсақалдардың аузынан естеліктер жинаған жоғарыда біз атап кеткен Созақ аудандық ерікті “Әділет” тарихи-ағарту қоғамының төрағасы Дулат Тұрановтың жазғанына қарасақ бұл туралы төмендегідей мәліметке жолығамыз: “Кейінгі деректерде, “Мы из ЧК” кітабында ГПУ қызметкерлері бұл көтерілісті шет ел тыңшыларының іс-әрекеті етіп көрсеткісі де келеді. Олардың айтуынша, Ауған Тәуіп деген тәуіп келіпті, ол Ауғанстанда ағылшын барлау тобының өкілі болыпты, арнайы мектептен өтіп, Созаққа әдейі келіпті... Мұның бәрі шындыққа жанаспайтын жасанды материал екені даусыз. Өйткені Ауған тәуіп деген шын аты Асадулла бұл өңірге 1911—1912 жылдары тәуіпшілік дуанашылық етіп келіп, кейін сіңісіп кеткен. Арада 18—20 жыл өткенде ол тыңшы болатын қисыны жоқ. Осы елден қыз алып үйленіп, орта қолды шаруашылыққа ие болады. Көтеріліс кезінде дін жөніндегі уәзірі болып сайланып, кейін қашып кеткен жерінен ұсталып атылып кетеді”.

Біздің ойымызша, ел аузынан жиналған мәлімет ОГПУ құжатынан гөрі шындыққа жақын. Өйткені шет ел барлау орындары қолдау көрсеткен болса, Сұлтанбектің көтерілісшілері әлдеқайда ұйымшыл болып, жақсы қаруланған болар еді ғой.

Архив құжаттарында Сұлтанбек пен Ауған тәуіптен басқа көтеріліс басшыларының кейбірінің де аттары кездеседі. Олар бұрын милиционер, көтеріліс кезінде қол басқарған Құжақ (фамилиясы белгісіз), Созақ ауданының милиция бөлімінің бұрынғы бастығы Бейсенбаев және № 1 ауылдан Атанбаев Дәулет, № 6 ауылдан Жолшиев

Қарабайбек, № 8 ауылдан Шалымбетов Сағындық, № 12 ауылдан Доғанов Аталы және Оразбаев Өтайық және Аюбеков Ташамбек (241—242-п.).

Көтерілісшілердің жазалаушылармен негізгі әскери қақтығыстары қалай болды? Енді ОГПУ құжаттары негіздерінде осы мәселелерге тоқтала кетсек.

Жоғарыда біз әңгіме еткен Шымкенттен жіберілген 53 найзадан тұратын Исаев басқарған коммунистік отряд 11 ақпанда салт атқа мініп сап түзеп, Түркістаннан Созаққа қарай шықты. Оларда пулемет жоқ негізінен тек мылтықтармен ғана қаруланған болатын. Алдарына қойылған міндет — Созаққа жетіп көтерілісшілерді талқандау, ал егер жол бойында олар кездесе қалғандай болса табан тіреп аянбай шайқасу. Егер құжаттарға сенсек: “12 ақпанда шамамен 16 сағатта Исаевтың отряды Созақтан оңтүстікте 40 шақырымдай Ташсарай шатқалында олардың Созаққа барар жолын кескен 400 адамға жуық саны бар бандамен ұрысқа кірді. Банда біздің отрядымызбен күресте тау шыңдарына бекініп ыңғайлы орналасып алды” (471-іс, 227-п.).

Тау ішіндегі осы ұрыс қалай болды? Егер ОГПУ құжаттарына сенсек ұрыс бір жарым сағатқа созылған. Көтерілісшілер оның барысында Исаев отрядын тықсыра бастаған. Отрядтың жауынгерлік рухының күрт түсіп кетуіне алғаш коммунист Клоковтың содан кешікпей-ақ тағы да бес коммунистің өліп кетуі, сондай-ақ отряд бастығы Исаевтың кеудесінен өлімші болып жаралануы қатты әсер етті. Бұдан кейін коммунарлар арасында үрей туды және жаппай қашу басталды. “Қашқанда қорқақ та батыр” деген емес пе, өкшелеп қалмаған көтерілісшілер 30 шақырымға дейін қуалай атып, жазалаушылардың соңдарынан қалмай қойған. Ауыр жаралы Исаев шегінуге нұсқау беру үшін қолынан келгеннің бәрін істеп баққан. “Қорыққанға қос көрініп” арттарына алақтай қарап, зытқан коммунарлардың екі нықтарынан дем алып Қуашық деген елді мекенге тұяқтары ілінген. Құжатқа қарасақ, бұл Түркістаннан солтүстікте 70 шақырымдай жерде орналасқан екі елді мекен. Мұнда қыстақ тәріздес үш тұрғын үй құрылысы бар және айналасында алып тау шыңдары төніп тұратын. Қашқындардың бағына қарай, дәл осы елді мекенге 12 ақпанда кешкі сағат 8-ге қарай 33 найзадан және бір станокты пулеметтен тұратын округтік әскери комиссар Поляков басқарған Түркістаннан шыққан Қызылорда отряды да келіп жеткен еді. Поляков жағдайды

жедел жөндеуге кірісті. Отрядты соғыс жағдайына көшіріп, бекініп алып ұрысқа кірді. Өз отрядына басшылық етуге Исаевтың шамасы жетпейді, өйткені осы елді мекенге жеткенде ол есінен айырылған еді.

Жазалаушылар пулеметтен және винтовкалардан көтерілісшілерге қарай оқ жаудырды. Көтерілісшілер кейін шегінді. Келесі күні таңертең Поляковтың отряды және 500-ге тарта адамнан тұратын көтерілісшілер қолы арасында 2 сағаттай уақыт шайқас болды. Ауыр шайқастан соң да бірнеше рет өзара атыс болып тұрды. 14 ақпанда көтерілісшілер тағы да шабуыл жасады, бірақ сақылдаған пулемет оғы оларды тағы да беттеспеді. Атыс тек осы күні кешке қарағанда толастады. Жалпы ұрыс нәтижесі мынадай еді: Исаевтың отрядының жоғарыда көрсетілген шығынын қоса есептегенде жазалаушылардан 7 адам өлді, 7 адам ауыр, ал екі адам жеңіл жараланды. Сондай-ақ 7 винтовка, төрт револьвер және бір жәшік патрон Исаев отряды шегінген кезде көтерілісшілер қолына түсті. Ал енді Поляковтың отрядынан бір ғана адамның жеңіл жараланғаны болмаса ешбір шығын болған жоқ. Поляков отрядымен атыста көтерілісшілер жағынан біраз адам шығынға ұшырады, дәл санын анықтау мүмкін болмады. Сондай-ақ оның ішінде 30-дан астам көтерілісшілерді Исаев отряды өлтірді. Неліктен жазалаушылар жағынан шығын аз болды дегенге олар өздері былай жауап береді: “...жауынгерлердің батылдығы және ерлігі, үш баспа керуіштарын біздің отрядтың дер кезінде басып алып, қабырғаларға, тесіктерге бекініп, солар арқылы, сыртқы дүниеден мүлде қол үзіп, үш тәулік бойы тоқтаусыз күрес жүргізуі. Өйткені барлық уақытта 500—600 адамнан тұратын бандалардың қоршауында болдық” (227—228-п.).

Исаев бастаған Шымкент коммунистік отрядын біржолата күйреуден сақтап қалғаны үшін Қызылорда — округтік партия комитетінің бюросы Поляков басқарған Қызылорда коммунистік отряды мүшелерінің әрқайсысына 1000 сомнан сыйлықтар беру туралы шешім қабылдады (3040-іс, 1-п.).

ОГПУ мәліметтері көтерілісшілердің рухани тіректері дін болғанын жиі атап көрсетеді: “Өлген бандиттен, — деп жазылған жоғарыдағы құжатта, — жазуы бар ақ жалау алынды: “Құдай атынан бастаймын, Құдайдан және оның пайғамбары Мұхамедтен басқа құдай жоқ, Алла-Алла-Ал-

ла". Осы тәрізді қураннан алынған үзінділер көп бандиттердің бас киімдеріне және жеңдеріне жапсырылған.

Ең күшті шайқас болған 13 ақпанда Поляковтың отрядына саны 600-дей адам тығыз топтасып "Алла-Алла" деген айқаймен лап қойды. "Ұста!", "Ұста!" деген бұйрық естілді".

Осы қақтығыста жазалаушылар көтерілісшілердің қандай қарулармен қаруланғанын байқап қалды. Олардың бәрі негізінен қолдан жасалған: сүңгі, шалғыдан істелген қылыш, ұштарына ұсталар жасаған үшкір темір бекітілген ұзын таяқтар. 30 шақты винтовкалар ең таңдаулы мерген атқыштарда ғана бар. Олар жақын жерден дәлдеп атып, Поляков отрядының қыстақ ауласындағы біраз жылқыларын тырапай асырды. Тіптен кейбір құралайды көзге алатын мергендер жазалаушы коммунарлар оқ атып жатқан қабырғадағы тесіктерге (бойницаларға) дәл тигізумен болды.

Осы күндері, егер ОГПУ деректеріне сенсек, Сұлтанбек Шолақұлының төнірегіне топтасқан көтерілісшілер саны 2.000-ға жеткен. Көбейе түсудің себебі Түркістан ауданының Қуашық тауы айналасындағы 10, 9, 11 ауылдары адамдарының көтерілісшілер қатарына қосылуымен түсіндіріледі. (Сонда, 471-іс, 243-п.).

Дегенмен де мәселе, біздің ойымызша, әлі де зерттей түсуді қажет ететіндей. Егер бала-шағаны және кемпір-шалды, яғни бейбіт тұрғындарды қосып есептесек, мүмкін көрсетілген санға жетерміз де. Бірақ солай еткен дұрыс па? Біздің ойымызша, тау арасынан сығалап оқ атқан көтерілісшілердің нақты санын жазалаушылар да біле алған жоқ. Сондықтан да 2.000 деген санды не жазалаушылардың өздері ойлап шығарды, не бұл ұзын-құлақтан немесе көтерілісшілердің өздерінен тараған дақпырт. Бұлай дейтініміз ол күндері әр түрлі даңғаза өсек-аяң да өте көп болды және көтерілісшілер өз қатарларына жаңа адамдар тарту үшін де өздерінің сандарын және көтерілістің таралу аймағын ұлғайтып көрсетуге күш салды. Сөзіміз дәлелді болу үшін архивтегі құжаттан үзінді келтірейік: "Тілеубергеновтің (тұтқынға түскен — Т. О.) көрсетуінше, Созақ ауданында 15 винтовкамен, 50 мылтықпен, ал қалғандары темір сүңгілермен және балталармен қаруланған 2000-ға тарта адам бандиттер бар-мыс. Басты күштер Түркістанның солтүстік-шығысында 80 шақырымдай жердегі Сандық шатқалында (картада жоқ) орна-

ласқан, қосымша 1000 адам келіп, Созақтың айналасында болуы тиіс-мыс..." (Сонда, 242-п.).

Ол күндері ел арасын Шымкентті, Түркістанды көтерілісшілер басып алыпты деген өсек гулеп кетті.

Деректерге қарағанда, Сұлтанбек 13 ақпанда Қуашықты қоршауға шағын күш қалдырып, өзі қалған жасағымен Созаққа қарай шегінген. Дәл осы күні ОГПУ қызметкері Никитенко басқаратын коммунарлар отряды Созаққа басып кірді. Алғаш Созақ қарша бораған оқтын астында қалды. Жоғарыда біз атап кеткен Созақ аудандық "Әділет" қоғамының жинаған мәліметіне қарағанда, "Сол оқиғаның тірі куәгерлері екі жақтың да адамдарының айтуынша, Созақты 13 ақпан күні таңертең зеңбірекпен атқылап (архив құжаттарында зеңбіректі қолдану туралы ешқандай дерек жоқ — Т. О.) пулеметпен оқ жаудырған. Кім жау, кім бай, кім қара шаруа, кім жай қаланың тұрғыны деп ажыратып жатпаған" (9).

Созақты атқылаған, егер тарихи құжаттарға жүгінсек, ОГПУ қызметкері Никитенко басқарған коммунарлар отряды болғанын көреміз. 13 ақпанда бұлар Созаққа баса-көктеп кірген. Жаксы қаруланған әскерге төтеп бере алмай көтерілісшілер Шолаққорған бағытына қашқан. Бірақ № 6 ауылдың жанында 120-дай көтерілісшілер тобы, жазалаушыларға кездесіп қалған. Қақтығыс кезінде коммунистік отряд командирі Никитенко ішінен жараланған. Ал көтерілісшілерден 3 адам және бірнеше жылқы өлген (471-іс, 226-п.).

Созақтың маңындағы ауылдар да, Созақтың өзінің халқы да жазалаушыларды салқын қабақпен қарсы алды. Деректерге сенсек коммунарлар Созаққа кіргенде наразылар сырнайлатып "Алла", "Алла" деп қосыла айғайлап дауыс көтерген. Созақтың шығысында 5 шақырымдай қашықтықта орналасқан Жаңаағаш ауылына жоғарыдағы Никитенконың отряды келіп кірген кезде еңбекке жарамсыз ересектер мен балалар оларды топталып қарсы алып, "Алла" атынан лағынет айтқан. Осы ауыл тұрғындарымен қақтығыста 5 ауыл тұрғыны өлтірілген. Жазалаушылардан бір адам өлген және ақыл-есінен айырылған Ткачев деген Ащысайға жөнелтілген.

Ата-ата оқтары таусылған Никитенконың отряды енді арттарынан келетін көмекті — Абрамуктің отрядын күтті. Бұлардың мақсаты — Созақтан Сандық тауына қарай қашқан көтерілісшілер отрядын талқандау еді.

15 ақпанда 14 сағат 30 минутте Алексеевтің Алматыға, ПП ОГПУ бастығының орынбасары Альшанскийге жолдаған дерегіне карағанда Сандық асуы ауданында көтерілісшілер жазалаушылармен атысып қалған, нәтижесінде көтерілісшілерден 15 адам өліп, 30 адам жараланған. Олар екіге бөлініп, тау шатқалдарына жасырынған (229—230-п.).

Осы жерде айта кететін бір нәрсе тіптен Созақ ауданының өзінде барлық ауыл түгелдей дерлік батылдары жетіп, көтерілісшілердің соңынан ілесе қоймаса да, Созақ көтерілісі көрші аудандардағы саяси ахуалдарға айтарлықтай әсер еткенін теріске шығаруға болмас.

Мұның өзі тарихи материалдардан нақты көрініп отыр. Алыстағы Әулиеатаның Мерке ауданында наразылыққа шыққан 3, 4, 7 және 21 ауылдардың шаруалары: “Со-зақтағыдай жасауға әбден болады” (3336-іс, 57-п.) десе, ал Үржар ауданындағы “Сакко и Ванцетти” колхозының колхозшылары үш күндік ереуіл ұйымдастырып: “Малды қайтармаған жағдайда Созақтағыдай болады”, — деп қыр көрсетті. (Сонда, 47-п.).

Созақ оқиғасының ұшқыны көрші Шаян, Сарысу аудандарын да шарпыды. Алғашқысындағы № 19 ауылда Кеңес өкіметіне қарсы ашық бой көтеру болды. Көтерілісшілердің қаһарынан үрейленген егін егу және мақта науқанына келген барлық белсенділер алды-арттарына қарамай көрші № 16 ауылға қарай қашты. Ресми құжаттарға қарасақ, оқиға төмендегідей өрбіген. Ақпанның алғашқы күндерінде № 19 ауылға Созақ ауданының Шолаққорған қыстағынан өзбек Бабажан Досов келіп, Шолаққорғанды көтерілісшілер басып алды деген жалған өсек таратқан. Мұны ол ауыл адамдарын жинап жиналыс өткізген кезінде де айтқан. Дәл осы жиналыста ашынған ауыл адамдары “аудандық атқару комитетінің уәкілдері” “Шаш ал десе бас алған” Байғазиевті, Табылбековті және белсенділер Досанов пен Төлегеновті өлтіру туралы шешім қабылдаған. Бірақ жиналыстан сытылып шыққан кедей Досанов Жарқын белсенділер мен уәкілдерге бұл туралы хабарлап та үлгерді. Сойылмен қаруланған ауыл адамдары № 16 ауылға қарай жанталаса қашып шыққан. Өлім жазасына кесілгендердің соңына түскен және 60 шақырымға дейін қашқандарды өкшелеп: “Соғындар өздерін!” — деп айғайлап қуған. Ызалы қуғын Табылбеков қуғыншыларға қарай аңшы мылтығынан оқ атқанда барып тоқтаған. Аудандық атқару комитетінің уәкілдері қашып кеткен соң,

№ 19 ауылдық кеңестің төрағасы Ақшамбетов көтерілісшілерге келіп, өзін олардың алдына айыпты сезінетінін, бұдан былай адамдарды бай деп қуғындауды қоятынын айтып, ауылдық кеңестің мөрін қардын үстіне лақтырған. Кедейлер мен батырақтар өздерінің кәсіподақ және “қосшы” одағына мүшелік билеттерін елдің көзінше өртеген, комсомол мүшелері де еуропалықтарға еліктеп қойған ұзын шаштарын ұстарамен алдырып тастаған. Ал мұның бәрін естіп-біліп, көріп, сезіп отырған көрші ауылдар аңысын аңдып, мұның өзі немен аяқталады дегендей күпті көңілмен селкос қарсылық көрсетіп, тұқым қорын тапсырудан бас тартатындарын ашық мәлімдеумен ғана шектелген (471-іс, 231-п.).

Осы күндері Қарнак қыстағында да ызалы халық көтерілген. Белсенділермен қақтығыс кезінде олардың қолынан партия ұясының хатшысы Атабаев өлді. Көтерілісшілер елден алынған астық жиналған камбалардың есіктерін бұзып, өзара бөліп алған. Бірақ көп кешікпей-ақ Зуев деген басқарған коммунистік отряд қыстаққа сау ете қалды. Көтеріліске және кісі өлтіруге белсене қатыстындар деген сыйлаумен 52-қыстақ тұрғындары тұтқынға алынды. Қыстақ тұрғындары алдында сөз сөйлеген коммунарлар Қарнак оқиғасын байлар үгітінің нәтижесі десті және мұндай жағдай тағы да қайталанар болса, кеңес ОГПУ органдарын дер кезінде хабардар етуі қажеттігін ескертті, сондай-ақ жиналғандардан бөліп алған астықты қоймаларға қайтару және қыстақтың өзін-өзі қорғауын ұйымдастыру талап етілді. Айта кететін бір нәрсе, қыстаққа қарсы отряд шығыпты дегенді естіген бетте-ақ қатты үрейленген тұрғындар қоймадан алған астықтарының 50 процентін бұрынғы орындарына қайта құйып үлгерген еді. (Сонда, 237-п.).

Ал енді Созақ көтерілісін басқарған Сұлтанбектің төңірегіндегі отрядтың біржолата қалай талқандалғанын архив қойнауындағы ОГПУ құжатынан келтірілген үзінді көрсете алады:

“Өте құпия.

Оқыған соң қайтарылуы тиіс.

Түркістаннан рұхсатсыз жария болмауы камтамасыз етілсін. Тура сыммен. Москва ОГПУ Ягода, Алматы ПП ОГПУ Волленбергке, Ташкент ПП ОГПУ Бельскийге, Штокрайың І бөлімінің бастығы Полуновка. Көшірмесі: Шымкент ОГПУ, Қызылорда ОГПУ Никольскийге ...16 / ақпанда 13 сағатта Ленин атындағы Ташкент атты әскер

мектебінің бас отряды Логачевпен, Журавлевпен (бұлар ОГПУ-дің отрядтарының, коммунистік отрядтардың командирлері екенін ілгеріде айттық — Т. О.) Созакқа шабуыл жасады. Төрт сағатқа созылған табан тірескен ұрыстың нәтижесінде Созақ алынды, банда талқандалды. Ұрыста 300 бандит, қайталап айтамын, үш жүз бандит өлтірілді, тұтқынға түскендер 200. Көп жылқы, 70-тей мылтық және 50 данаға дейін суық қару алынды.

Біздің жағымыздан шығын — екі адам жараланды, соның ішінде СредаЗВО-ның ерекше бөлімінің уәкілі Мартыненко бар, үш жылқы оның бірі Журавлевтің астындағы өлтірілді, бес жылқы жараланды. Бас отряд Созақ ауданында жасырынған бандаларды ұстау жұмыстарын жүргізуде... Ханның кеңсесі қолға түсті, қолға түскен бандиттердің айтуларына қарағанда, хан (Сұлтанбек — Т. О.) және оның көмекшісі (ауғандық деп айтылатын Асадулла — Т. О.) өлтірілген, мұны әлі өліктер жиналмағандықтан таңертең ғана тексеру мүмкін. Нақты мәлімет бүгін күтілуде... Альшанский. 17. II.—30." (17-т., 471-іс, 226-п.).

"Нақты мәліметтер" оқырманға белгілі. Оларды біз жоғарыда мақаланың басында Голощекиннің Сталинге жазған хатынан алынған үзіндіде келтірдік, онда ресми түрде шайқасты көтерілісшілерден 400-ден астам адам жазалаушылардан 50-ге тарта адам өлтірілгені айтылған. Бұл жерде Голощекин "Шайқаста" дей тұрса да жалпы шығынды көрсетіп отырғандай.

Яғни 400 адам тек қана шайқаста өлтірілгендер емес тәрізді. ОГПУ органдары ақ-қарасын тексермей, атып тастағандар да аз болмаса керек. Бұл күдігімізді Созақ ауданының "Әділет" қоғамының көзі тірі ақсақалдардан сұрастырғанда алған мәліметтері де растай түсетіндей: "Өйткені, — деп жазады осы қоғамның төрағасы, — көтеріліске қатысқаннан гөрі қатыспай жай жүрген халықты қойдай қамап ертеңіне ешқандай тергеу, тексерусіз Тастаксай деген жерге апарып атып тастаған".

Созақ ауданындағы жазалаушылардың каталдық танытқанына бұл төңіректен халықтың ауа көшулері де дәлел бола алады.

Созақтағы адамдарды жаппай тұтқындауды естіген кейбір ауылдар күмнің ішіне қарай тереңдеп көшіп кетуге күш салған. 22 ақпанда мысалы, Төртоғай станциясында осындай Созақ ауданынан қашқан 25 адамды ОГПУ тұтқынға алған. Үсталғандардың ішіндегі Тұрсынбаев

Әбдіқадыр, Балтабаев Сапа деген кісілер жауап алу кезінде мынадай әңгіме айтқан: ауылда Тұрсынбаев Әбдіқадыр ауыл адамдарын жинап алып Созақта адамдарды бай деп айыптап жаппай тұтқындау жүріп жатқанын әңгімеледі. Жиналыста қауіптен құтылу үшін күм қойнауына каша көшу туралы шешімге келген. 11 ақпанда, түнде ауыл үдере түгел көтеріліп, түн қараңғылығын жамылып көше жөнелген. Бағыттары Бәйгеқұм станциясынан 80 шақырымдай жердегі Ақтау тауы болған. Бірақ олардың сондарына түскен жазалаушы отряд 20 ақпанда 16 сағатта қуып жеткен және 21 адамды тұтқынға алған.

Жалпы қазақ халқы қашанда бауырмал ғой. Созақтан бас сауғалап қашып шыққандарға басқа аудандардағы, тіптен басқа рудың казактары қолдан келгенше көмек беруге күш салғанын архивтегі ОГПУ құжаттары да мойындайды. Мысалы, Шиелі ауданының № 14 ауылында Нұржақанов Жандардың үйінде 20 ақпанда ауыл адамдары жиналып жоғарыдағы Созақ ауданынан Қарақұмға көшкен 150 қожалықты Қытайға өткізіп жіберудің жолын қарастырып, осы мақсат үшін оларға жақсы жылқылар даярлауға кіріскенде бұл әрекеттері тың тыңдап жүретін ОГПУ органдарына белгілі болып қалған (17-т., 233—234-п.).

Осы мысалдың өзі-ақ Созақ түбінде жазалаушылармен қақтығыстан кейін аман қалған көтерілісшілердің Созақтан неғұрлым аулағырақ кетуге тырысқандарын аңғартады. Қазақстан ПП ОГПУ бастығының орынбасары Альшанскийге Созақ көтерілісін жазалаушыларды басқарған Алексеевтің жіберген мәліметіне қарасақ 15 ақпанда Созақта жазалаушылар (тегінде Никитенконың отряды) талқандаған көтерілісшілердің қалдықтары екіге бөлініп, Жаңақорған ауданына бет алған. Бұл ауданның 2 және 5 ауылдары көтерілісшілерді қой сойып қонақжайлықпен қарсы алған. Тыңшылар арқылы бұл хабарды жедел естіген жергілікті үкімет және ОГПУ органдары Бесарық станциясынан 50 шақырым жердегі № 2 ауылға Жаңақорғаннан 8 адамнан тұратын отряд шығарған. Мылтықтарын шошайтып ауылға келген осы отряд мүшелері ауыл адамдарына қыр көрсетіп, бай-құлақ элементтері деген сылтаумен адамдарды тұтқынға алуға кіріскен. Ашынған ауыл адамдары Созақтан келген көтерілісшілермен бірге отряд мүшелеріне жабыла кетіп, оларды әп-сәтте қарусыздандырып кокала қойдай қылып сабап тастаған. Дегенмен отрядтың екі мүшесі сытылып қашқан. Оларды 10 шақырымға дейін өкшелеп қуған

қуғыншылар бәрібір қолға түсірген. Қолға түскен қашқындардың бірі — Жаңақорған аудандық партия комитетінің хатшысы болып шыққан (471-іс, 238-п.).

Түтқындардың бұдан арғы тағдырлары қалай болғаны туралы біздің қолымызда басқа мәлімет жоқ. Бірақ бұл мысалдан бір нәрсе анық — сол жылдары “жергілікті ауылдар Кеңес өкіметіне жаулық пиғылда болды”. (Сонда, 238-п.). Күшпен ұжымдастырудағы озбырлықтар халықтың қалың бұқарасының ашық наразылықтарында анық көрінді.

Сондықтан да көңілдеріне келсе де айту керек, біздің кейбір тарихшыларымыздың өздерінің қалың кітаптарында “ұжымдастыруды қазақ ауылы қуанышпен қабылдады, бұл шаруаларды кооперативтендірудің лениндік жоспарының және ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құрудың салтанатты жолы еді”, — деп жазғандары тарихи шындықты көпе-көрінеу бұрмалау болып шыққан.

Дегенмен де, Созақ көтерілісі және басқа наразылықтар туралы айтқанда мынаны ұмытуды тарих кешірмейді деп ойлаймыз: олар Кеңес өкіметіне қарсы күреске шығуға, орыстарды қуып жіберуге шақыра тұрса да өзінің сипаты жағынан әділетті және Қазақстанда Голощекин орнықтырған жартылай әскери шаруаларды кооперативтендірудің лениндік идеяларын бұрмалаған жергілікті жерлердегі әкімшіл-әміршіл күштеу аппараттарының жүгенсіз де оспадар қызметтеріне қарсы бағытталды. Бірақ әрине көтерілісшілердің ленинизмнен де, кеңес мемлекетінің сол кездегі саяси өмірінен де хабары жоқ болатын. Қалың бұқараны әділетсіздікке қарсы күресіп жатырмыз деген сенім топтастырды.

Ал Созақтағы көтерілісте ұлтшылдық сипат болды деп айтуға бола ма? Біздің ойымызша: болмайды! Неге? Өйткені наразылықтарға негізінен екі бірдей ұлттың өкілдері — қазақтар мен өзбектер тізе қоса белсенді қатысты. Яғни, бір сөзбен айтар болсақ, еңбекшілердің қалың бұқарасын әділетсіз Голощекин режиміне және тәртібіне қарсы шығуға шақырған бұл оқиға шын мәнінде қалың бұқараны сталиншіл әміршіл-әкімшіл жүйе тұтқынында ұстауға бағыт ала бастап кейін жеке адамға табынуға барып ұласқан тоталитарлық тәртіпке наразылардың ұлт-азаттық, тәуелсіздік жолындағы күресіне айналды.

Филипп Голощекин мен оның көлеңкесі болған Измұқан Құрамысов, Рошал, Идельсон тәрізді Қазақстан басшылары Созақ көтерілісіне жағымсыз сипаттама беру үшін оған өзбектердің қатысуын да басқаша ұлтшылдық мүдде

түрғысынан түсіндіріп бақты. Ташкентте ұлтшыл ұйым бар. Созақ көтерілісіне дем беріп отырған солар десті голощекиншілдер. Мұны төмендегі ресми құжатпен оқып-танымасқан оқырманның өзі де аңғара алады:

*“Өте құпия
Ташкент,
ВКП(б)*

*Орта Азия бюросы
Зеленский жолдасқа*

Созақтағы контрреволюциялық бас көтерумен байланысты жағдайларды талдау кейбір басшылардың Орта Азия территориясында жұмыс істейтін ұлтшыл топтармен байланыста болғанын көрсетеді. Созаққа жөнелткен біздің басшы қызметкерлеріміздің бірінің осы мәселеге байланысты берген фактілерін Сіз ескерер деп мәлімдеп отырмыз. (Әңгіме Идельсонның Голощекинге жазған хаты туралы — Т. О.) Міне, ол былай жазған: “Өзбектердің бұл көтеріліске қатысуын жандандырған және жандандырушы Ташкентте және Өзбекстанда жұмыс істейтін ұлтшыл топтар, Қарнақтан және басқа да қыстақтардан шыққан имандардың, байлардың және басқа да антисоветтік элементтердің балалары. Олардың жұмысының арқасында 1929 жылы Өзбекстанға 200 қожалықты қоныстандыру, ал одан бұрын барлық өзбектерді Өзбекстанға қоныстандыру әрекеті болды.

Үздіксіз байланыстары бар және іріту жұмыстарын жүргізіп жүрген кейбір адамдар мыналар:

1. Мусин Ергеш — Ташкентте.
2. Азизов Әубәкір — Ташкентте.
3. Азизов Пальпе — Ташкентте.
4. Атакиев Сүлейман — Ташкентте.
5. Нұрдыков Шахид — Ташкентте.
6. Надыров Нови — Ташкентте.
7. Абдраимхожаев Санна — Ташкентте.
8. Бұхаров Талиб — Ташкентте.

Осы адамдардың бәрі Өзбекстанда жауапты қызметтерде. Олар негізінен партия саясатына көлеңке түсіреді десіп, негізінен біздің Қазақстанның саясатын сынга алуға және “Қазақтар жер мен суды алып қоюда, өзбектерге қысым жасауда, өзбектер қазақтар үшін салық төлеуде, астықты өзбектер өткізулері керек” деген тәрізді өзбектерді ығыстыру туралы айтуда. ВКП(б) Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Рошал” (40-п.).

Орта Азиядағы қайдағы бір ұлтшылдардың орталығы туралы осы деректі Өлкелік партия комитетінің өрескел қателіктерін жасыру үшін Ф. И. Голощекин талай рет айлакерлікпен пайдаланды. Ол тіптен бұл туралы Сталинге де жазып, оның “ұлтшылдыққа” қарсы күресіне май құя түсті. Мысалы, 1931 жылы 31 желтоқсанда Сталинге ол былай деп жазды: “Кейбір құжаттар арқылы Орта Азияда — Түркменстанда — басмашылықпен байланысты және Қазақстаннан көшіп кетушілерді ұйымдастырушы арнайы ұйымдардың бар екені анықталып отыр” (108-п.).

“Өсекші мен өтірікші — егіз” деген емес пе, өзінің тікелей бастығынан І. Құрамысов та қалыса қойған жоқ. Қазақстан автономиялы республикасының 10 жылдық мерекесі салтанатпен атап өтіліп жатқанда, ол “Советская степь” (қазіргі “Казахстанская правда”) газетінің (6 қазан, 1930 жыл) бетінде “ұлтшылдарға” қарсы күрес туралы көлемді мақала жариялап, онда жоғарыда жала жабылған өзбек және түрікмен ағайындарды жайына қалдырып, Созак және т. б. көтерілістерді ұйымдастыруға кінәлі қайдағы бір “қазақ ұлтшылдарының астыртын ұйымы” туралы аңызды ойлап шығарды. “Қазақстанда ОГПУ органдары ашқан қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық астыртын ұйымы, — деп жазды ол, — Кенес өкіметінің құлатуды және буржуазиялық-демократиялық автономияны қалпына келтіруді өзінің мақсаты етіп қойды. Астыртын ұйым пантүркизмнің белгілі идеологы және Орта Азиядағы басмашылықтың идеялық жетекшісі Закки Валидов басқаратын “Тәуелсіз Түркістан” контрреволюциялық ұйымына біріккен акттардың шығыс эмиграциясымен күпия байланыс орнатты”.

Сонда Құрамысов кімдер туралы айтып отыр деп ойлар оқырман. Дәл осы мақаласында ол бұл дүдәмал сұраққа анық жауап беріп, қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық астыртын ұйымының басшылары ретінде қазақ халқының тандаулы ұлдары А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, Д. Әділовті, Х. Ғаббасовты, М. Есболовты, Е. Омаровты атап көрсетті.

Созақтағы халықтық көтерілістер туралы І. Құрамысов одан әрі былай деп арнайы айтты: “Азамат соғысын сезіне қоймаған қазақ байы, Қазақстанның жекелеген көшпелі аудандарында бұқараға әлі де едәуір ықпал етуде. Ол өзінің соңғы күштерін кеңес өкіметіне қарсы көтеруге тырысуда. Біз, оңшыл уклоннан, оппортунизмнен алашор-

да идеологиясына дейін — бір адым екенін іс жүзінде көріп отырмыз”.

Голощекиншілдер 30-жылдардың басында ойлап шығарған “қазақ ұлтшылдарының астыртын контрреволюциялық ұйымы” туралы осы бір аңызды көп өтіріктің бірі ретінде көзге де ілмей, тарих беруінен аулаққа жансыз өлекседей лақтырып кетуге де қолар еді-ау, егерде өсектен өрт шықпаған болса. Кейініректе, 30-жылдардың соңына қарай “антисоветтік ұлтшыл ұйым” туралы аңыздан осы ұйымның басшылары Созак және басқа көтерілістерді ұйымдастырушылар ретінде халқымыздың ұлдары басқасын былай қойғанда, коммунистік партияның өзіне де орасан зор еңбек сіңірген қайраткерлер Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Н. Нұрмақов, Ү. Құлымбетов, С. Сәдуақасов, О. Жандосов, А. Асылбеков, Ш. Дивеев тіптен Құрамысовтың өзі де жазықсыз жапа шекті.

Қазақ халқының көгіндегі жарық жұлдыз, дара тұлға Смағұл Сәдуақасов Қазақстанда Голощекин шыдатпай, 1933 жылы жат өлкеде әлдеқашан қайтыс болып кетсе де, 1937 жылы жоғарыдағы қайраткерлермен бірге қараланды. Сөйтіп аруақты сыйламайтын имансыз сталиншілдер молада жатқан адамды да соттады.

Әрине, мұның бәрі жала болатын. Бұған оқырманның көзін дәлірек жеткізе түсу үшін Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің, бұрынғы Қазақстан өкіметінің басшысы Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов ісіне 1958 жылы 6 ақпанда берген қорытындысынан үзінді келтірілді:

“...Мемлекеттік және партиялық архивтерді Қазақстанның бірқатар облыстарының және орталықтың КГБ мен МВД органдары архивтерін тексергенде Құлымбетовтың көтерілістерге қатысу барлығын дәлелдейтін материалдар табылмады. Сарысу және ішінара Созак көтерілістеріне қатыскандар істерінде Құлымбетовке қатысты қандай болса да мәліметтер табылмады” (1965-іс, 7-п.).

Мұндай қорытындыларды Мемлекет қауіпсіздігі комитеті жоғарыдағы басқа қайраткерлерге де берді. Дегенмен кезінде Голощекин түтінін түтеткен өтіріктің өз дегенін істеп кеткені қатты өкінетеді.

Голощекин төңірегінде Созак көтерілісіне орташалар мен кедейлер бұқараларының белсене қатынасу себептерін де басқаша түсіндіріп бақты. Олардың ойларына Созак және Сарысу аудандарында әлі Кенес өкіметі орнамаған, яғни оларға “кіші Октябрь” қажет болды. Оның үстіне байлар

мен ишандардың күшті ықпалы және орасан зор беделдері де шешуші рөл атқарады десті олар. Топтап қамаса да, айдалып “барса келмеске” жер аударса да, атып өлтірсе де, малынан айырса да казак байларының азаймай, тап ретінде жойылмағаны ма сонда!?

Әрине, казак ауылының ол жылдары Кенес өкіметінің газеттерін сирек алғаны, Коммунистік партияның ықпалынан гөрі дін қайраткерлерінің үгіт-насихатына құлақ қойғаны, негізгі деректі “ұзын құлақтан” алғаны тарихи шындық. Ал бұған кім кінәлі? Халық па, жоқ әлде Голощекиннің айналасындағылар ма? Әрине, соңғысы дер едік біздер. Жергілікті жердің өзіндік ұлттық ерекшеліктерін ескермеу, жокты бар етіп, “жауырты жаба тоқу” ұжымдастыруды жау қуғандай қауырт та қарбалас жүргізу, “күштінікі әрқашанда дұрыс” деген тезисті бұқараға зорлап енгізу — осының бәрі Созак көтерілісіне алып келді. Созак оқиғасына коммунистердің өздері де белсене қатысты. Оқырман автор коммунистерге жала жауып отыр, — деп ойлап қалмауы үшін Голощекин мен Шымкент округтік партия комитетінің хатшысы Гуриннің атына Түркістаннан Идельсон мен Құлсартов жолдаған ресми хаттан үзінді келтірелік. “...Ауданның жауапты қызметкерлерінің бір бөлігі және ауылдық кенестің төрағалары, соның ішінде коммунистер белсенді жетекшілер ретінде бандада басшылық рөл атқарады. 50 адамнан тұратын (кейбір деректерде 46 адам — Т. О.) партия ұясы, соншалықты комсомол мүшелері, соның ішінде жауапты қызметкерлер бандаға ешқандай қарсылық көрсетпеді, керісінше ханға еріктерімен барып, партиядан жалтарып, ханға қызмет ететін болып уәде беріп, діни дәстүрлерді қабылдап, бандиттер кейпіне сәлде орап, ақ шүберек байлап алуға көшті” (471-іс, 253-п.).

Мұның себебін түсіну үшін көтеріліс басталардан біраз айлар бұрынғы және көтеріліс қарсаңындағы осы аудандағы партия ұйымының жағдайына шолу жасау керек болар.

1929 жылдың тамыз айының соңына қарай, яғни көтеріліс басталардан бірнеше айлар бұрын ауданның партия ұйымы катал тазалауға ұшырады, пара алды, басқаны еңбегін қанады, қалың мал алды, әр түрлі топшылыққа қатынасты, байлармен байланысы бар деген түрлі сыйлаулармен 21 адам партия қатарынан шығарылды. Партия ұйымы қатарында 46-ақ адам қалды.

Көтеріліс басталғанда оның да үшеуі сот жазасына тартылып жатқандар еді.

Партияға мүшелер — 11 қызметкер, 24 шаруа, 11 бақтырақ болатын. Коммунистер деген аттары болмаса, олардың 20-ы сауатсыз адамдар еді. Партиялық тазалау кезінде 84 адам партияға өткілері келетінін айтып арыздар берсе де, 1930 жылдың 15 сәуіріне дейін 7-ақ адам партияға мүшелікке кандидаттыққа қабылданды. Бұлардың бәрі тағы да техникалық жағынан сауатсыз болып шықты. Партия қатарың толықтырғандардың бұқараға саяси ықпал жасайтындардың сиқы міне осындай еді. Адамдарға жаппай сенімсіздік көрсету, оларға жоғарыда атап кеткеніміздей қылмыстар істейді немесе істеп қойған, — деп күдіктене қарау партия ұйымын беделден жұрдай етті.

Дегенмен партия ұйымы өзінің ұлттық құрамы жағынан интернационалды болып: 26 казакты және 16 өзбекті біріктірді.

Партияның беделін құлдырата түсуге олардың бұқара арасына бармауы, үстірт жұмыс істеуі де қамшы болды. Мысалы, 1928 жылдың басынан бастап 1930 жылдың қаңтарына дейін аудандық партия комитетінің бір пленумы шақырылған жоқ (сонда, 1-т., 2968-іс, 142-п.). Ауылдардағы партия ұяларының тірлігі де осы тақылтетес еді. Коммунистер мен комсомол мүшелері бас қоса қалса күнделікті күйкі тірліктен аса алмады. Оның есесіне олардың пысықайлық көрсетіп, белсенділік танытатын жерлері — тартып алынған заттарды тізімге алу және мүмкіндігінше көп заттар тартып алу болды. Өздерінің іс-әрекеттерін халыққа түсіндіру, бұқараның көңіл күйін білу бұлардың ойларына да кіріп шықпады. Осылайша коммунистер мен комсомол мүшелері халыққа жексұрын тұлғаларға біртіндеп қалай айналғандарын өздері де білмей қалды.

“Аудан белсенділерінің қателіктері мынада болды, — деген жолдарды оқимыз Голощекинге және Шымкент округтік партия комитетінің хатшысы Гуринге Түркістаннан жолданған құжаттан, — ақпан айындағы пленумда (Созак аудандық партия комитетінің пленумында — Т. О.) аудан жаппай ұжымдастыру ауданы деп жарияланды, колхоздарға тарту міндеті 25 ақпанда 85 процентке, жылдың соңында 100 процентке орындалатын болды. Бұқаралық түсіндіру жұмысы жүргізілген жоқ. Іс жүзінде байларды жоюды мүліктерін кәмпескелеу жолымен орындауға шешім қабылданды. Сондықтан да түгін басына орындау мүмкін

емес — 1 немесе 1,5 десятина егістен 250 пұт мақта алу жоспарын берді. Барлық мүліктер үйдегі заттарға дейін, барлық жеуге жарайтын азық-түлік, көйлек-көншек үзілді-кесілді кәмпескеленді” (471-іс, 253—255-п.).

Сондықтан да Созақтағы көтерілістің алғашқы күннен бастап-ақ коммунистерді, комсомол мүшелерін, жергілікті өкімет органдарының басшы қызметкерлерін жазалау, өлтіру бағытында өріс алғанын жоғарыда айттық та. Мұндай ауыр жазалаулардың тағы бір себебі — аудан басшыларының біразын округтік партия комитеті басқа аудандардан алып келіп, осында қызметке қойған еді. Ал қалған жергілікті коммунистердің ешқайсысына Сұлтанбек тиген жок.

Идельсонның мәліметіне қарасақ, бүкіл аудан коммунистерінің ішінен тек 2-ақ адам (1 коммунист және 1 комсомол мүшесі ғана) өздерінің партиядан және комсомолдан шықпайтындықтарын ашық мәлімдей алған. Бірақ олар іле-шала өлімші болып, ауыр соққылардан естен танды.

Коммунистер мен комсомол мүшелері көтерілісшілер жағына өз еріктерімен шығып қана қойған жок, сонымен қатар хан әскерінің жетекшілік жұмыстарын атқарды, жергілікті Кеңес өкіметінің басшы қызметкерлерін тұтқынға алуды басқарды.

Осылайша жергілікті халыққа жасалған Голощекин қиянаты, жартылай әскери катал тәртіп партия, комсомол мүшелерін көтеріліс күндерінде халықтың жағына шығуға алып келді.

Кеңес аппараты мен ауылдық кеңестер де беретін түгі қалмаған халыққа қысым жасаудан әбден ығыр болып біткен еді. Жергілікті жердің өзіндік ерекшеліктерін ескермейтін, әр түрлі ауыл шаруашылығы өнімдерін тапсыруды үздіксіз талап еткен жоғарғы органдардың озбырлығы олардың да зығырданып қайнатты. Халық ауылдық кеңестердің торағаларын бұрынғыша революцияға дейінгі жылдардағыдай “старшын” деп атады, ал ауылдық кеңестің қалған мүшелерін ешкім де көздеріне ілген жок. Олардың өздері де өздерін Кеңес өкіметінің жергілікті өкілдеріміз деп есептей қойған жок, сондықтан да ешқандай шаралар да ұйымдастырып жатпады. Аудандық атқару комитеті басшылығы да жоғарыдан, округтік кеңестен түскен нұсқауларды көшіріп алып, жергілікті жерлерге жіберумен ғана айналысты.

Ауылдық кеңестің бұйрықты орындау әдісінің қандай тұрпайы және қарапайым болғанын Идельсон мен Құлсартов басқарған коммунистік отряд мүшелері Шолаққорғанға келгенде өздері де корді. Олар күн өте боранды болғандықтан, 10 жылы бас киім және бірнеше сырт киімдер беруді талап етті. Ауылдық кеңес төрағасы ауқаттырақ семьялардан талап етілген нәрселерді үйлерінен алып келудің орнына жиналысқа келген көпшіліктің бас киімдерін сыпырып ала бастады. Сондай-ақ, олардың тондары мен ішкітері күшпен тартылып алынды. Бас киімдерінен және тондарынан айырылған адамдар сақылдаған сар аязда тақиямен және жеңіл киімдермен қалды.

Жұрттың наразы болған кескіндерін байқаған коммунистік отряд басшылары мұндай өздерінің көз алдарында болып жатқан жүгенсіздіктерге шыдамай, күштеуді тоқтатуды талап етті. Мұндай ұсынысты күтпеген, ұжымдастыру саясатын тек күш көрсетіп, қысым жасау және зорлық-зомбылық деп түсінген ауылдық кеңес төрағасы шімірікпестен: “біз әрқашан осылай істейміз” — деп жауап берді және мұндай жолмен нұсқауды орындауға неге болмайтынын түсіне алмай дал болды.

Осы сапарда коммунистік отряд мүшелері жоғарыдан қабылданған шешімдердің жергілікті жерлерде іс жүзінде орындалмайтынын да нақты куалары болды. Ауылдық кеңестің жанынан кедейлер тобы құрылмаған болып шықты. Байлар арасында тәрбие жұмысын жүргізбек түгіл, ауылдық кеңес кедейлермен де жұмыс істемейді екен.

Көтерілістің ашық наразылық сипатында әрекеттер жасауына Созақ ауданының ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан және мал шаруашылығымен айналысу барысында берік орныққан әлеуметтік-шаруашылықтың дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын шұғыл, күштеу жолымен өзгерту де өзіндік үлесін қосқанын айттық. Яғни жартылай көшпелі және көшпелі аудан табан астында, тым қысқа мерзімде отырықшылыққа көшіп, егін шаруашылығымен айналысуы тиіс еді. Тек алғашқы бір жылдың өзінде ғана егістіктер көлемі 88 процентке шұғыл өсті: егер 1928—1929 жылдарда ол 4.502 гектар болған болса, ал 1929—1930 жылдары — 7.220 гектар болды. Жеке шаруалар қожалықтарына салық салу да айдан-айға шамадан тыс өсе түсті. Олардың тек жарым-жартысы ғана ауыл шаруашылығы салықтарын төлеуден босатылды.

Жаппай күштеп ұжымдастыру Созақтың өзінен басталуы тиіс болды. Оның территориясында үлкен коммуна құру көзделді. Ал мұның өзі алғашқы күннен бастап-ақ жұртшылықтың наразылығына кездесті. Жалпы орайы келгенде тағы бір айта кететін нәрсе, казак жерінде коммуна құру өзін-өзі ақтамады. Жергілікті жағдайды ескермеу, қараша да болса өз үйінде қазан көтеріп үйренген халықты “бір қазанның” айналасына зорлап топтастыру, өмір өзі қалыптастырған дағдыға кенеттен қарсы шығу еді.

Аудандағы жаппай ұжымдастыру міндеттерін орындау аудандық пленум мүшелеріне және жергілікті жерлерге жөнелтілетін уәкілдерге жүктелді. Бір таңданарлығы, оларға ешкім: алғаш жағдайды жақсылап түсіндіріңдер, содан кейін ғана нақты іске кірісіндер, — деп нұсқау бермеді. Уәкілдердің жұмысы олардың қанша шаруа қожалығын колхозға кіргізгенімен бағаланатын болды, оның үстіне міндет неғұрлым қысқа мерзімде орындалса, соғұрлым мадақталды және марапатталды, басқаларға үлгі етілді.

Созак көтерілісі басталардан екі күн ғана бұрын аудан көлемін қамтыған үлкен жиналыс шақырылды. Онда аудан басшылары сөз сөйлеп, “колхозға кірсендер де кірсіндер, кірмесеңдер де кірсіндер!” — деп жиналған жұртқа қоканлоқы көрсетті. Айта кететін тағы бір нәрсе — бұған дейін Созак ауданында небәрі 70 адамды мүше еткен 2 ғана колхоз құрылған еді. Ондағы колхозшылардың жағдайы да, ешкім қызығарлықтай тартымды емес екенін де елдің бәрі көріп отырған болатын.

Барлық ауылдардан күш көрсету жолымен жиналып алынған көктемгі егіске қажетті тұқымдық дән алыс болса да, Созак пен Шолаққорғандағы қамбаларға әкелінді. Неге бұлай етілгенін, әр ауылдың тұқымдық дөңдерді неге өздерінде сақталмайтынын түсіне алмай дал болған шаруалар өкімет органдарына сенімсіздік көрсете бастады. Байлардың да әдейі құрылған қақпаннан, тар қыспақтан алғашқы күннен бастап-ақ, жоғарыда айтылған пленум нұсқауына сәйкес Созакта мақта даярлау жоспарын орындай алмаған 12 байдың мүліктері көмпескеленіп, өздері қол-аяғы байланған күйлері ГПУ түрмелеріне ат-арбалар мен жеткізілді. Шолаққорғанның шолақ белсенділері тіптен қатал және шектен шыққан “шаш ал десе бас алатын” ашқоз болып шықты. Мұнда 15 бай тұтқындалып түрмеге жабылғанда, олардың үй мүлкі, тіптен киім-ке-

шектері де тартылып алынды. Байлардың артында шулап жылаған бала-шағаларына, сәбилеріне, семья мүшелеріне азын-аулақ тамақ қорын қалдыруды да ұмытты жергілікті голошекиншілер. Мұндай тасжүректік және мейірімсіздік халықтың тарапынан жаны ашу, қамқор болу сезімін туғызғаны Кеңес өкіметі өкілдерінің беделін одан әрі түсірді. Ауылдарда орташалар, кедей шаруалар және батырақтар ағайыншылық жасап, бәрі бас қосып, аштық апаты аузында қалған байлардың бала-шағаларын қамқорлыққа алды, киім-кешекпен, тамақпен қамтамасыз етті, шолақ белсенділерді қарғап-сіледі, реті келсе аямай-тындарын да алдын ала ескертті.

Айуандықтың шектен шыққанын мынандай бір ғана фактіден де көруге болады: жоғарыда айтылған Созактағы 15 бай ешқашанда мақта өсіріп көрмеген еді. “Жоқтан бар жаса” деген мұндай арсыз талаптарды қойған адамдардың өздері де ар-ұяттан жұрдай, көсемдері Голошекиннің өзі тәрізді екі жүзді басшылар еді.

Бұлар аудандағы кедейлерді де аяп қалған жоқ, ауыр салықтар салып, орындарынан тұрғызбай тұралатты, тобықтан қағып, діңкелетті. Міне нақты мысалдар:

Ерсенов Рысбайдың тақыр кедейлігі сондай, құрым-құрым киіз үйінің саңлауларынан аспандағы самсаған жұлдыздар нұр шашатын. Оның барлық мүлкін қосып есептегенде 38 сомға әрең жететін. Осыған қарамастан жергілікті шолақ белсенділер оның 44 сом 18 тиын салық төлеуін талап етті. Ал Әбдуалиевтер семьясы одан да кедей үйіндегі бар мүлкі 27 сомнан артыққа бағаланбайтын семья еді. Бірақ сорларына қарай оларға 43 сом 93 тиын салық салынды. Бұл тізімді архив материалдары негізінде осылайша соза беруге де болар еді. Бірақ осылардың өзі-ақ казак шаруасын ұжымдастырудың қатал тәртібінің бейнесін, аянышты кейіпін берсе керек.

Астық даярлау науқаны да асыра сілтеусіз болмады. 1929 жылдың ішінде оның жоспары да үш рет өзгеріп, әр өзгеріс сайын арсыздықпен өсе түсті. Алғашқы жоспар 10.000 пұт еді, келесісі 15.000-ға жетті, ал ең соңғысы 25.000 пұт болып белгіленді. Астық байлармен бірге орташалардан да тартып алынды, сойтіп 40.000 пұтқа жетіп жоспар артығымен орындалды.

Нағыз адам төзгісіз сойқан 1930 жылы 23 қаңтарда басталды. Созақтың бір өзі ғана жоспар бойынша 3000 тонна мақта өткізуі керек еді. Бірақ жиналған мақта небәрі 400 тоннадан аспады. Шаруалар барын үкіметке

жинап бергендерін айтып, ант-су ішсе де оны назарға ілгешкім болмады. 50 адамдық коммунистер мен комсомол мүшелерінен тұратын арнайы отряд құрылып, үйлерді жаппай тінту қызу қолға алынды. Отряд мүшелері тағылықтың танданарлықтай үлгілерін көрсетіп, мақта бермегендерді соққыға жығып, жинап қойған көрпелерін далаға сүйреп алып шығып, ай-шайға қарамай тысын қақ айырып ішіндегі мақтасын сыпырып алды. Мұндай жүгенсіздік одан әрі жалғаса беретін бе еді, егерде мақта қабылдайтын кәсіпкерлер ескі мақталарды қабылдаудан үзілді-кесілді бас тартпағанда.

Мұндай келенсіз әрекеттер Шолаққорғанда да орын алды. Мұнда 1.500 пұт мақта жинау көзделген еді. Іс жүзінде 10-ақ пұт дайындалды. Өйткені мұндағы 14 шаруашылықтың 5-і мақта өсірумен мүлде айналыспайтын еді де, ал қалғандары ішінара ғана мақта өсіретін (146-п.). Қарапайым шаруаға мұнымен қатар жемшөп салығы да салынды. Оның мөлшері 15 мың пұт жоңышқа көлемінде болды. Жоңышқа жоспары үй басына жеке-жеке бөлініп берілді. Оған ешқандай ақы төленбейтін. Ал жоңышқа тапсыру жоспарын орындамағандар тағы да қатал жазаланды. Мысалы, 5 ауылда жоспарды орындамағандары, жоңышқа өткізбегендері үшін 3 қожалық өз ауылдарынан қуылды.

Шолақ белсенділер мынаны ескергілері келмеді: егер байларға салық салынса, қазақ ауылында рулық туыстық байланыс өте берік болғандықтан, байлардың салығын төлеуге рулас кедейлер де бар күшін салды. Сөйтіп, бай ғана емес, кедей де материалдық игіліктер атаулыдан жүрдай болды.

Шолаққорғанда және басқа да ауылдарда тақыр кедейлер өздерінің ең соңғы немесе жалғыз сиырларын сатып, оның ақшасына мақта немесе астық алып, мемлекет органдарына өздерімен рулас байдың атынан өткізген жағдайлар аз болған жоқ.

Әрине, жағдайды “ұзын-құлақтан” келіп жеткен өскерттер де шиеленістіре түсті. Ораза ұстайтындар үкіметке 300—400 сом салық төлейді екен, барлық күмістен жасалған заттар тартылып алынады екен, жан-жақтан басмашылар қаптап келеді екен деген сөздер мен әңгімелер жұрт арасында кенінен таралды. Газеттердің ауылдарға таратылмауы, почта жұмысының жақсы жолға қойылмауы өсек-аянның өрістей түсуіне жол ашты.

Көтерілісшілердің діннің ықпалына түскені де рас. Олар көшеге ақ жалау көтеріп шықты, алладан көмек сұрап, дауыстап құлшылық етіп, құран оқыды. Көтерілісшілерге рухани көмек көрсеткен әйелдер өздерінің ерлерін алған беттерінен қайтпауға шақырып, жігерлендіре түсті.

Көтерілісшілер мешіттерді әр түрлі мекемелерге айналдырып жіберуді ашына айыптады. Созақтағы үлкен мешіт қожасының немерелері көтерілісшілерге мешіттің қалай клубқа айналдырылғанын ызалана айтып берді. Мұндай өділетсіздіктердің жаппай болғаны, кеңінен орын алғаны да рас еді. Мысалы, Қарнақта мешіт бөлмелері әр түрлі мекемелерге бөлініп берілген еді. Мұндай шаралар халықтың қатысуынсыз, ешбір жиналыссыз, таза әкімшілік-әміршілік әдісімен жүзеге асырылды.

Пәрәнжіні алып тастауға қажетті саяси үгіт жұмыстары да осы бағытта болды. Мысалы, Шолаққорғандағы пәрәнжіні алып тастауды басқарушының үгіті мынандай сөздермен аяқталып отырды: “Кімде-кім пәрәнжісін алып тастамаса, ол сотқа тартылады”.

Ал көтеріліс басталған бетте-ақ Сұлтанбек барлық әйелдердің қайтадан пәрәнжі киюлерін талап етіп, бұйрық берді. Бұйрық сол күні-ақ орындалды. Қалыптасып қалған өз әдет-ғұрыптарына адал әйелдердің едәуір бөлігі тіптен көтеріліс басылған соң, біраз уақыттан кейін де өздерінің пәрәнжілерін тастамай киіп жүрді.

Хан әскерлерінен Созақты азат ету үшін ұрыстарда ұйымдастырылған коммунистік отрядтар өздерінің әскери даярлықтарының төмен екендігін айқын байқатты. Атқыштардың көпшілігі бердіккені қалай пайдалануды білмесе, ал едәуірі тіптен мылтықты қалай оқтап, найзасын қалай кигізу керектігін білмей қатты састы. Олардың ішінде әсіресе қазақтардың басым көпшілігі өмір бойы бейбіт еңбекпен айналысып ешқашан да соғысқа қатыспағандығы, аяқ астынан басталған соғысқа әскери бөлімдерінің құрамына еніп кетеміз деп ойламағандықтан, ешқашан да қолдарына мылтық ұстап көрмегендер еді.

Айта кететін тағы бір нәрсе, созақтық көтерілісшілерді ашық қорғаған және ондағы күштеу саясатын айыптаған жекелеген батыл коммунистер де кездесті. Мысалы, Сырдария округтік партия комитетінің жауапты қызметкері Құлмұхамедов оған Созақ партия ұйымына барып тұрақты жұмыс істеу туралы ұсыныс жасалғанда, партия жиналысы үстінде Созақта “Қорғансыз қазақтарды ұрып-соғып жатыр” деп мәлімдеп, өзінің онда жұмысқа бармайтынын

кесіп айтты. Округтік партия комитеті оны партизанынан шығарды. ВКП(б) Сырдария округтік партия комитеті мұндай шаралармен шектеліп ғана қоймай, жергілікті жерде көтеріліске қатысқан коммунарларды соттайтын ашық процесс ұйымдастырды. Коммунарлар (коммуна мүшелері) әскери бұйрықты орындамағандары үшін қатал жазаланды, әр түрлі мерзімдерге сотталды.

Сөйтіп, бірнеше күнге созылған көтеріліс біржолата талқандалды.

Дегенмен Созақ көтерілісі жеңіліс тапса да, ол еш маңайындағы елді дүрліктірді. Ол оқиға туралы “ұзын-құлақтан” естілген дүмпу сөздер кімді де болса бейжай қалдырған жоқ.

1930 жылы ақпан айында ОГПУ әскерлерімен болған алғашқы қақтығыстан кейін Созақ жеріндегі көтерілісшілердің кейбір топтары көрші аудандарға өтіп кетті. Сөйтіп ондағы қарапайым халықты көтеріліске үгіттеді. Ал мұның өзі тағы басқа көршілерді де абыр-жытпай қоймады. Мысалы, Қызылорда округтік партия комитеті созақтық көтерілісшілердің бірен-сараны қашып-пысып келіп, Қарсақпай және Шиелі аудандарына қонып жатқандарын естіген бетте округтік бюро мәжілісін шақырып, әрбір аудандарда оларға қарсы коммунистік отрядтар құруға кірісті. Қызылорданың коммунистік отряды арнайы әскер жасақтап жаттығуға кірісіп те кетті. Бюро мәжілісі жедел түрде 18.000 сом ақша тауып, оны қарулар сатып алу үшін округтік әскери комиссариатқа беру туралы шешімге келді. ОГПУ уәкілдері аудандарды аралап, олардағы коммунистік отрядтардың әскери дайындықтарын тексерумен болды.

Созақ көтерілісінің ықпалы әсіресе Әулиеата жеріндегі Сарысу мен Талас аудандарында айқын сезілді. Созақ ханы өзінің жігіті Мұқышка Сарысуды көтеріліске көтеруді бұйырды. Сарысулықтардың өздері де Созаққа қызу қолдау көрсеткендей, өздерінің орталарынан Серік деген адамды хан сайлады.

Бірақ Шымкент ОГПУ-нің басқаруымен шыққан Мирошников, Егінбаев, Ерболов, Калментьев басқарған 4 жазалаушы коммунистік отрядтар сарысулықтардың Созақ күштеріне қосылуына кедергі жасады. Аталған отрядтардың екеуі Талас ауданына, екеуі Сарысу ауданына барып көтерілісшілерді іздестіре бастады. Жоғарыда аталған Сарысу ханы Серік алғашқы қақтығыста-ақ талқандалып, қолға түсті. Оны түрмеге қамаған отряд командирі Кал-

ментьевтің өзі: “қашып кет”, — деп әдейі азғырып, ал қашпақ болғанда атып өлтірді және кейін округтік ОГПУ-дің бастығының орынбасарына “қашып кететін болған соң аттық”, — деген жалған сылтау айтты. Сарысу көтерілісін ұйымдастырған Жантірешманов Сараевтарды да осындай әдіспен атып өлтірілді. Ал іс тосыннан ойластырылып тексеру кезінде жүзеге асырылды.

Жазалаушы отряд мүшелері негізінен техникум оқушылары және көпшілігі қазақ емес ұлт өкілдері еді. Олардың біразы жергілікті халықты ұнатпай жек көріп, өзара әңгімелескенде: “Қазан революциясын еуропалықтар жасады, ал қазақтар осының бәрін көріп отырды, сөйтіп өздеріне тиесілі жер-суды иемденбек болып ұйғарды. Міне, оларды көтеріліске шығарған да осы жай. Ал біздер оны басуымыз керек”, — деп күнкілесті (2-п.). Отрядтармен бірге жүрген еуропалық басшы қызметкерлердің де халыққа деген көзқарасы шовинистік болды. Мысалы, Әулиеата ауданының қылмысты істерді іздестіру бөлімінің бастығы Мосненко өзінің пікірін былай деп ашық айтты: (қаз-қалпында бергендіктен аудармай отырмыз — Т. О.) “Казахов разделять на бедняков, средняков и баев нечего, они все заодно. Все даже не исключая некоторых районных коммунистов, все за бая. Они боятся только одного — оружия. Вот например, приезжаешь в аул нашему брату — русскому ничего не дают, даже не говорят, когда спрашиваешь где дорога и не хотят разговаривать с нами. Но только они разговорчивы и все к нашим услугам, когда увидят, когда мы вооружены с этой штукой” (нағаны мен қылышын айтып отыр — Т. О.).

Осындай пиғылдағы басшылардан тұрғылықты халыққа жақсылық істейді деп күтуге әрине болмайтын еді. Олар келе сала аудандарда ревком сайлап, диктатура орнатты. Тек Сарысудың өзінде ғана түрмеге 100 адам қамалды. Бірен-саран көлігі бар көтерілісшілер ғана қашып құтыла алды.

Дегенмен де, Созақтағы бас көтерудің қанға боялып басылып тасталуы Созаққа көрші аудандардағы халықтың қобалжуларын су сепкендей басып тастады. Күштеуге және жазалауға негізделген мемлекеттік жүйенің мейірімсіз кейпімен халық бетпе-бет келіп қатты шайлықты және оған қарсы енді қайтадан бас көтерудің қанқұйлы да ауыр салдарлары болатынын айқын ұқты. Сондықтан да Созақтың көршілері егер бұрын қыздықыздымен ашу жетегіне кетіп бас көтерген болса, енді Созақтағы қайғылы оқиғадан кейін өкімет органдарынан

және шаруашылық ұйымдарынан тонағандарын қайтарып, ал өздері болса бас сауғалап, жасырынатын жерлер іздестіре бастады. Мұны төмендегі архив құжатынан да байқауға болады:

“Түркістан. ПП ОГПУ орынбасары Альшанскийге. Көшірмесі өлкелік әскери комиссар орынбасары Идельсонға. ПП ОГПУ опер. тобына.

Шымкент ОГПУ-ына.

...21 ақпандағы 17.00 сағаттағы жағдай. Талас сайы (Ойық) Үшарал ойпаңында (Ойық сайынан Солтүстік бағытта 60 шақырым) тұрған Мирошников отрядының соңғы мәліметтеріне қарағанда, кооператив және шаруашылық ұйымдарын тонаған бандиттердің бастамасымен Созақ түбінде бандиттерді талқандаудың ықпалымен тоналғандарды қайтарған және солардың бастамаларымен күзет енгізілген. Кейбір тексерілмеген мәліметтер бойынша бандиттер Шаян ауданының және Кентаралдың, кейде Тарақтылар делінетін “Арғынның” кен жайлаған жері — Шу өзені айналасындағы ауылдарға тарай бастаған. Соңғыларда өте көп қару бар. Біздің коммунистік отрядтарымыз құрамында 45 қылыш Егінбаевтың бастауымен Кентаралға қарай бара жатыр. Қазір Үшарал мен Кентарал арасында... 24. II. 30.” (240-п.).

Шудың қалың қамысының арасына барып паналаған көтерілісшілердің кейбір топтарының тарақты руынан материалдық көмек алғанын мұндаға дейін растап ақсақалдар айтып отыратын. Сондықтан да бұл фактілерді теріске шығару жөнсіз болар.

Тарихтан әлі күнге дейін әділ бағасын ала алмай келе жатқан Созақ трагедиясы міне осылай аяқталған.

Оған объективті де ғылыми талдау жасау төл тарихықарсы жыртқыш келбетін әшкерелей түсері сөзсіз.

Созақ оқиғасы тәрізді тарихымыздағы “ақтандақтарды” білмей, біз ел болып етек-жеңімізді жинай алмаймыз. Өйткені болашаққа қажетті болжам өткеннің сабақтарынан бастау алады емес пе.

САРБАЗДАР (ЫРҒЫЗ) КӨТЕРІЛІСІ

ОГПУ-мен Голошекин мейлінше бүркемелеп, тұмшалап халықтан жасырып келген Сарбаздар көтерілісіне (ресми құжаттарда бұл көтеріліс Ырғыз көтерілісі деген атпен

белгілі) және оған тығыз байланысты Қарақұм көтерілісіне арнайы тоқталмақпыз.

Көтеріліс 1930 жылдың 25 ақпанында Ақтөбе округінің Ырғыз ауданында басталып кетті де, көп кешікпей-ақ көрші Арал ауданын да шарпыды. Бұл аудандарда алғашқы 6 сарбаздар отрядтары құрылды. Олардың басты басшылары көп кешікпей-ақ, елге де, жазалаушы отрядтарға да белгілі болды. Бұлар мына кісілер еді. Мұқантай Саматов, Исатай Сатыбалдин, Жұмағазы Байымбетов, Ақмырза Тосов, Лаубаев, Қабыланов, Қанаев Айжарқын хан, Төменбай Нұрлыбаев (кейбір кісілердің аты-жөнін толық анықтай алмағанымызды оқырман байқап отырған болар).

Бұлар архивтегі құжаттарда дәл осылай берілген. Ел арасында Сарбаздар қозғалысына қатысқан немесе оны көзімен көрген көне көз қарттар әлі де бар болар, аталған көтеріліс басшыларының аты-жөндерін сол кісілер және аудандық, облыстық “Әділет” қоғамы алда толықтыра түсер деген үмітіміз де жоқ емес.

Көтерілістің шығу себептерін және әлеуметтік тамырын әңгіме еткенде Голошекин және ОГПУ өздерінің үйреншікті әуеніне басып, оны байлар мен дінбасылары ұйымдастырған бандиттік қозғалыстар ретінде бейнелеуге тырысып бағады. Мұның айқын дәлелі төмендегі архив құжатынан да көзге ұрып тұр:

“Жедел, тұра сыммен жария болмауы қамтамасыз етілсін.

Алматы, ПП ОГПУ (біріккен мемлекеттік саяси басқарманың өкілетті өкілдігі — Т. О.).

Қазір ғана алынған алғашқы хабарда 26/II Ырғыз ауданының № 9 ауылы территориясында саны мен қару-жарағы белгісіз банда пайда болды. Банда Өрнек ПО-сын (потреб. общество болар — Т. О.) тонады, бөлім меңгерушісін тұтқынға алып, ауылдық кеңестің төрағасын сабап, оның іс-қағаздарын және мөрін тартып алды, оның үстіне банда егін егу науқанына барған 10 уәкілді тұтқындады. Бандаға қосылғандар және онда белсенділік танытушылар: № 22 ауылдың Исатай хазіреті, № 25 ауылдың Ухатай хазіреті, № 5 ауылдың Айтбай хазіреті, № 26 ауылдан Айжарқын хан, № 8 ауылдан Сандыбек Қаражанов, 10, 11 ауылдардан қатысушылар белгісіз. Банданың алдағы бағыты және пигылы анықталған жоқ. Жанағы деректерге қарағанда, банданың негізгі күштері Қостанай округінің Жетіқара ауданындағы Қаратабан шатқалына орналасқан. Қаратабан

Біргыз ауданының 9 ауымен шектеседі, сонғысы Біргыздан солтүстікке қарай 150 шақырым...
Дұрыс, ВО (военный округ болар — Т. О.) аға Уәкілі Волохов" (471-іс, 2-п.).

Көріп отырмыз, ауылдарды көтергендер негізінен арабша хат танитын, діни және халықтық дәстүрлері қызғыштай қорғайтын, сондықтан да тұрғылықты халыққа сөздері өтетін жандар. Бұл құжатта бай деген сөз жоқ екенін байқауға болады. Өйткені бұл кезде байлар тап ретінде шынында да жойылып біткен еді. Бірақ көтеріліс өрши бастаған кезде оны дінбасылардан ғана емес, байлардан да көру ОГПУ, Қазақ өлкелік партия комитеті құжаттарына тән нәрсеге айналды. Дегенмен, көтерілісті басуға қатысқан Қазақстандағы саясаттан аулақтау тұрған әскерилер алғаш көтерілістің шығу себебін әлдеқашан жойылған байлардан көруден аулақ еді.

Мысалы, осы көтерілісті басып-жаныштауға келген 8-Қызылтулы атты әскер дивизиясының командирі Евсеевтің, дивизия штабының бастығы Журавлевтің және дивизия саяси бөлімінің бастығы Шматовтың, өздерін жіберген Волга бойы әскери округі саяси басқармасының бастығына жолдаған баяндамаларында көтерілістің себептерінің ішінен, казак халқының діни фанатизмі және мәдени артта қалулары көшпелілік пен ұлттық шовинизм бірінші орынға қойылады (2953-іс, 3-п.).

Қазақ халқының онша діндар болмағаны қазіргі ұрпаққа да белгілі. Дегенмен халық ел басына күн туғанда көкірегі ояу, көзі ашық сауатты адамдардың сонынан ілесуге тырысты. Қазақ ол жылдары арабша хат танитын адамдарды молда деп танып, оларға балаларын оқытуға бергені, әр түрлі діни салт-дәстүр, мерекелерде құран оқығандары, мешіт ұстағандары, ел арасынан шыққан молда-тәуіп ретінде халықты емдеумен айналысқандары сөйтіп, ел қадірлейтін ақсақалдарға айналғандары да рас. Жоғарыда аталған көтеріліс басшыларының біразы осындай адамдар болғанын байқаймыз.

Шындыққа жүгінсек, көтерілістің ең басты шығу себебі — күштеп ұжымдастыру екенін көреміз. Архив талардан біраз бұрын Шалқар аудандық партия комитеті өзінің 1930 жылдың қаңтар айында қабылдаған шешімінде аудандағы батырақтар қожалықтарын 100 процент, ал кейде дейлер қожалықтарын 75 процент ұжымдастыру міндетін қойды. Егер бұл ауданда 1929 жылы бірде-бір қожалықтың

әлі де ұжымдастырылмағанын ескеретін болсақ, бұл міндеттердің тым жоғары екені де түсінікті еді. Бірақ амал қанша, нұсқаудың аты нұсқау. 1930 жылдың алғашқы айларында-ақ, осы аудандағы ұжымдастырудың екпіні 54 процентке жетіп үлгерді. Дегенмен де, тіптен осыншама жылдам қарқынның өзі де Біргыз ауданындағы ұжымдастыру көрсеткішінің шаңына да ілессе алмас еді. Өйткені мұнда аудандағы қожалықтарды ұжымдастыру 70 процентке орындалды. Күштеп ұжымдастыру кезінде адам айтқысыз сорақылықтар орын алды: малдарын зорлап тартып алып, оларды өздерінің иелерінің союына да тыйым салынды, егін екпейтін аудандардан тұқымдық астық жиналды, мал иелеріне малдарын басқаға сатуға рұқсат етілмеді, ал кімде-кім бұл тәртіпті бұзатын болса, оның сататын малы табанда кәмпескеленді.

Мұның бәрі аз болғандай, орташа мен кедейді байға, құлаққа әдейі айналдырып жіберу әдеттегі жайтқа айналды. Тұқымдық қор жасау тапсырмасын орындамадың ба? Бай-құлақсың! Астық даярлау, ет даярлау міндеттерін жүзеге асыра алмадың ба? Тағы да бай-құлақсың!.. Осылай кете береді. Жоғарыдан берілген нұсқауды орындамаған адам қоғамның қас жауы, яғни бай-құлақ.

Тағы бір сорақылық: өмір бойы негізінен мал шаруашылығымен айналысып келген қазаққа табан астында қисапсыз көлемді жерге "егін ек!" — деп ақылға сыймайтын бұйрық беру еді. Мысалы, Арал аудандық партия комитеті өзінің арнайы нұсқауымен бір ғана 1930 жылдың ішінде егін алқабын кеңейту жоспарын 200 процентке орындап шығу және осы жылдың тек көктем айларына қарай барлық қожалықтарды 65 процентке ұжымдастыру міндеттерін күн тәртібіне қойды.

Астық даярлау, ет даярлау, егін егу міндеттерінің орындалуын қадағалау үшін "жоғарыдан" келген уәкілдер қандай дәреке әрі қатыгез болды десеңізші! Құдды бәрі Голощекинді қүйған қалыптан шыққандай, соның сөздерін жатқа айтады. Шетінен шаш ал десе бас алғандай.

Жүн даярлаудағы аласапыранды айтпаңыз. Сауда Халық комиссариаты берген тапсырманы орындаймыз деп қазақ не істемеді десеңізші. Олар үстеріне киіп жүрген тондарын шешіп, оның ішкі жағындағы түгін түк қалдырмай қырқып алды, таразының басын басын деп қылшықтан иірілген арқандаларын откізді. Жарлы байгүс жан қысылғанда өзінің астына төсеп жүрген жалғыз киізін де үкімет адамдарына тапсырып жіберді. Жаны алқымға тығылған жарлы бай-құлақ атанып кетпеу үшін қытымыр аязда онсыз да

бүрсендеп жүрген қой мен түйенің жүндерін тып-тықыр етіп қырқып алды. Бірақ жүн жоспары бәрібір орындалмады, ал қой мен түйе суыққа үсіп қырылды.

Өмір бойы астық өсіріп қормеген, тек мал шаруашылығымен ғана айналысып келген ауқаттылардың күні де адам айтқысыз ауыр болды. Мұны бейнелейтін мынадай нақты архив дерегі бар: Арал ауданында малшы-ауқатты семьяға, сендер байсындар деген сылтаумен тек бір ғана астық даярлау науқанында үш рет салық салды. Кәмпескелеуден қалған малын түгел сатып астық алған ол үкімет тапсырмасын абыроймен орындап шықты. Бірақ осыдан кейін төртінші рет тағы да астық салығы салынды. Енді мұны орындап шығуға оның ешқандай мүмкіндігі де жоқ еді. Ал оны ескеретін кім бар. Оның екі жолдың бірін таңдауы — не салық төлемеген бай ретінде жер аударылуы, түрмеге қамалуы немесе наразылық білдіріп, атқа қонған көтерілісшілер қатарларын толықтыруы керек болды. Ол екінші жолды таңдады. Осындай халықты алқымнан алып, “қайдан тапсаң одан тап, қаптың түбін қак”, — деп үздіксіз қысым жасау, аталған ауданның астық даярлау жоспарын 124 процентке артығымен орындап шығуына мүмкіндік берді. Аудандық партия комитетінің бюро мәжілісі мұны табыс ретінде жоғары бағалады.

Қазақ — дін фанатигі болмаса да иманды халық. Ізгі ниетке тәрбиелеу ошақтары болған мешіттерді халық пікірімен санаспай әкімшілік жолмен жауып тастау, діни салт-дәстүр атаулыға жонсіз жауығу — сол жылдардың шолақ белсенділеріне тән оспадар арсыздық еді. Бір ғана Бұғрыз ауданында осындай 7 мешіт жабылып, жедел түрде жаңа құрылған қолхоздардың қоймаларына айналдырылып жіберілді (Сонда, 2953-іс, 40-п.).

Жариялылық жағдайында жасыратын не бар. Шалқар және Сексеуіл темір жол станцияларында және Арал балық кәсіпшіліктерінде орыс тілділердің қазақтарға көрсеткен зорлық-зомбылықтары, ұлы державалық шовинизм көріністері архив қойнауларындағы құжаттарда ашық жазылған.

Сол жылдары социалистік қайта құруларға байланысты жаңа түсініктерді тұрғылықты халыққа дұрыстап түсіндіріп беретін белсенділер де табыла қоймады. Сондықтан да “...социализм ұғымын бірқатар адамдар жылдам, жаппай, тепе-тең бөліп алу, “коммунист” — бәрін алып қоятын адам, — деп түсінсе, “колхоз” — ұйымдасқан түрде бардан түгел айыру және көшпелі қазақты аштыққа душар ететіндей етіп бәрін ортақ қазанға шоғырландыру, — деп ұқты” (Сонда, 2953-іс, 41-п.).

Оның үстіне күштеп ұжымдастыруда басқа да әр түрлі асыра сілтеулер аз болған жоқ. Әрбір кезекті әділетсіздіктен кейін наразы халық табанда жиналыс өткізіп, орталарынан жасақ шығарды.

Бұғрыз, Қарабұтақ, Торғай және басқа аудандарда 1930 жылдың алғашқы айларында-ақ халық жаппай атқа қонды.

Жағдай әсіресе Ақтөбе округінің Домбаровка — Қарабұтақ — Бұғрыз аудандары аймағында шиеленісе түсті. 8 наурызда Орскіден оңтүстікте 110—120 шақырымдай қашықтықта Қарабұтақ ауданының 25-аулында нақты сандары анық емес, әр түрлі мәліметтерге қарағанда 150—500 адамдай сарбаздары бар, жақсы жарақатарға мінген, қарулары бар көтерілісшілер пайда болып, олар Домбаровка поселкесіне қауіп төндірді. Домбаровка аудан орталығы болғандықтан онда халықтан зорлық-зомбылықпен жиналған 100.000 пұт тұқымдық дәнді-дақылдар бар болатын.

Өздері жүрген жолдарында жергілікті басшылар мен шолақ белсенділерді жаппай тұтқынға алып келе жатқан қаһарлы көтерілісшілерден қайырым күтудің өзі бекершілік деп түсінген Орск аудандық партия комитеті коммунистер мен комсомолдардан тұратын 2 қол пулеметі бар 19 адамдық коммунистік отрядты жедел ұйымдастырды. Олардың өтінішімен көрші Орынбор қаласынан 40 адамдық милиция отряды да суыт жүріп келіп жетті.

Қазақстанда күштеп ұжымдастыруға қарсы жер-жерлерде әр түрлі бас көтерулердің орын алуы Волга бойы әскери округін оларды басуға арнайы 8-атты әскери дивизиясы бөлімдерін бөлуге мәжбүр етті. Дивизия басшылығы өзінің алғашқы мәжілісін Можаровск поселкесінде өткізіп, көтерілісшілер отрядтарын қалай талқандауға болатынын өзара кеңесті. Осы поселкада және Домбаровск поселкесінде дивизия бөлімдерінен тұрақты гарнизондар ұйымдастырылды. Дивизия басшылығы Ақтөбеден Симонов пен Мельников басқаратын 50 адамнан тұратын атты әскер отрядын шұғыл түрде көтерілісшілер жаппай отряд ұйымдастырып жатқан Қарабұтақ ауданына жұмсады.

Бірақ Можаровский — Домбаровский — Орскі араларында ат болдыртып шауып жүрген жазалаушылардың басты әскери бөлімдерін өзара байланыстырушы жаушылар, қазақтардың барлық ауылдарда атқа қонып жатқанын хабарлап 8-дивизия бөлімдерін аяғынан тік тұрғызды. Оның үстіне Қостанай ОГПУ-інің округтік бөлімі мынадай

суық хабарлар түсiрдi. Ырғыз ауданының №№ 19—25 ауылдарында Подобин мен Пухтеев басқаратын жазалаушы отрядтар, құрамында 200-дей адамы бар сарбаздардың үлкен отрядымен бетпе-бет келiп қалып, қарулы қақтығысқа барды. Нәтижесiнде арнайы әскери даярлықтары жоқ, нашар қаруланған сарбаздар пулемет оғынан ыға қашты, 4-і өлiп, 3-і жараланды, қашып үлгермеген 61 адам тұтқынға түстi.

Жайылмадан шығысқа қарай 20 шақырымдай қашықтықтағы Трiкөл поселкесiне шабуыл жасаған сарбаздар отрядтарының бiр тобы (20 адамнан тұратын) селoлық кеңестi қиратып, кәпрәтивтер мал-мүлкiн өздерiмен алып кеттi. Қостанайдан Алматыға берiлген ОГПУ-дың құпия хабарында мынадай жолдар бар: "...Бандаға қатысушылар бас киiмдерiне және нықтарына ақ таспалар жапсырып алған, 25-ауылдан (Трiкөл ауданы — Т. О.) кетерде ақ жалау көтердi (471-ic, 19-п.). Көтерiлiсшiлерге тойтарыс беру үшiн Пуйқан басқарған 20 адамдық әскери отряд, "Максим" пулеметi бар арбамен шығып, көтерiлiсшiлердiң соңына түстi.

Ақтөбе округiндегi көтерiлiсшiлерге қарсы шыққан әскер бөлiмдерiнiң негiзгi мақсаты — көтерiлiсшi көршi Орынбор округiне кенiнен тарап кетуiне жол бермеу болған едi. Бiрақ Қазақстанның өз iшiнде әсiресе, Ақтөбе мен Қызылорда округтерiнде халықтың жаппай атқа қонуы, Орынбордан арнайы жасақ даярлап, оны Шалқар — Ырғыз бағытына аттандыруды қажет еттi. Соңдай-ақ, көтерiлiсшiлер қатарының күн санап өсуi, жазалаушыларға дивизияның Орскiде орналасқан әскери штабының Қарабұтақ — Мамыт бағытында кем дегенде 200-ге тарта әскер ұстауы керек екенiн де байқатты.

10 наурызда Орскi штабы дивизия басшылығына өздерiнiң отрядтарының төмендегiдей тәртiппен орналасқанын баяндап хабар түсiрдi: 170 адамнан тұратын атты әскер 2 эскадронға және мәдени взводқа бөлiндi. Домбаровканы қорғауға 63 атқыш қалдырылды, сондай-ақ оларға көмекке Можарскийден 130 қылыш атты әскер жөнелтiлдi (45-атты әскер полкiнiң 1-эскадроны). Ал ендi Орскiнiң өзiнде резервке 83 атқыш қалдырылды. Жалпы алғанда, жазалаушылардың Орскi штабының төнiрегiне топтасқан барлық әскери құрамаларының саны 446 адам, ал олардың 300-гi атты әскерлер едi.

Жазалаушыларды дүрлiктiре түскен тағы бiр нәрсе — әр түрлi қорқынышты лақаптардың кең тарауы едi. Мы-

салы, дивизия басшылығы өздерiнiң Орскiдегi штабынан мынадай суық хабарлар алды: Айжарқын мен Саматовтың сарбаздары Ырғызды қоршап алып, оған үздiксiз шабуыл жасап жатыр екен, сарбаздар отрядтарында орыстар да бар-мыс; Айдарлы станциясынан 150 шақырымдай қашықтықтағы Широт ауданында құлақтардың жаппай көтерiлiсi басталды.

Мұндай алып-қашты жалған хабарлардың iшiнде iшiнара расы да бар едi. Ол — коммунистер мен комсомол мүшелерiнiң көтерiлiске қатысуы болатын. Қазiргi жариялық дәуiрiнде Сарбаздар көтерiлiсi коммунистерге, Коммунистiк партияға қарсы бағытталды деп айту түбiрiнен қате болар едi. Онда бiз Голощекиннiң сөзiн айна қатесiз қайталаған болып шығамыз. Сарбаздар қатарында казак коммунистерi мен комсомол мүшелерiнiң соғысқанын архивте сақталған ресми құжаттар да растайды (Сонда, 2953-ic, 42-п.). Яғни, сталиндiк-голощекиндiк күштеп ұжымдастыруда партияның халық арасындағы қарапайым мүшелерi де айтарлықтай азап шектi.

Орскiдегi әскери штаб сардалада жортып жүрген сарбаздар отрядтарын талқандау үшiн 2 арнайы отрядтар шығарды. Олардың бiрi Малик деген адам басқарған 45-атты әскер полкiнiң бөлiмдерiнен тұрса, екiншiсi Шафраньяк басқарған 120 қылышты атты әскер эскадроны едi.

Соңғы отряд Бөрiктау ауданында Құтансы елдi мекенiнен солтүстiк-шығыста 40 шақырымдай қашықтықта 250 адамнан тұратын адамдардың үлкен шоғырын байқады. Аяқ астынан жазалаушы отрядқа тап болған олар сасып қалып, жан-жаққа бытырай қашты. Атты, түйелi сарбаздар әп-сәтте құладүзге сiңiп жоқ болды. Жазалаушылар небәрi 4-ақ адамды тұтқынға түсiре алды, оның бiреуi ВКП(б) мүшесi болып шықты. Үсталғандар сұраққа алу кезiнде өздерiнiң астық даярлаудың ауыртпалықтарын талқылағандарын және Ырғыз ауданындағы көтерiлiсшi өңгiме еткендерiн, ақылдаса келе сондағы Айжарқын мен Саматовтың сарбаздарына барып қосылу туралы шешiмге келгендерiн жасырмай айтып бердi.

Қашып кеткен көтерiлiсшiлердiң барар бағытын анықтаған Шафраньяктiң жазалаушылары олардың соңынан қалмай, ақыры қапыда бас салып, тағы да 43 адамды, олардың көлiгiн қолға түсiрiп, 11 тұтқын — коммунистi босатты. Бұлар астық даярлау науқанында ерекше белсендiлiк танытып, халыққа тiзелерi батқан шалақ белсендiлердiң нақ өздерi болатын. Ауыл-ауылдарды аралап

жүрген жазалаушы отряд мүшелері жергілікті халықтың көтерілісші сарбаздарға бүйректері бұрып, тілектестік танытатынына әбден көздері жетті де, көтерілісшілер қақтығыста мүмкіндігінше қан төгуден қашқақтады.

Ал енді көтерілісшілердің қолын байлаған ең басты қиыншылық — соғысқа қажет қарудың жоқтығы еді. Олар қару сатып алудың мүмкіндіктерін үздіксіз іздестірді. Жазалаушылардың бір кездері 1916 жылы өздері патшаға қарсы көтерілген кездегі жазалаушыларға қарағанда әлдеқайда жақсы жаңа қарулармен қаруланғанын, жапан даланы басына көтеріп, сатырлай атылған пулеметтер үнінен-ақ аңғарды. Сорына қарай сарбаздар бұқарасының көпшілігі пулемет тұрмақ, винтовканы қалай ату керек екендігін де жақсы біле бермейтін еді.

Дегенмен жауынгерлік сапасы төмен бола тұрса да, ұжымдастырудың қатал саясаты қандарын қарайтқан сарбаздардың отрядтары аты шулы Ырғызға қарай тоқтаусыз ағылумен болды. Наурыздың 12-інде мұндағы көтерілісшілердің негізгі қолдарының саны 1.300 адамға жетті.

Сардаланы көтерілісшілер қолының мысы басып, тағы да әр түрлі алып қашты өсектер өршіп кетті. Ауыл-ауылдарды “көтерілісшілер Торғай қаласын басып алыпты”, — деген үрейлі хабар дүр сілкіндірді.

Осындай көтерілісшілер Қарабұтақ ауданында белсенділерді ұрып-соғып, селолық кеңестерді талқандап жатыр деген хабар алған жазалаушылардың Орск штабы көтерілісшілердің негізгі күштерімен бетпе-бет кездесе алмай сенделген Малик пен Шафраняктің әскерлеріне жаңа бұйрықтар берді. Алғашқысына Қарабұтақ аулына дейін бару, ал соңғысына Шалқарқара көліне желе-жортып жету және сол жерлерде жаңа бұйрықтар күту тапсырылды. Маликтің отряды Қарабұтақ аудандық атқару комитетімен байланысып, аудан территориясында Бүгілден солтүстік-шығыста 40 шақырымдай жерде көтерілісшілер жасақтары жүргенін анықтады.

Ал Айжарқын басқарған көтерілісшілердің ең үлкен, 600 сарбаздан тұратын күші Құлқамыс сайында Ырғыздан шығысқа қарай 100 шақырымдай жерде шоғырланғаны барлау мәліметтерінен белгілі болды.

Құлқамыс сайына көтерілісшілердің шоғырланатындай жөндері де бар еді. Архив құжатына сенсек, Құлқамыс сайында Жарқамыс деген көл жайылып жатты. Сайды бойлаған ит тұмсығы өтпес қалың қамыс 20 шақырымға

созылды. Осы қамыстардың ортасында су жайылмайтын аралдар бар еді. Онда 28 және 29 ауылдардың қыстаулары бар болатын. Көтерілісшілер, міне, дәл осы жерлерге орын тепті. Көктемде көлдің суы көтерілгенде, бұл ара адам да, ат та өте алмайтын су жайылған мидай батпаққа айналатын. Қамыс арқылы қатынайтын өте тар екі соқпақпен ғана көтерілісшілер тұрған жерге баруға болатын еді. Сондықтан да жазалаушылар көтерілісті басуды кейінге, күн жылығанға қалдыра тұруға болмайтынын түсінді және Ырғыз отрядына 16 наурызда сағат 10-да шабуылға шығу туралы бұйрық берілді (Сонда, 471-іс, 32-п.).

Қарабұтақ ауданының сарбаздары Айжарқынға қосылу үшін Ырғыз ауданына қарай жортып бара жатқанын, оларды Бертінбаев деген кісінің басқаратынын да тыңшылар дер кезінде жеткізді.

Осының бәрін ескере келіп, 45-атты әскер полкінің командирі Орскідегі штабтан Малик пен Шафраняк отрядтарына 13 наурызда қосымша бұйрықтар берді. Малик 65 қылышпен көтерілісшілер ізіне түсіп, оны талқандап, Шалқарқара көлінің айналасын олардан босатуы, ал Шафраняктің де осы бағытта қимылдап, Ырғызға Айжарқынға қосылуға кетіп бара жатқан Бертінбаевты 75 қылыштық отрядпен қуалап соққы беруі қажет болды.

Жазалаушылардың және бір жақсы қаруланған күштері — 60 қылыштан тұратын Филиппов басқаратын коммунистік отряд Қарабұтаққа барар жолды қорғап ерсілі-қарсылы жортып жүрді. Айта кететін тағы бір мәселе, жазалаушылар Құтансы аулы, Домбаровка поселкесі тәрізді ірірек елді мекендердің бәрінде 25—43 адамдардан тұратын қарулы отрядтарды бекіндіріп, көтерілісшілердің оларға басып кірулеріне мүмкіндіктер бере қоймады. Бұлар көтерілісшілер қарасы көрінсе болды оқ жаудыратын. Бұйрықты орындап, орнынан қозғалған Маликтің отряды көп кешікпей-ақ Қарабұтақ ауданы жерінде, Домбаровкадан солтүстік-батысқа қарай 250 шақырымдай қашықтықта 150 сарбаздан тұратын көтерілісшілермен шайқасып қалды. Қоян-қолтық арпалыста көтерілісшілер өздерінің саны көп болғанымен, қаруларының кем түсіп жатқанын жылдам сезіп, ұйымдасқан түрде Малик отрядына тойтарыс беріп, кейін шегініп, Мамыт шатқалына барып тығылды. Ұрыс кезінде 2 сарбаз өліп, 10 адам қолға түсті.

Біздің қолымызда көтерілісшілердің бұл отрядын кім басқарғаны туралы нақты дерек жоқ. Дегенмен де әңгіме Бертінбаевтың қолы туралы болып отырған тәрізді. Мамыт шатқалына барып тығылған бұл сарбаздар Саматовтың Ырғызға қарай кетіп бара жатқан жасағына қосылған болса керек. Өйткені бұл жасақтың одан арғы тағдыры белгісіз.

14 наурызда сарбаздардың ізімен келе жатқан Шафраняк отряды жолда Қарабұтақ ауданының 16 аулына келіп жеткен кезінде ОГПУ тыңшылары арқылы 200 салт атты Саматов сарбаздарының Домбаровканың солтүстік-шығысындағы 170 шақырымдай қашықтықтағы № 9 ауылдан аттанып, Ырғызға бағыт алғаны туралы хабар алды.

Айта кететін бір нәрсе, ОГПУ көтерілісші аймақтарындағы ауылдардың бәрінде шолақ белсенділері және басқаларды көтерілісшілерден таяқ жеп, зәбір, жапа шеккен элементтерді қармақтарына түсіріп, тыңшылық жұмысқа жеккені архив құжаттарынан да анықталып отыр.

Бірақ ат үстінен бір түспей, сарбаздардың соңынан ілескен Малик пен Шафраняктің отрядтары әбден қалжырады. Оның үстіне “Жығылғанға жұдырық” дегендей, отрядтарды азық-түліктің тапшылығы да қинай бастады. Жергілікті халықтың да оларға берері шамалы еді. Ет даярлау, астық даярлау нақандарында барынан айырылған елдің өзін де аштық жағалай бастаған болатын. Оның үстіне әділетсіздікке наразылық білдіріп атқа қонған, азаматтарына бүйректері бұрған ауылдардың жазалаушыларға ет жүрегі езіле де қоймағаны ашы шыныдық.

Қиыншылықтардан хабардар болған жазалаушылардың Орск әскери штабы, Шалқар көлі — Қарала тау бағытында кетіп бара жатқан Айық көлінен солтүстік-шығыста 40 шақырымдай жерге жеткен Шафраняк отрядына және көтерілісшілермен қақтығысқан Малик отрядына 14 наурызда Құтансының № 5 аулына кейін шегініп, арттан келетін азық-түлік көмегін сол жерде куту туралы бұйрық берді. Бұл бұйрықты Шафраняк отряды бұлжытпай орындағанымен, Малик отряды байланысты жоғалтып алғандықтан тоқтаусыз ілгері жылжи берді де, баровка поселкесінен шығысқа, Ырғыз бағытына қарай 350 шақырым жерге ұзап кетті.

Айта кететін бір мәселе, көтеріліс ауқымының Ақтөбеде ғана емес, біртіндеп Қостанай және Қызылорда округтерін кеңінен шарпыу және көтерілісшілердің басмашылық

әдіспен дара-дара шағындау отрядтар түрінде әрекет етуі, жазалаушы әскердің шешуші әскери соққы беруін қиындата түсті. Осы жағдайға байланысты жазалаушыларда саны 7-ден 70-ке дейін баратын әскерлерден тұратын әр түрлі ірілі-ұсақ отрядтар түрінде қимылдар жасауға мәжбүр болды. Архив құжаттарында бұл отрядтар көрсетілген. Олар өздерінің командирлерінің фамилияларымен — Подобин, Пухтеев, Симонов, Новиков, Пуйкан, Хухарев, Озимин, Цуканов, Жалудь отрядтары деп аталды. Бұлардан басқа жазалаушылар қатарын ОГПУ-дің 62-дивизионы, Ұлттық әскери эскадрон, сондай-ақ жергілікті жерлерде ұйымдастырылған Қармақшы, Шалқар, Ырғыз, Қарабұтақ отрядтары да толықтырды. Дегенмен бұлардың біразы өзара байланыссыз немесе жоғарыдағы Малик отряды тәрізді байланысты жоғалтып алып, бытыранқы әрекет жасады да көтерілісшілердің негізгі күштерін қысқа мерзімде талқандай алмады.

Әрине оларды уақыт тосып тұрған жоқ. Көтерілістің территориялық көлемі де, оған қатысушылар сандары да күн санап өсе түсті. Оның басты ошағы — Ырғыз ауданында мыңнан астам сарбаздар топтасты. Олар, әсіресе, Ташкент темір жолына үлкен қауіп төндірді. Мұны жақсы түсінген жазалаушылар темір жолдағы станцияларды қорғауға да көп көңіл бөле бастады. Мысалы, Шалқар станциясына арнайы оқтан қорғайтын болат алаңша (бронеплощадка) жеткізіліп, жеке отряд бөлінді.

Жағдайдың шиеленісіп кетуіне байланысты Еділ бойы әскери округінің революциялық әскери кеңесі (Рев. военсовет) жергілікті жағдаймен жақсылап танысу үшін және Голощекин басқарған ВКП(б) Қазақ өлкелік партия комитетімен және Қазақстанның ПП ОГПУ-і мен (Біріккен саяси мемлекеттік басқармасының толық өкілеттігі) ақылдаса отырып, болашақ әскери қимылдарды белгілеу үшін Орынбор қаласына келді.

Осында болған әскери революциялық кеңес кеңесінде Ырғыз ауданындағы көтерілісті талқандау операциясы жоспары бекітіліп, оны басқаруға Евсеев деген бекітілді. Енді осы бұйрықтан үзінді келтіре кетейік:

“8-атты әскер дивизиясының командирі мен комиссарына

Алматы, ВКП(б) өлкелік партия комитетіне, Ақтөбе округтік комитетіне, Әскери теңіз Халық комиссарына.

1930 ж. 19. III. Орынбор станциясы.

Тыңшылар мәліметтеріне караганда Саматов пен Сатыбалдин бандалары (сарбаздары деп оқыңыз — Т. О.) Күлкамьс ауданында бірігіп, жалпы сандары 1300 адамға жеткен. Қару тасып әкелу және Ыргызға шабуылға шығуға даярлықтар жүріп жатыр.

Сізге Ыргыз — Құтансы — Торғай ауданында қимыл жасап жатқан әскер бөлімдеріне командалық етуді жедел өз қолыңызға алу және Саматов — Сатыбалдин бандаларын (сарбаздарын — Т. О.) талқандау және аталған ауданда бандитизмді жою міндетін орындауды бұйырамын.

Қимыл батыл болуы және банданың оңтүстік бағытқа ойысып, Қазалы ауданында әрекет жасап жүрген Ақмырза бандаларымен қосылып кетулеріне мүмкіндік бермеуге бағытталуы тиіс.

Операцияны саяси қамтамасыз етудің міндеті — кедей мен орташаны байдың ықпалынан шығару және бандитизм жайлаған аудандағы кеңес аппаратын нығайту. Құралдар және саяси қызметкерлер беру Ақтөбе округтік комитетінен талап етілді.

Самолеттер звеносы және штаб тобы Шалқар станциясына бүгін жөнелтіледі..."

*Әскери командашысы Базилевич
Рев. соғыс. Сов. мүшесі — Дуганов.
(Сонда, 2953-іс, 77-п.).*

Осы бұйрықты алған бетте оперативтік әскерлер тобының жаңа командашысы Евсеев төмендегідей шешімдерді жүзеге асырды:

1. Барлық бытыранқы әрекет жасап жүрген отрядтар үш ірі топқа біріктірілді. Оларды Қостанайда — Пуйқан, Қарабұтақта — Новиков, сондай-ақ Ыргызда — Хухарев басқаратын болды.

2. Көтерілісшілер отрядтарының шығысқа қарай сытылып кетулеріне жол бермейтін арнайы әскерлер тобы құрылды. Осы мақсатпен Торғай ауданына суыт түрде 120 әскерден тұратын Пуйқанның отряды және полк командирі Петин басқарған 43-атты әскер полкі мектебінің оқушылары жөнелтілді.

3. Батыстан және Солтүстіктен күтпеген жерден төтенше соққылармен Айжарқын және Саматов, сондай-ақ Саммақсатты сарбаздарын талқандау жоспарланды. Осы 38-атты артиллерия дивизионы байланыс эскадроны бөлімшесі, 44-атты әскер полкі мектебі, самолеттерімен және дивизия басшылығымен келіп жетті.

Кең дала төсінде емін-еркін жүрген ірілі-ұсақты көтерілісшілер отрядтарын мүлде талқандау үшін дивизия командованиесі тағы да жаңа отрядтар жасақтады. Олардың бірін Сидельников басқарды және оның құрамына 43-атты әскер полкі мектебінің курсанттары, Қазақ ұлттық эскадроны кірді. Соңғысының 120 қылыш атты әскері және 3 пулемет орнатылған әскери арбалары бар еді. Тағы бір отрядты 44-атты әскер полкі мектебінің 90 қылыштан тұратын және 3 пулеметтері бар курсанттары құрады. Ал енді соңғы үшінші отряд Торғай ауданындағы барлық ұсақ жазалаушы отрядтарды біріктірді. Оған жоғарыда айтылған Малик отряды да кірді.

Дивизия командованиесінің бұйрығын алған осы соңғы жазалаушы отряд 20 наурызда 300 сарбаздан тұратын Айжарқын мен Саматовтың жігіттеріне жолығып қалды. Соңдарынан бір елі қалмай қойған жазалаушыларға әбден зығырданы қайнап, қандары қарайған көтерілісшілер бұл жолы тайсалмады, ұрандап қарсы шапты. Бірақ сақылдаған пулемет қоян-қолтық келіп, шоқпар сілтеуге толық мүмкіндік бермеді. Көптеген сарбаздар қапыда кетті. Ұрыстан кейін талай кантогісті көрген селеулі даланың төсінде баудай түскен 40 боздақтың денесі шашылып жатты. Олардың ішінде қол бастаған жігіттері өз орталарынан хан етіп көтерген, сондықтан да ОГПУ-дің ресми мәліметтерінің бәрінде хан деп аталатын (фамилиясы Қанаев) Айжарқын да бар болатын. Пулемет оғы қорғазан тұрақты әскер күштеріне сарбаздар төтеп бере алмай, тоз-тоз болып тағы да қашты. Жасактың бір қанатын басқарған Саматов жазалаушылар отрядына терендеп еніп кетіп, 38 жігітімен қоршауда қалып амалсыздан тұтқын болды. Жазалаушылар жағынан бірнеше аттын өлгені болмаса бірде-бір әскер шығыны жоқ.

Көтерілісшілердің Төменбай (фамилиясы белгісіз) мен Сатыбалдин басқарған 700 адамдық ірі отрядымен келесі ірі шайқас 23 наурызда, Шатыртам мекенінде № 24 ауыл мешітінің маңайында болды. Бұл мекен Ыргыздан оңтүстік-батысқа қарай 100 шақырымдай қашықтықта еді. Сарбаздар бұл жолы да оқты қарша боратқан үш пулеметке қарсы шығамыз деп ауыр шығынға ұшырады. Сидельниковтың отряды асқан қатыгездік танытып, 25 шақырымға дейін жусата қырып салды. 26 сарбаз тұтқынға түсті, олардың да 6-ы жарадар еді. Мұнда да көтеріліс басшыларының бірі Сатыбалдин қайтыс болды. Жазалаушылар 70 жылқыны және 100 түйені олжалады. Аман

калған көтерілісшілер алды-арттарына карамай қашқан бетте Қаракүмге барып тығылды.

Жазалаушылар тағы да дін-аман қалды. Сидельников-тың отрядынан бір ғана ат өліп, бірнеше жылқы жараланды. Сөйтіп, күш тең емес қақтығыстарда Ырғыз жеріндегі сарбаздар күйрей жеңілді. Бұған, әрине, олар кінәлі емес еді.

Енді сарбаздар қозғалысының сипатын анықтайтын қысқаша қорытындылар жасалық, бұл оқырманның дұрыс пікірін қалыптастыру үшін ғана емес, халқымыздың тарихына дұрыс баға беру үшін де қажет.

Архивтегі ресми құжаттар көтерілістің негізгі басшыларын діндар адамдар етіп көрсететінін айттық. Мысалы, Мұқантай Саматов — хазірет, бұрынғы Бұхар әмірінің кеңесшісі делінсе, ал Сатыбалдин 3 бірдей мешіті бар молда, — деп жазылған оларда.

Біз бұл мәселеге байланысты өз пікірімізді жоғарыда ішінара айтып кеттік. Бірақ Саматовтың Бұхара әміріне кеңесші болғанын дәлелдейтін құжат біздің қолымызда жоқ. Бұл жерде ОГПУ органдары, Саматовтың Бұхарада діни білім алуын сылтау етіп, жала жауып отыруы да әбден мүмкін.

Өйткені ОГПУ-дің Шалқардан берген мәліметтерінің бірінде “Саматов Қостанай округінің Жітіқара ауданында туған, бірақ көптен бері Жолбөлек жайлауында, қазіргі Ырғыз ауданының 25-аулында тұрады. Бұхарада Бұхар әмірінің сарайында алған діни білімі бар...” — деп көрсетілген (471-іс., 29-п.).

Деректер көтерілісшілердің өз орталарынан хан сайлағанын да айтады.

Ханды көтерілісті басқарушы және оған дем беруші шағын топ сайлайтыны және оларға кеңесшілер бекітілетіні де архив құжаттарында жазылған.

Мұны, біздің ойымызша, теріске шығаруға негіз жоқ. Жалпы, хан ретінде, жоғарыдағы шайқаста қаза тапқан Айжаркын жиі аталады. Оның аты-жөнін толық анықтау, кім болғанын білу әзір мүмкін болмай отыр. Мүмкін, бұл іске Ақтобе облыстық “Әділет” қоғамы мұрындық болып, көнекөз қарттардың естеліктерін жинап, көтеріліс басшылары туралы шынайы шындықты анықтай түсуге көмек берер.

Біздің қолымызда бар мәліметтерге карағанда сарбаздар жасақтары руларына қарай құрылып, орталарынан беделді кісіні басшы етіп сайлаған. Сарбаздар жасаққа кіргенде

бүкіл руымен бірге құдайға құлшылық етіп, қасық қаны қалғанша шайқасамын деп құран алдында ант берген (Солдат, 2953-іс, 46-п.).

Көтерілістің алғашқы кезеңінде, яғни сарбаздар жазалаушылар отрядтарымен қарулы да қанды қақтығыстарға барғанға дейін, сарбаздар әділетті талаптар қойды. Бұлар негізінен — ұжымдастыруды күштеп жүргізуді тоқтату, мешіттерді жаппау және дінді ығыстырмау болғанын жоғарыда айттық. Бірақ көтерілісшілер көп кешікпей-ақ үкіметтің бұл талаптарға құлақ асқысы да келмейтінін және бейбіт келіссөз жүргізгеннен гөрі, қокан-локкы көрсетіп, күшпен қорқытуды дұрыс қоретінін ұға бастады. Мәселені қан төгіссіз шешуге тырысу ниетінің жоқтығы Ырғыз даласына тұрақты әскер бөлімдерін шұғыл түсіре бастаудан да көрінді. Қазақ өлкелік партия комитеті және оның басшысы Голошекин көтерілісшілермен тіл табысқаннан гөрі оларды әскери соққылармен жылдам талқандауды қалады. Көтерілісшілер талаптарында шыннайы шындықты бейнелейтін талаптар бар-ау, — деп араша түруға ешкім бата алмады. Көтерілісшілер бейнесін бір жақты, “бандиттер” ретінде қабылдау — сол жылдардағы жоғарғы партия және кеңес органдарына тән өрескел қателік болғанын мойындаған жөн.

Қарапайым қазақ шаруасын, өзінің аяқ астынан “банда” аталуы ашыңдыра түсті. “Заманадан қорлық көрсен, арам кісіні аға дерсін” дегендей, наразы болып атқа қонған қазақ: “сен байсын”, десіп өзара дауласып жатқанды жөн көрмеді. Олардың көбісі “діндар да болма, дінсіз де болма” деген халық қағидасын ұстанды. Сондықтан да көтерілісшілер біртіндеп: “Қазақ халқына азаттық!”, “Хандық жасасын!”, “Совет өкіметі дінге қысым жасайды, сондықтан ол жойылсын!” — деген тәрізді ұрандар тастай бастады.

Архив деректеріне сенсек, сарбаздар ақ жалау көтеріп жүрген және онда: “Алладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі”, — деген құран сөзі жазылған.

Бұл жерде мынадай ойлар еріксіз туындайды: Голошекин геноциді жылдарында шектен шыққан зорлық-зомбылықты көзімен көрген, бастан кешкен қазақ шаруасы Кеңес өкіметін жақтай алатын ба еді? Әр түрлі әлеуметтік топтардан тұратын қазақ аулына ислам дінінен басқа қандай идеология түсінікті де ұғымды еді. Бұл жылдары сталинизм ұздан жаңа ғана қанат қағып, оның негіздеушісі әлі “пайғамбар” және “барлық халықтардың көсемі” бола

койган жок. Ал ленинизмди Сталиннің өзі бастап, Голощекинге дейін бұрмалап жаткан болатын. Сондықтанда ғасырлар бойы қалыптасып, ұлттық дәстүрлерімізге етене сінісіп кеткен ислам дінінің кейбір элементтерінің көтерілісшілердің рухани өмірінде көрініс беруі әбден заңды нәрсе еді деп ойлаймыз.

Сарбаздар көтерілісі, сондай-ақ жаппай бұқаралық сипат алып, оған әр түрлі әлеуметтік таптар мен топтар белсене қатысты. Мұны біз төмендегі мысалдан да айқын ұға түсеміз. Ырғыз ауданының № 24-аулынан атқа қонған сарбаздар қатарында кедейлер — 66, орташалар — 16, батырақтар — 7, байлар — 4, комсомол мүшелері — 7, ауылдық кеңес мүшелері — 4 адам болған болса, ал № 22-ауылдан шыққан көтерілісшілер арасында кедейлер — 82, орташалар — 21, байлар — 3, молдалар — 2, комсомол мүшелері — 3 болғанын көреміз.

Яғни көтерілістің қозғаушы күші де, бастаушылары да кедейлер мен орта шаруалар еді. Ал байлар деп отырғандарымыз 1928—29-жылдардағы кәмпескелеу және ет даярлау науқандарынан кейін шын мәнінде бай болудан қалған, сөйтіп орташа мен кедейдің қатарын толықтырғандар еді. Әлі күнге дейін біз бар малын үкімет кәмпескелеп алып қойған жана жағдайда түгі жок бұрынғы бай қандай әлеуметтік категорияға жатуы тиіс екенін анықтаған жоқпыз.

Жалпы көтеріліс қорытындысын шығаратын болсақ, жазалаушы отрядтын соғыс қимылдары 1930 жылғы 8 наурыздан 23 наурызға дейін созылды. Яғни, ақпанның 25-де басталған сарбаздар наразылығы біраз уақыт бейбіт сипатта болды. Әрине, Қазақ өлкелік партия комитеті және оның Ырғыз аудандық комитеті бұл күндері көтерілісшілермен келіссөздер жүргізе және олардың кейбір талаптарын орындайтындықтарын ашық мәлімдеп, орташалар мен кедейлердің негізгі бұқарасын үгіттеп ауылдарына қайтара алатын еді деп ойлаймыз.

Бірақ бәрі керісінше болып шықты. Голощекин басқарған Қазақ өлкелік партия комитеті көтерілісті басып тастаудың бір-ақ жолын — қарулы әскер жұмсауды ғана көре алды. Үрейді үдете түскен де Ырғыз аудандық партия комитетінің өзі еді. Олар батылдық танытып көтерілісшілермен бейбіт келіссөздер жүргізу орнына Ырғызға тығылып алып, 300-дей адамды қаруландырып: “Ырғызды 3000-дай банда қоршап алды” — деп қорқынышты дабыл қағумен болды. Шындығында,

жоғарыда жазғанымыздай, Айжарқын хан мен Мұқантай Саматовтың барлық қолы 1300-дей ғана болатын, оның үстіне олар ешқашанда Ырғызды қоршаған жок, оған жақындағанда қарсы атылған мылтық дауыстарынан онда қарулы жасақ бар екенін байқап кетіп қалды.

Осындай партия ұйымының батылсыз әрекеттер жасап, бүлікті қан төгіссіз басуға күш-қайрат жасамауы көтеріліске қатысқан қарапайым халыққа қымбатқа түсті. Үкімет әскері мен сарбаздар отрядтары араларында барлығы 7 рет шайқастар немесе қарулы қактығыстар болды және оларда 300-ден астам көтерілісші өлді.

Көп пе, аз ба? — деген сұрақты қою бұл жерде артық болар. Бірақ мұндай қырғынның — көпе-көрінеу, асқан қаталдықпен ежелден азаттық аңсаған қазақ халқының мойнын қайырып, оны тізеге басудың, қарулы жазалаушының табанына таптаудың рухани зардаптарының шексіз ауыр болғаны анық. Енді халық сталинизмге қарсы бас көтеруден қалып, жігері күм болып “қой аузынан шөп алмас”, бас шұлғыған момынға айнала бастады.

Сталиннің өзі тәрізді саяси-тәрбие немесе бұқаралық үгіт жұмыстарынан гөрі күш, жуан жұдырық қолданғанды ұнататын Голощекин сарбаздар көтерілісі талқандалғаннан кейін де қазақ аулында түсіндіру, саяси үгіт жұмыстарын жолға қоюға мән бере қоймады. Бұған дәлел де келтіре аламыз.

Жазалаушылар командирі Евсеев Еділ бойы әскери округі саяси басқармасының бастығына жазған баяндамасында бұл туралы былай деп жазды: “...Бандалар (көтерілісшілер, — деп оқыңыз — Т. О.) талқандалғаннан кейін барлық тандаулы күштерді ауылда саяси жұмыстар жүргізу үшін жіберу керек еді, бірақ бұл өз дәрежесінде жасалмады. Оның үстіне Ырғыздағы бандаларды (көтерілісшілерді — Т. О.) талқандаған соң да аудан қызметкерлері ұзақ уақыт бойы ауылдарға баруға қорқып Ырғызда отырып алды” (Сонда, 2953-іс, 47-п.).

Сонымен сарбаздар (Ырғыз) көтерілісі туралы шағын мақаламызды аяқтай келе мынандай қорытындылар жасауды жөн көрдік:

1. Сарбаздар (Ырғыз) көтерілісі Сталин-Голощекин заманындағы ресми құжаттарда көрсетілгендей, “бандиттік” немесе “контрреволюциялық” қозғалыс емес. Ол әділетсіз күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталған, негізгі қозғаушы күші орташалар мен кедей шаруалар болған жалпыхалықтық наразылық.

2. Сондықтан сарбаздар (Ырғыз) көтерілісі туралы “жұмған ауызды ашатын” уақыт болды. Көтерілістің өзін және оған қатысқандарды заң тұрғысынан және саяси жағынан ресми актау керек. Бұл істе Ақтөбе облыстық және Ырғыз аудандық “Әділет” қоғамдары жергілікті жерден бастама көтергендері жөн болар еді.

3. Сарбаздар (Ырғыз) көтерілісі туралы тарихи шындықты жаңа ұрпақ — бүгінгі ұрпақ білгені, ата-бабаларының әміршілдік пен әкімшілікке, сталинизм әділетсіздігіне қасқайып қарсы тұрғанын 1930 жылғы Сарбаздар (Ырғыз) көтерілісінен 1986 жылдың желтоқсан оқиғасына келіп жалғасқан халқымыздың ұлттық намысын ту етіп көтерген азаматтар рухын мақтаншыл еткені жөн-ақ болар еді.

Тарихтың мақсаты — өз халқына қызмет ету десек, ұрпақтан шындықты жасырмайық. Ол оны білсін және ел намысын қорғайтын азамат болып өссін.

КАРАҚҰМ НАРАЗЫЛЫҒЫ

Сарбаздар (Ырғыз) көтерілісін басуға жіберілген РСФСР-дың Еділ бойы әскери округінің 8-атты әскер дивизиясының ерекше оперативтік топтарының командирі Евсеев өзінің бастықтарына берген мәлімдемесінде 23 наурызда (1930 жылы) әскери штаб пен округ белгілеп берген аймақтағы “контрреволюциялық қозғалыстың” басып-жанышталғанын және Ақтөбе мен Қостанай округтарында әрекет жасаған әскерлер отрядтарын біртіндеп Орынбор — Орск бағытына қайтара бастағанын айтты.

Иә, қарусыз, қарапайым халықтың қанын судай шашқан тағы бір сойқан әскери операция шынында да қайғылы аяқталған еді. “Қорлық өмірден ерлік өлім артық” деген талай сарбаздар ат жалын күшті.

Бірақ, Евсеев ойлағандай, әскер соққысынан казак дәлаласы тыныштала қоймады. 25—30 наурыз аралығында оның штабына еріксіз елендетер, мазасыз мәлімдемелер келіп түсті. Олардан мынандай мәселелер айқындала бастады: оңтүстікте Орта Азия әскери округімен шектесетін, Қарақұм мен Қызылқұмда “бандалар” пайда болды. Ал кент темір жолының, Арал теңізі — Қызылорда бөлігіне айтарлықтай қауіп төндіреді.

Евсеевтің қолында 1—5 сәуірлерде Орынборға қайта оралу туралы өзінің бастықтарынан түскен арнайы нұсқауда бар болатын. Осының бәріне қарамастан Қазақстанның Даниловский мен Альшанский басқаратын ПП ОГПУ-ы (Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың толық өкілеттігі) Евсеевті жібермей, Қарақұм мен Қызылқұм аймағындағы көтерілісшілерді талқандап беруді талап етті.

Өзі саяси қайраткер бола тұра Голошекин тағы да қан төгуге құнықты, көтерілісшілермен бейбіт келіссөздер жүргізіп, мәселені саяси жолмен реттеудің орнына ол тағы да 8-атты әскер дивизиясының пулеметтер мен зеңбіректерге, тіптен самолеттерге сүйенген әскер бөлімдеріне иек артты. “Қажып жүрген адамға қарсы алдынан шыққан ит қасқыр болып көрінер” демекші, сталиндік тап күресі идеясымен әбден “уланған” Голошекинге, казак қоғамында бай мен кедейді ажырата алмай басы қатқан Голошекинге, казак кедейін өзімен рулас баймен шағыстыра, жауластыра алмай басы қатқан Голошекинге Қарақұм мен Қызылқұмда бақайшығына дейін қаруланған қалың казак әскері тұрғандай болып көрінсе керек.

Бұл туралы Евсеев өзінің бастықтарына былай деп жазды: “30.3. менің партияның Орталық Комитетінің мүшесі, Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Голошекин жолдаспен және ОГПУ-дың Шығыс бөлімінің бастығы Дьяков жолдаспен кездесуімде, сонғылар менің операцияны жүргізуді өз қолыма алуымды өтінді және Округтік революциялық әскери кеңесінен осыны сұрады” (2953-іс, 48-п.).

Әскердің аты әскер, ол соғыс қимылдарын жүргізуге арналған. Еділ бойы әскери округінің революциялық әскери кеңесі: “неге бұлай?” деп бас қатырған жоқ. Заңды түрде ар-ұжданын қорғап, сталиндік зорлап ұжымдастыруға амалсыз қарсы көтерілген казак шаруаларының қатал тағдыры оларды әрине толғандыра қоймады. “Әй, бұларыңыз қалай? Мәселені неге бейбіт жолмен реттемейсіздер?” — деп сұрақ беруге көк түгін қалбеген Кремльдегі кабинетінен қарыс адым ұзамайтын, “ұлы ұстаз және әке” И. Сталин де жарамды.

Сондықтан да Евсеевтің қолына арада бір күннен кейін, яғни 31 наурызда “...Қызылорда округіндегі бандитизмнің көзін жойыңыз...” деген бұйрық та түсті.

Қарақұмдағы соғыс қимылдарын қалай өткізген жөн деген мәселенің төңірегінде өзара ақылдасқан әскерилер өздерінің алғашқы пікірлерін Қазақстанның ОГПУ-іне мәлім етті. Ол төмендегі құжаттан да көрінеді.

"Жария болып кетпесін.

ОГПУ кезекшісі арқылы Жосалы ст. және Самара ОГПУ-нің жауапты кезекшісін шақыру арқылы Қазақстан ПП ОГПУ-ның орынбасары Ж. Альшанскийге — Жосалы, 27. 3. 30. 2 — 00.

Біріншіден, Торғай — Бірғыз ауданындағы өзендердің және көлдердің, Шалқар — Теңіз көлінің, Жылаш өзенінің ашылып кетулеріне байланысты бандалар солтүстікке кете де, бара да алмайды, екіншіден, бандылар туралы мәліметтер дәл емес, және 120—150—500—1300 салт аттылар шамасын жорамалдайды... үшіншіден, Айжарқын ханның, Төменбай ханның, Тәшенов пен Сатыбалдиннің және тұтқынға түскен Мұқантай Саматовтың жеңілгендері туралы "ұзын құлақ" мәліметінің ықпалымен Мойынкүм күмдары ауданында әрекет етіп жүрген бандалар ыдырауға ұшырауы немесе олай болмағанның өзінде де олардан кедейлер және орташалар кетуі мүмкін, төртіншіден, бұларға қарамастан егер банда өмір сүре берсе, онда арада бір аптадан кешіктірмей, НР 4 пикеті ауданында (Түзкүдық құдығы) қос жұдырықты біріктіріп, Қармақшының солтүстік-шығысындағы 120 шақырымнан және Арыскөл көлінің солтүстік-батысынан 100 шақырымнан Қармақшының солтүстік-шығысында 150 шақырымдық Мойынкүм құмына және екіншіден, Қарақұдық жолымен Майбұлаққа соққы береміз.

Евсеев". (Сонда, 2953-іс, 78-п.).

Бірақ қосымша түскен барлау мәліметтері көтерілісшілердің негізгі күштерінің Мойынкүм емес, Қарақұмға шоғырлана түскенін дәлелдей түсті. 28 наурызда Жалұды басқарған жазалаушы отряд Евсеевке және ОГПУ-ге мынандай мәлімет түсірді. "...Сидельников отряды талқандаған Сатыбалдиннің қашқан бандылары... Қарақұмда шоғырлануда. ...Мұнда қашып келгендер ішінде Сатыбалдин бандасының бірнеше көрнекті ұйымдастырушылары бар. ...Жұмағазы бандасы соңғы мәліметтер бойынша Қоянқорді сайында... Шалқар теңізі көлінен оңтүстікке таман 30—40 шақырымдай жерде жүр..." (471-іс, 139—140-п.).

Көтерілісшілердің жалпы жоспарын, алдарына қойған мақсаттарын анықтай түсу үшін, Құлқамыстағы шайқаста амалсыздан қолға түскен көтеріліс басшыларының бірі Мұқантай Саматовтан ОГПУ қызметкерлері жауап алды. Ол өзінің жауабында Қостанай, Ақтөбе, Қызылорда округтерінде бір мезгілде халықты көтеріліске көтеру жоспарланғанын, оның мақсаты қазақ ауылындағы саясатты өзгертуге қол жеткізу болғанын, бірақ қазақ халқында қару-жарақтың жоқ болуына байланысты қарулы күрес жүргізу алдын ала көзделмегенін атап көрсетті. Оның айтуынша, атқа қонған көтерілісшілер зорлық-зомбылық жасап отырған өкіметке бағынбаулары және өздерінің басқаруы мен тәртібін орнатулары тиіс болды.

Дегенмен өздерінің мақсаттарын ашық әңгімелеген Саматов өзімен бірге тізе қосып, Қызылорда округіндегі көтерілісті даярлап жатқан адамдардың есімдерін атаудан үзілді-кесілді бас тартты. Сар дала төсіне ат ойнатып, әділетсіздік пен күштеуге сес көрсетіп шыққан, өзіне сеніп сонынан ілескен қалың бұқараны, өзінің сенімді серіктерін Мұқантай Саматов сатып кете алмады. "Даудың жолына түспе, жаудың қолына түспе" деген емес пе халық, бұл жолда ол берік бекініп, барлық азаптауларға төзіп бақты.

Ал енді ОГПУ қызметкерлері Мұқантай Саматовтан кадала сұраған Қызылорда округінде бұл кезде Ақмырза Тосов бастаған көтерілісшілердің үлкен тобы күштеп ұжымдастыруға қарсы батыл әрекеттер жасап жүрген еді.

ОГПУ құжаттарынан Ақмырзаның жазалаушы отрядтармен бірнеше рет кездесіп қалып, қанды қақтығыстарға барғанын көреміз. Осындайлардың бірін толығырақ әңгіме етелік.

1930 жылдың 14 наурызында, Москва уақытымен сағат 16.00-де Цукановтың жазалаушы отряды Қараққа жақындап қалғанда көтерілісшілер қарауылдарының үстінен кездейсоқ шықты. Қапыда қалған күзетшілердің біразы қолға түскенімен, қаруды қарманып үлгергендері өңмендеп келе жатқан жазалаушыларға оқ жаудырып сәтсіздік тастады да, аттарына қамшыны басып, сыйтылып шығып, қыр асып кетті де өздерінің негізгі күштеріне барып қосылды.

Бірақ дәл осы сәтте көтерілісшілер жақтан екі шабарман жазалаушыларға енгіліп қайта оралды да, көтерілісшілердің шайқаспайтынын және өз еріктерімен берілетіндерін мәлімдеді. Мұны күп қорған жазалаушылар командирі Цуканов өз адамдарымен көтерілісшілерге

жақындап келді де Ақмырзаға қысқа хат жіберді. Онда каруды тапсыру талап етілген еді. Ақмырза бұл талапты орындайтынын, бірақ мәселені алдын ала ақылдасып жатқандарын, оқ атуды да тоқтататындарын айтты. Шынында да Москва уақытымен сағат 17.00-де сол қанаттағы көтерілісшілер өздері тығылған қырдың тасасынан шығып, қаруларын бір жерге тастай бастады. Бірақ оңтүстік қанаттағы көтерілісшілер әлі де қаруларын қолдарында ұстап тұрды. 19.00 сағатта осы қанаттағы көтерілісшілер де хабаршы жіберіп, “соғыспай берілеміз, қаруларды алып кетуге келіңіздер”, — деп шақырды. Отряд бастығы Цуканов ат басын салт аттылар тобының командирі Шубельскийге және округтік бөлімнің уәкілі Риштке бұрып, оларға көтерілісшілердің қару-жарақтарын жинап алу туралы бұйрық берді.

Цукановтың өзі бастаған бұл топтың соңынан қалған отряд та көтерілісшілерге қарай қозғалды. Жақындап келгенде Цуканов каруды тапсыру туралы тағы да ұсыныс жасады. Бұған жауап ретінде көтерілісшілер арасынан 15-тей адам бөлініп шығып: “қазір тапсырамыз”, — деп айқайлады да, төбе тасасына түсіп көзге көрінбей кетті. Біршама уақыт өткен соң, 300-дей салтатты көтерілісшілер қыркаға шықты да, суыт желіспен жазалаушыларға қол созым жер жақындап келді. Ат үстінен айналасына сактанып көз жүгірткен Ақмырза былай деді: “біз қаруларымызды тастаймыз, бірақ сіздер де қаруларыңызды тастаңыздар, сонан соң алдағы әңгімені мешітке барып жалғастырамыз”.

Ешқандай нәтиже бермеген даладағы бұл әңгіме бір сағаттай мерзімге созылды. Бірақ күтпеген жерден көтерілісшілер оқ атып, отрядқа тарпа бас салды. Жазалаушылардың біразы қару-жарақтарын тастап кейін қашты. Жекелеген солдаттар ғана мылтық атуға үлгерді. Дегенмен отрядты қорғап қалған пулемет болды. Ол көтерілісшілердің қалың тобына оқ жаудырып, оларды баудай түсірді. Цукановтың өзін қолға түсірмек болып ұмтылған екі көтерілісші де оққа ұшты. Олардың өлі денелері шылбырмен ер-тоқымға байланғандықтан, аттар өз иелерін өздерімен бірге сүйретіп ала кетті.

Пулеметке төтеп бере алмаған көтерілісшілер ұрыс дашегінді. Шығын жазалаушылар айрылып, кейін бұлардан небәрі төрт адам өліп, бес адам жараланды және бес адам контузия алды. Жазалаушылардағы жылқылар түгелдей дерлік қырылып қалды, ал ішінде 3700 патроны

бар жүк арбасын көтерілісшілер алып кетті. Сондай-ақ, көтерілісшілер арпалыста 70-ке жуық әскери винтовканы, станокты пулеметті, 15 сөткеге жететін жазалаушылардың азық-түлігін де өздерімен бірге әкетті.

Түн қараңғылығы қоюланып кеткендіктен жазалаушылар көтерілісшілердің соңына түсіп, оларды қуа да алмады. Оның үстіне оған қажетті көлік те жоқ еді.

Таң атқанда барып, яғни ұрыстың ертенінде командир Цуканов көтерілісшілер ізімен біраз жер жүріп, жағдайды анықтай түсті. Аттан құлап мертліккен және оқ тиіп ауыр жараланған көтерілісшілер қолға амалсыз түсті. Олардың ішінде Ақмырзаның көмекшісі Досанов та бар болып шықты. Тегінде тұтқынға түскендер өз жандарынан шығарған болар, мұны олар Ақмырзаның қолын қудалауды тоқтату үшін істеулері де мүмкін, “ұрыста Ақмырза өлді” деген мәлімет елдің бәрін елең еткізді. Тіптен жазалаушылардың оперативтік тобының бастығы Волохов бұл туралы ОГПУ-дың орталық органдарына жедел түрде хабарлап та үлгерді (471-іс, 33, 41—42-п.).

Бірақ арада бірнеше күн өткеннен кейін, қолға түскен көтерілісшілердің алдап соққаны анық мәлім болды. Дәл осы Волоховтың өзі Шалқар станциясынан 21 наурызда жоғарыдағы ОГПУ органдарына төмендегідей жолдары бар жаңа хабар жолдауға мәжбүр болды: “...Ақмырзаның біздің отрядпен ұрыс кезінде өлгендігі туралы мәліметтің дұрыс еместігі анықталды. Ұрыстан кейін ол шайқас орнынан оңтүстікке қарай өзінің бандасымен он шақырымға ұзап кетті... одан ары Теренқолге қарай жылжуда... тексерілмеген мәліметтерге қарағанда оның бандасы бес жүз адамнан тұрады” (Сонда, 51-п.).

Евсеевтің арнайы бұйрығымен енді Ақмырзаның соңына Жалудь басқаратын жазалаушы ОГПУ отряды түсті. Соңында қуғын бар екенін білген Ақмырза өзі жүріп өткен жолдардағы, күм ішіндегі құдықтарды қиратып отырды. Бұл жазалаушылардың жағдайын ауырлатып, оларды өлі далада, айнала қоршаған қып-қызыл қызылқұм ішінде шөлден каталатты.

Жергілікті халық — қазақтар да жазалаушы әскерге қабақ ашпай, жаулық рай танытты. Ал Ақмырзаға жағдай мүлде басқаша болғанын көреміз. Әрбір елді мекеннен, шөлақ белсенділерден қорлық көрген, ет даярлау мен астық даярлаудан әбден мезі болған қазақтар жолай-жолшыбай оның жасағын толықтырумен болды. Ашынған халық Ақмырза тоқтаған ауылдарда имансыз шөлақ бел-

сенділерді, үкімет адамдарын қол-аяғын матап, көтерілісшілер қолдарына тапсырды. Мұндайда көп жағдайда ауылдық кеңес төрағалары да халықпен бірге болды. Мысалы, Қазалы ауданының №7 ауылдық кеңесінің төрағасы өзінің үйінде жатқан ОГПУ уәкілі Пірімбетовты Ақмырзаның қолына осылай тапсырды.

Жалудь басқаратын ОГПУ жазалаушылары 21 наурызда ол кезде адуынды да айбарлы Сырдариядан арғы бетке өтіп алды, сөйтіп, жол көрсетушілердің жетегімен жеделдете желіп, арада бірнеше күннен кейін, дәлірек айтсақ 26 наурызда Ақмырза жасағы жатқан жерге жақындап келді. Жалудьтың орталық штабқа, ОГПУ органдарына түсірген мәліметіне қарағанда оқиға былай болған. Осы күні Мәскеу уақытымен таңғы сағат 8.00-де оның барлау тобы Ақмырзаның тұрағына 8 шақырымдай жақындағанда атқыланған. Суыт хабарды іле-шала алған жазалаушы отряд атыс болып жатқан жерге жеделдете жетіп, шайқасқа араласады. Көтерілісшілер бірнеше рет өңмендеп ілгері ұмтылса да, пулеметтен жаңбырша жауған оқ нашар қаруланған оларды баудай түсірумен болды. Шокпардың заманы өтіп, жаңа соғыс техникасының заманы туғанын байғұс қазақ қайдан түсінсін. Екі жарым сағат бойы бірнәрсені мылтықпен пулеметке қарсы тұрған көтерілісшілер тағы да көп шығынға ұшырап, 107 адамынан айрылды, оның үстіне 150-дейі жараланды. Олардың бірде-бірін жазалаушылар қолдарына қалдырмаған қазақтар асығыс түрде кейін шегінді. Қайтыс болғандардың ішінде Ақмырзаның өзі және оның төңірегіндегі үш молда, сондай-ақ, қолбасы Жанұзақ Батыров және басқа көтеріліс басшылары бар болып шықты. Жазалаушылар тағы да аз шығынға ұшырады. Олардан 1 әскер өліп, коммунистік отрядтың бір мүшесі ауыр жараланды, 5 адам жеңіл-желпі жараланды. 62-дивизионнан 3 жылқы өлді.

Қанды қырғыннан түңіле қашқан көтерілісшілер ұрыс даласында 3 винтовканы, 10 пілте мылтықты, 28 бытыра мылтықты, қылыштарды, 7 револьверді, 3 дүрбіні және басқаларды тастап кетті (Сонда, 471-іс, 139—140-п.).

Қазақстан ПП ОГПУ-ы бастығының орынбасары Альшанскийдің қатыгез бұйрығымен ОГПУ күштері Ақмырза көтерілісшілерінің тоз-тоз болған қалдығының соңына да күнне түсті және Ақмырзаның інісі Сатырбайдың соңынан ілескен бұл топты және Ақмырзаның тауына бара жатқан жолында талқандап тынды. Бұл ұрыста қанша адамның өлгені не-месе қолға түскені белгісіз (Сонда, 158-п.).

Қазақтың қасіретті даласы нендей сойқанды көрмеген! 30-жылдардың сергелден де аласапыран текетірестерінде қанды қырғында қанша адам қырылып, қанша адам үкіметке қарсы шыққан қылмыскер ретінде түрмеге камалып, айдауға айдалғанын ОГПУ мәліметтері де дәлме-дәл бере алмас деп ойлаймыз. Бір ғана дала, қасіретті қазақ даласы күә бұл әділетсіздік пен зорлық-зомбылыққа! Егер тіл бітсе сол ғана қаз-қалпында етегі жасқа толып еңіреп айтар еді тарих шындығын — бұл қылмыстың нақты көлемін, жан түршігерлік жалпы ауқымын.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Ақмырза көтерілісшілері біржолата талқандалғанымен, Қарақұмға көтерілісшілердің жаңа топтарының топтасып жатқаны туралы ОГПУ тыңшылары жеткізіп жатқан хабарлар өте қорқынышты естілді. Әр түрлі алып-қашты “ұзын құлақ хабарлар бұл жолы бар шындықты анық айтқандай еді. Ол Қарақұмдағы көтерілісшілер санының күн санап көбейе түсуі туралы мәлімет болатын.

Көтерілісшілердің жаңа ошағын қиратып, өздерін тағы да қанға бояп басып тастау — Голошекин мен Қазақстан ОГПУ-ы басшыларының көксегендері осы болды. Қазақстандағы бүлік туралы Сталиннің өзі құлақтанып қалды-ау деген беймаза ой жатса-тұрса Голошекиннің қыр соңынан бір елі қалмай қойды. Көп кешікпей-ақ, ол Сталинге жағдайды түсіндіріп хат жазды (21 сәуірде 1930 жылы).

Голошекин ОГПУ басшыларына да тыныштық бермей, көтерілісті жедел басып тастауды талап етумен болды. ОГПУ мен жазалаушы 8-атты әскер дивизиясының қарулы отрядтары енді Қарақұм операциясын шұғыл өткізуге даярлана бастады. Барлық жұмыстардан ОГПУ-дың ең жоғарғы басшылығы да хабардар болып отырды. Мұны төмендегі құжаттан да аңғаруға болар еді:

*“Оперативтік мәлімет
Москва, ОГПУ Ягодаға, Евдокимовке,
Ольскийге,
Алма-Ата ПП ОГПУ Волленбергке, Да-
ниловскийге,
ОГПУ-дың Шығыс бөлімінің бастығы
Дьяковқа*

29. III. Москва уақытымен сағат 4-те Қарақұмдағы операцияны өткізу мәселесіне байланысты 8-дивизия ко-мандирімен ақылдасу үшін Шалқарға кетемін...

*Альшанский”.
(471-іс, 139-п.).*

Осы жерде Қарақұмдағы жазалаушылардың әскери әрекеттерін әңгіме етпес бұрын сәл шегініс жасап, оқырманды Қарақұмның өзінен және онда көтерілісшілердің шоғырлану себептерін қысқаша хабарлар етпесек болмас.

Қазақстан мен Орта Азия территорияларында бірнеше Қарақұм бар екені белгілі. Біздің айтып отырғанымыз дүние жүзіне әйгілі Түрікпен жеріндегі Қарақұм емес (оқырманның осылай ойлап отыруы да мүмкін), Арал маңы Қарақұмы. Бұл географиялық жағынан Арал теңізінің солтүстік-шығысында, Шалқар теңізі көлінің оңтүстік жағында, сол кездегі Қызылорда округі территориясында орналасқан. Қарақұмда қырқалар, құм төбелер мен тақыр жерлер жиі кездеседі. Суы тұзды және ашқылтым болып келеді. Елсіз жапан, шөлді өлке. Құдықтың қайда екенін білмейтін адам шөлден каталап, мыңдаған түйелер табаны шиырлаған қым-қиғаш соқпақтарда жолсоқты болып жантәсілім етуі де әбден мүмкін. Мұнда жол дегенің атымен жоқ, елді мекендер де кездеспейді. Бүкіл Қарақұмда ол жылдары жекелеген жер үйлер және жалғыз ғана Сарманқожа мешіті кездесетін. Бірақ Қарақұмның құм белдерінің қалың ортасында екі кеңістік бар. Оның бірі Қарауңгір сайы деген атпен белгілі болса, екіншісі — Жыңғылды құдығының айналасында. Адамға да, малға да жағдай — су және жайылым бар көтерілісшілердің де паналай алатын жерлері осы кеңістіктер еді.

Қарақұмның жаудан қашып тығылуға қолайлы осындай табиғи жағдайларымен қатар көтерілісшілерді өзіне тартатындай тарихи себеп те бар еді. 1916 жылы Қазақстанда ұлт-азаттық қозғалыстар жалыны шарпыған кезде, патшаға кара жұмысқа жігіттер бермейміз деп атқа қонған көтерілісшілер жасақтарын патша жіберген генерал Куропаткиннің әскерлері ығыстырған кезде, олар осы Қарақұмға бас сауғалап, бекінген еді. Құрамында 3 драгун және 3 казак полкы бар, артиллериямен қаруланған генерал Лаврентьевтің ерекше салт атты тобы Қарақұмға қол орналасқан жоғарыдағы кеңістік аймақта көтерілісшілер 1916 жылдың тамыз айынан 1917 жылдың наурыз айына дейін шырдақ беріп, Ақпан буржуазиялық-демократиялық төңкерісін осында қуанышпен қарсы алғаны бар. Осы оқиғаның дәл ортасында Аманкелді Има-

нов бастаған көтерілістің рухани дем берушісі болған Әліби Жанкелдиннің өзі де жүрген болатын.

Қазақ даласында күштеп ұжымдастыру саясаты бас-талған кезде тағы да ел басына күн туды. “Тозар елдің — жанжалы бітпес” демекші, бай мен кедейді жанжалдастыру арқылы қазақтарды социалистік идея жетегіне жетектетіп қоя беруге болады деп біржақты ойлаған Голощекин қазақ жерінде жаңа жанжалды бастады. Түлен түрткен шолақ белсенділер оның өзінен де асып түсті. Егер патша үкіметі 1916 жылы қазақтардан солдатқа адам алған болса, ал 1929—1930 жылдардағы күштеп ұжымдастыру науқанында голощекиншілдер байсың,— деп қуғындап, біраз адамдарды түрмеге қамап, жер аударумен ғана шектелмей, бұқара халықтың негізгі күнкөрісі — қалың малды қоса сыпырып алды. Қазақтың соңғы тышқак лағына дейін алып қою деген патша заманында да болмаған сұмдық қиянат еді. Сондықтан 1930 жылы күреске шыққандардың ашу-ызасы 1916 жылғылардан да күшті еді деуге негіз бар.

Көтерілісшілер халыққа тізесі батқан, күштеу саясатының тікелей қолшоқпарлары болған жергілікті Кеңес өкіметі қызметкерлерін де қол-аяқтарын матап байлап, өздерімен бірге Қарақұмға ала кетті. ОГПУ-дың жоғарғы органдарға 31 наурызда жөнелткен мәліметіне қарағанда, Қарақұмдағы көтерілісшілер қолында барлығы 130 кеңес қызметкерлері бар екені анықталды. Тегінде, бұл мәліметтерді ОГПУ өзінің жансыздары арқылы алған болса керек. Кеңес қызметкерлерінің ақ-қарасын анықтаған көтерілісшілердің оларды ішінара тұтқыннан да босатқан, бірақ қашып кетпесін деп оларды өздерінің ағайын-туыстарының қолына тапсырған. Ал ел алдында шынында да кінәсы барлар, түнге қарай қол-аяқтары шыңжырмен байланып, күшейтілген күзетпен ұсталған. Архивтегі ресми құжаттардың бірде-бірінде көтерілісшілердің осы кеңес қызметкерлерін азаптағандары немесе атып тастағандары туралы мәлімет жоқ. Соған қарағанда көтерілісшілер мұндай қатыгездікке бара алмаса керек.

Қарақұмдағы көтерілісшілерді талқандау мәселесі 31 наурызда біржолата шешілгендей болды. Архив құжаттарында сақталған мәліметтер ОГПУ қызметкерлері мен жазалаушы 8-атты әскер дивизиясының оперативтік бөлімдері басшыларының мәселені бейбіт жолмен емес, әскери соққы беру жолымен реттеуге тоқтағандарын аңғартады. ОГПУ-дің оперативтік мәліметтерінің бірінде

мынадай жолдар бар: "...Қарақұм бандаларына сокқы беру Голошекин жолдаспен келісілді. Қарақұмдағыларды жойған соң тірі қалған ұйымдастырушыларды ұстап алу, қаруларды тартып алу үшін дивизионды және коммунарлар отрядтарын 6—10 күнге қалдыра тұру алдын ала көзделуде" (471-іс, 144-п.).

Бірақ Қарақұмның жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қиын, ерекше табиғи жағдайы әскери операцияның орындалуын қиындата түсті. Қарақұмды жақсы білетін тұрғылықты халықпен әңгімелескенде әскерилер мынаны айқын аңғарды: құдықтар өте сирек және ескі, тазаланбағандықтан жылқыға су тауып беру мүмкін емес, сондықтан да атты әскерден бас тартуға тура келеді. Яғни отряд 100—150 адамнан аспағаны және атты әскерді шөлге төзімді 40—50 түйемен ауыстырған жөн.

Қарақұм операциясына командалық ету туралы Еділ бойы әскери округінен арнайы бұйрық алған Евсеев 30—31 наурызда Шалқардан тікелей сыммен қол астындағыларға төмендегідей бұйрықтар жөнелтті:

"Альшанскийге — Жосалыға (Жалудь, Абрамов жолдастарға) Петинге — Ырғыз
Сидельниковке
Юльскийге — Шалқар

«ОГПУ-дің Шығыс бөлімінің бастығы Дьяков жолдасының 29. 3. 30. 23 сағатта берген мәліметіне қарағанда, Қарақұмның солтүстік бөлігінде, Шалқар теңіз көлінен оңтүстікке қарай 45 және 70 шақырымдай және Арал теңізі станциясынан шығысқа қарай 100 шақырымда 200 салт атты Жұмағазы молда бандалары және 500 салт атты Кабыланов бандасы шоғырлануда. Округтің революциялық әскери кеңесінің телеграммасына сәйкес маған Қарақұм күмдарындағы бандаларды талқандау тапсырылды...

Евсеев". (2953-іс, 81-п.).
"Тура сыммен Альшанскийге — Жосалы (Жалудь Абрамов жолдастар үшін) Петинге — Ырғыз, Сидельниковке (Шалқар — Ырғыз жолында мотоциклмен тапсырылсын), Юльскийге — Шалқар

Колонна бастықтарына ерекше нұсқаулар: 30. 3. 30. 4—00

1. Барлық артық нәрсе теңдерден алынсын және донғалақты керуенмен, адамдармен, аурулармен

және жылқылармен бірге Ырғызға, Шалқарға, Абрамовқа — № 4 бекініске жөнелтілсін.

2. Бандамен кездесіп қалған жағдайда барынша соңынан қалмай қудалау керектігі есте болсын. Сокқыны банда қайда болса, сонда беру керек.
3. Барлық колонна бастықтарына пункттерде көрсетілгендер бойынша әрекет етуге толық ерік беріледі. Қимылдар тек қана батыл болулары және салт аттылар шабуылымен аяқталуы тиіс.
4. Бандалармен ешқандай келіссөздер жүргізуге болмайды (астын сызған біз — Т. О.), егер келіссөздер жүргізу туралы өтініштер жасаса талап етілсін: а) қарулар тапсырылсын және ұйымдастырушылар мен басшыларды алып келсін, банданың кетіп қалуына мүмкіндік бермеу үшін ультиматум мерзімі өте қысқа.
5. Түнеуге жатқанда аса сақ болған жөн.
6. Әрбір 8 сағат сайын мәлімдеп отыру керек, бұл үшін қазақ ауылдарындағы кедейлерді жедел почта жұмысына тартып, пайдаланған жөн.
7. Операция аяқталған соң жақын темір жол станциясына шығу керектігі есте болсын.
8. Көзделген мақсат туралы бөлімдердегі ОГПУ уәкілдерімен келісе отырып әр түрлі жалған өсек-аянды мүмкіндігінше көбірек тарату ескерілсін, оларды таратуда нақтырақ айтсақ, жеке құрамның неғұрлым сөзуар бөлігін пайдаланған жөн. Сауға сұрағандар өлтірілмесін және тұтқынға түскендер мен өлтірілгендердің заттарын пайдалануға тыйым салынсын.
9. Соғыс олжасын колонна бастығы тағайындалған комиссия қатал есепке алады.
10. Өздеріңіздің жеңіл жараланғандарыңызды бірге алып жүресіздер, ауыр жараланғандарды жақын маңдағы елді мекендерге жөнелтесіздер.

подполковник Евсеев".

"Тура сыммен хат түрінде ОГПУ-дың жауапты кезекшісін шақыру арқылы

Көшірме, өте құпия

Ырғыз ерекше топтары отрядтарына бұйрық

Шалқар станциясы № 32... 31 март, 1930 ж.

1. Акмырза бандасы талқандалды.
Қарақұм құмдарында Жұмағазы молданың және Қабылановтың барлығы 700-900 салт атты бандалары шоғырлануда.

2. Бандаларды талқандау үшін бұйырамын:
а) № 1 колоннаға — колонна бастығы ПП ОГПУ-дың аға инспекторы Гушин жолдас құрамында ОГПУ-дың 62-дивизионы, Абрамовтың 43-атты әскер полкі взводы, барлығы 120 қылыш, 5 пулемет, 5.4 (сәуір — Т. О.) № 4 бекіністен солтүстік-батыста 70 шақырым Қаракөл бұлақ көбiрiн бастапқы бекiнiс ету керек. 6-7. 4 (сәуір — Т. О.) құдықтар бойымен бандаларға кездескенше қозғалып, солтүстік-батыс бағытынан соққы беру және шығыс бағытқа қарай банданың шегініп кетуін болдырмай тастау қажет.

б) № 2 колонна. 43-атты әскер полкі мектебінің бастығы жолдас Сидельников құрамында 43-атты әскер полкінің мектебі, 65 қылыш, 3 пулемет. 5.4 (сәуірде — Т. О.), Сапақ станциясының солтүстік-батысында 90—100 шақырым Мүзбел сайына қарай қозғалуы керек. Міндет — бандалардың оңтүстік бағытқа шегінуін болдырмай тастау.

в) № 3 колонна. Бастығы 45-полк командирі жолдас Петин. Құрамы 45-атты әскер полкі және ұлттық атты әскер эскадроны, тек таңдаулы жылқыларға мінген 120 қылыш, 5 пулемет, 5.4 (сәуірде — Т. О.) № 22 ауылға бекініп, 7.4 (сәуірде) оңтүстіктен соққы беру міндетін орындасын.

Барлық колонналар бандаларды Сүйкүлдық тауында қоршауға алуға ұмтылсын.

3. Банданы талқандаған соң, барлық колонналардың жақын темір жол станцияларына оралуы керек.

4. Колонна бастықтары бандалар қайда қашса да, қандай бағытқа кеткеніне қарамай, әрқайсысының жеке-жеке іздеріне түсулері керек.

5. Менің резервiм дивизияның байланыс мектебі — Сапақ станциясы, осы жерден Жолқұдық құдығына телефон байланысын орнатады.

6. Саяси міндеттер дивизия саяси бөлімі бастығының нұсқауында айтылған.

7. 4 сәуірде сағат 12-ден бастап, менің штабым Жусалы станциясы.

8. Мәлімдеме әрбір 8 сағат сайын. Мәлімдейді: бірінші колонна № 4 бекініс арқылы, үшінші колонна Ырғыз арқылы Шалқар станциясынан.

160

9. Оперативтік пункттер бастықтары:

1) Шалқар станциясында — 43-атты әскер полкі эскадронының командирі жолдас Семенчук.

2) № 4 бекініс — ПП ОГПУ-дың орынбасары жолдас Алышанскийдің жарлығына бағынады.

3) Сапақ станциясы — дивизияның байланыс эскадронының командирі жолдас Юльский.

4) Ырғыз — басшылар құрамындағы адамдар 45-полктің командирі жолдас Петиннің қол астында.

Подполковник, 8-Қызылтулы атты әскер дивизиясының командирі және әскери комиссары Евсеев.

Дивизия штабының бастығы Журавлев...

(Сонда, 2953-іс, 81-п.)

Жазалаушылар штабына ОГПУ тыңшылары арқылы түсіп жатқан хабарлар 31 наурызда Қарақұмға бекінген көтерілісшілердің санының 500—700 салт аттыға жеткендерін үсті-үстіне растаумен болды. Бұларды талқандайтын жазалаушылар күштері үш колоннаға бөлінді. Олар Арал теңізі станциясында түсіріліп, бұйрықты орындауға кірісіп те кетті.

Көтерілісшілердің шындығында да жалпы саны 700—900-ден аспағанын және олардың өте нашар қаруланғанын архив құжаттары дәлелдеп отыр. Сүйкүлдық тауы көтерілісшілердің басты күштері шоғырланған жер болды да, ал көтеріліс басшыларының ставкасы Сарманқожа мешітіне орналасты.

Жазалаушылардың жобасы бойынша Қарақұм көтерілісшілерімен шешуші шайқас 6—7 сәуірде болуы тиіс еді. ОГПУ және тұрақты әскер бөлімдері күштерінен басқа коммунистік отрядтар құру да қызу қолға алынды. Мысалы, Қарсақпайда көтерілісшілерге қарсы күресетін 1 пулеметі бар, 60 салт аттыдан тұратын осындай отряд ұйымдастырылды.

Ал енді осы күндері, яғни жазалаушылар Қарақұмдағы көтерілісшілерді әскери күш қолдану жолымен ғана талқандау әрекетіне қызу кірісіп жатқан кезде Голощекин және ол басқарған Өлкелік партия комитеті қандай пиғылда болып, нендей шешімдер қабылдады деп ойлап та отырған болар оқырман. Бұған нақты жауапты біздің ойымызша, әлі ешбір жерде жарияланбай, осы уақытқа дейін құпияланып келген ВКП(б) Қазақ өлкелік партия

комитетінің 1930 жылы 5 сәуірде шақырылған бюро мәжілісінің қаулысы береді. Осы қаулының ықшамдалған нұсқасын оқырман назарына ұсынамыз:

“Тыңдалды: Ауылдағы шаруашылықтық — саяси шаралар туралы

Қаулы етілді: Қазақ Өлкелік партия комитеті карауында бар қазақ ауылындағы бірқатар көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы саяси және шаруашылықтық жағдай туралы мәліметтер, соңғы жылдары қазақ партия ұйымының дұрыс саясатының және жұмысының негізінде (бөліп көрсеткен біз — Т. О.) кеңес, партия және шаруашылық құрылыстарында қол жеткен жетістіктердің төмендеу қаупін туғызған үлкен қолайсыздықтардың орын алғанын айғақтайды.

Мұндай жағдай мынаның нәтижесі:

а) соңғы жылдарда партия ұйымының (астық даярлау және егін егу науқандарына байланысты) ауылдағы партия, кеңес және шаруашылық құрылысына көңіл бөлуі әлсіретіп алуы;

б) Өлкелік комитет қажеттігін әрқашан көрсетіп отырған, қазақ ауылы ерекшеліктерін ескерудің қажеті жоқ болуы;

в) астық даярлауда, тұқым жинауда, жүн даярлауда және мешіттерді әкімшілікпен жабуда партия нұсқауларын бұрмалау;

г) сондай-ақ әсіресе партия нұсқауларын тікелей бұзудың көрінісі болып табылатын осы аудандарды ұжымдастыру, жүргізудегі шектен тыс бұрмалаулар.

Кейде байлардың, дін басылардың және аткаминерлердің арандатулары болып табылатын осы барлық бұрмалауларды соңғылар партияның және Кеңес өкіметінің саясатын сенімсіздендіру үшін, орташалардың және тіптен кедейлердің жекелеген топтары партияның және Кеңес өкіметінің шараларына қарсы бас көтерулерге тарту үшін пайдалануда.

Өлкелік комитет партия ұйымдарының назарын соңғы кездерде орын алған барлық кемшіліктер мен бұрмалауларды жедел жөндеуге және ауыл шаруашылық және саяси жағдайларын жоғары дәрежеге көтеруге жұмылдыру қажет деп санайды.

Осыдан келіп, өлкелік комитет қаулы етеді:

1) Көшпелі мал шаруашылығы аудандарында жаппай ұжымдастыру және басым көпшілігі әкімшілік қысым немесе ұжымдастыру міндеттерін қате түсіндіру негізінде

құрылған колхоздардың өмір сүрулеріне және дамуларына қазіргі кезеңде ешқандай жағдайлар жоқ.

2) Жартылай көшпелі аудандарда көпшілік жағдайда жоқтың қасы болып отырған социалистік қайта құруға қажетті алғы-шарттар жасалғанша, округтік комитеттерді екі апталық мерзімде өзінің дамуы қажетті, шын мәнінде прогрессивті өндірістік негізі бар колхоздардың (суландыру, шөп шабу, өндіріс құралдары және т. б.) аз ғана бөлігін сақтай отырып, өмір сүре алмайтын және әкімшілік қысыммен құрылған колхоздар жүйесін жою жағын қайта қарастыру, оларды кәпрәтив бірлестіктердің қарапайым түрлеріне көшіру міндеттелсін.

Қосалқы егіншілік бар және мұндайлар кеңейтілулері мүмкін, жартылай көшпелі аудандарда тек еріктілік негізінде, өндіріс құралдарын қауымдастырмайтын, жерді бірігіп өңдейтін қарапайым серіктер ұйымдастырылсын.

...5) Округтарда аудандық атқару комитеттері жандарынан, аудандық атқару комитеттері, прокуратура және атқару комитеті өкілдерінен тұратын, егін егу науқандарына және ұжымдастыруға байланысты болған барлық әкімшілік және сот сипатындағы қуғын-сүргіндерді тексеруге арналған комиссиялар құрылысын және олардың ішіндегі кедейлер мен орташаларға қолданылған барлық заңсыздықтар алынып тасталсын.

Округтік комитеттерге кәмпескелеу жағдайында орташалардан кәмпескеленгендерін оларға жедел қайтарып беру ұсынылады. Байлар мен жартылай феодалдарды кәмпескелеуге арналған молшерді байға қалдырып, байлардан алынған малды артта қалған колхоздарға беру керек.

6. Бірқатар аудандарда орын алған асыра сілтеулер жоспарлаудағы қателіктердің нәтижесі екенін ескере отырып, халық комиссарлары кеңесі жүн даярлауды, ет даярлауды, тағы басқаларды даярлауды, сондай-ақ мал жөнінде шарт жасасуда жекелеген аудандар сататын товар артықшылығына сәйкестендіруді жолға қойып, қайта қарау ұсынылсын.

7. Мешіттерді халықтың басым көпшілігінің шынайы келісімінсіз Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің мақұлдауынсыз әкімшілікпен жауып тастауға жол берілмесін.

8. Қателіктер мен бұрмалаушылықты жою жөніндегі жартылай көшпелі аудандардағы шаруашылықтарды көтеруге байланысты шаралардың барлығы байларға қарсы

батыл күреспен жалғасып, ауылдардағы батырақ-кедей орташалар бұқараларын осыған батыл жұмылдыру арқылы байларға арналған экономикалық қысым түріндегі жұмыстар ұштастырыла жүргізілсін.

9. Округтік комитеттерге батырақтар мен кедейлердің жұмыс сапасын көтеріп, олардың одағын орташалармен нығайтуды қысқа мерзімде атқаруға қол жеткізу, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда бұқаралық жұмыстарды батыл түрде қайта құру ұсынылсын. Нақтырақ айтсақ, барлық органдарда “Кедей” және кедейлер топтарының одағын нығайту, барлық бұқараны кеңестік кәсіптіктер ұйымдарына тарту және олардың қоғамдық рөлін көтеру керек.

10. Жауапты қызметкерлерден құрылған комиссиялар Қарқаралы округіне жолдас Исаевтың бастауымен, Алматыға жолдас Орымбаевтың бастауымен, Оралға жолдас Ерназаровтың бастауымен, Қызылордаға жолдас Жүсіпбековтің бастауымен жіберілсін...

ВКП(б) Өлкелік комитетінің хатшысы Голощекин
(Сонда, 2927-1с, 40-п., 2-беті).
Оқырман байқап отырған болар, қаулының соңғы 13 пунктінде республиканың жауапты жұмыстардағы қызметкерлері Қазақстанның 4 ірі округтеріне жіберіліп отыр. Өйткені осы округтерде сәуір айының басында атқаны барлық әлі толық тізгін тартпай өршіп барады. Ал оны басып тастауға Голощекиннің әскери қуаты жетпей тіпті бар әскерінің өзі (сырттан келген 8-атты әскери дивизиясы, Орта Азия әскери округі бөлімшелері, Қазақстан әскери комиссариаты қарулы күштері, ОГПУ бөлімшелері және т. б.) Қарақұмға тереңдеп еніп бекініп алған көтерілісшілерді қалай аламыз деп бас қатырып жатыр еді.

Осындай қиын күндерде Қазақ өлкелік партия комитеті қатты састы. Ол жоғарыдағы қаулыдан да көрінеді. Солай бола тұрса да арсыз Голощекин күштеп ұжымдастыру саясатындағы кемшіліктерге өзі басқарып отырған Өлкелік партия комитетінің кінәлі екенін көпе-көрінеу мойындамай, ол “дұрыс саясат” жүргізіп отыр дегенге саяды. Барлық асыра сілтеулер мен бұрмалауларға оның ойынша әлдеқашан алдындағы малынан айрылған байлар және дінбасылар, сондай-ақ, өлкелік комитет тапсырмалары мен нұсқауларын дұрыс орындамай отырған жергілікті кеңес және партия басшылары айыпты.

Сондай-ақ, бұл қаулы “үй ортасына шала тастама, сөз ортасына жала тастама” деген қағидамен ғасырлар бойы тәрбиеленген ісі қазақты өзара қырқыстырып, кедейді байға ашық айдап салып, екеуін де меншіктен айырып, жұпыны жұрт қатарына қосуға, ал жалпы қазақ баласын діншілдерге арандатып, күллі қазақты түгел имансыз етуге бағытталған, яғни Сталиннің тап күресі идеясын қазақ ауылына енгізуге арналған еді.

Дегенмен, бұл қаулының қазақ ауылында орын алып отырған ауыр да азапты саяси ахуалды, амал жоқ, мойындағанын да аңғармауға болмас. Мұнда көптен бері күпияланған қазақ ауылындағы шындықтың шеті амалсыз шықты. “Шынайы сөз, не үйінгенде шығады, не сүйінгенде шығады” деген осы да.

Бірақ Қарақұмнан және Қазақстанның әр түрлі округтарынан Голощекинге күнде тікелей сым арқылы түсіп жатқан төтенше хабарлар қазіргі саясатқа халықтың жаппай наразы екенін, алда әлі халық бұқарасының жана бас көтерулері болу қаупінің күн санап күшейіп келе жатқанын ашық аңғартты.

Ауылдағы ауыр саяси жағдайды қолдан және бақылаудан шығарып алудың аса қауіпті екенін түсінген Голощекин арада бір апта өтпей жатып тағы да жедел түрде бюро мәжілісін шақырды. 1930 жылдың 12 сәуірінде өткен бұл мәжілісте тағы да қазақ ауылындағы жағдай талқыланды. Бюро мүшелері алғаш Голощекиннің, одан соң Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Даниловскийдің мәлімдемелерін тыңдады. Сойлегендердің екеуі де халық наразылығының күн санап күшейіп келе жатқанын жасырған жоқ. Голощекиннің ұсынысымен жиналғандар төмендегідей қаулы қабылдады.

Қаулыда былай делінген: “Қазақ шаруаларын егін егуге ұжымдастыруда аса көп қателіктер жіберілген. Мұны байлар шебер пайдаланып кетіп, қиындап тұрған ауыр жағдайдағы саяси ахуалды күрделендіре түсті. Өлкелік партия комитеті осы жағдайларды ескере келіп қаулы етеді:

1) Шиеленіс аса күшейген ауылдарға Өлкелік партия комитеті бюро мүшелерінен бірқатар жетекші қызметкерлер мен өлке белсенділері партия саясатын түсіндіріп, орын алған қателіктерді жөндеу, орташа кедей бұқарасын байлар қателіктерінен толық босатып алып оларды байларды арандатуларға қарсы топтастыру үшін суыт жөнелтілсін.

Ауылға жіберуге мына жолдастар бөлінсін: Ерназаров, Тәтімов, Беков Б., Жүсіпов, Жанкелдин, Сейфуллин.

Байдаулетов, Жандосов, Тыспаев, Арыстанов, Мүсірепов, Оспанов, Көшембаев және Телелаев.

2) 20 ақпандағы Орталық Комитет қаулысымен және осы жылдың 5 сәуіріндегі Өлкелік комитеттің ауыл шаруашылықтық шаралар туралы қарары негізінде округтік комитеттерге 1-пунктте көрсетілген жұмыстарды жүргізу үшін тандаулы қазақ белсенділерін жедел түрде ауылдарға жіберу ұсынылсын.

3) Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің үндеуі негізінен қабылданып, Исаков және Жанкелдин жолдастарға бұл үндеуді қалың бұқараға түсінікті қазақ тіліне түсіру тапсырылсын.

4) Голошекин жолдастың "Партияның ұжымдастыруға және құлақтар мен байларды тап ретінде жоюға байланысты ауылдағы саясаты" мақаласы толықтай мақұлданып, ВКП(б) Өлкелік партия комитетінің хатшысы Голошекин (Сонда, 2927-іс, 40-п., 2-беті).

Оқырман байқап отырған болар, сонау 1929 жылдың қыркүйегінен алғаш Тактакөпірдегі (Қарақалпақстанда, ол кезде Қазақстанның құрамында болатын) және Сырдария округіндегі Бостандықта басталып, онан соң басқа жерлерге көптеп таралған күштеп ұжымдастыруға қарсы халық наразылықтарын қарулы күшпен басуға әбден құнығып алған Голошекин енді шындап ойланды. Азаттық сүйгіш қазақ "халқына қарсы жүзу — ағысқа қарсы жүзу екенін", халықтан бөлініп қараң қалған ол, амал жоқ, мойындады, сөйтіп елді үгіттеу арқылы да өз саясатын қорғап қалуға барлық мүмкіндікті пайдаланды. Ол жоғарыдағы қаулының үшінші пунктінде көрсетілген үндеуді халық арасына жедел таратуды өзі қадағалады. Айта кететін бір нәрсе бұл үндеу Голошекин нұсқауының жемісі болса тұрса да, қазақ халқына арналғандықтан Голошекиннің айтқанын екі етпейтін елгезек Елтай Ерназаровтың (сол кездегі Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы) есімімен ал арасына таратылды.

Сол жылдардағы саяси ахуалдан толығырақ хабардар ету үшін осы үндеудің архив қойнауынан алынған толық тексін оқырманға ұсынамыз:

БАРЛЫҚ БАТЫРАҚТАРҒА, КЕДЕЙЛЕРГЕ ЖӘНЕ ОРТАШАЛАРҒА!

Қазақтың еңбекші халқының қанын ішкен байлар мен атқамінерлерге Кеңес мемлекетінің саясаты ұнамайды. Біртұтас ауыл шаруашылығы салығының ауыртпалығы,

жақсы, жарамды жерлерді алып қою, жартылай феодалдардың мүліктерін кәмпескелеу ауылдағы таптық саясаттың күшейе түсуі байларға жебедей қадалды.

Социалистік құрылыс өрістеп, кедейлер орташалармен одақтасып колхоздарға бірігуде. Кең қанат жайған тап күресі байлардың тап ретінде мүлде жойылуына алып келді. Бұл шаралар байлардың жанын алқымға келтірді және ол ажал аузындағы жантәсілімді сезді. Сондықтан да байлар Кеңес өкіметі жүргізіп жатқан науқанға қарсы жанкешті шаралар қолдануда. Егер бұрын араңдаған өсек-аянды өрістеткен болса, енді ол Кеңес өкіметіне қарсы ашық бас көтерулер жолына түсті. Сіздердің араларыңызда бұлдіру жұмыстарын жүргізіп, осыған колхоз құрылысындағы жекелеген қателіктерді пайдалануда және Кеңес өкіметі партиялық және кеңестік шараларды орындауда қателіктер және бұрмалаулар жіберген адамдарды жауапқа тартып жатса да, олар осы қателіктерді өкіметтің және партияның әрекеті ретінде көрсетуде. (Бөліп көрсеткен біз — Т. О.)

Партия колхоздарды зорлап ұйымдастыру туралы мәселені ешқашан қойған жоқ, күштеу жолы партия мен үкіметтің жолы болып табылмайды (бөліп көрсеткен біз — Т. О.), ал мұны саяси сауатсыз және жеңіл ойлы қызметкерлер жасауда, мұндайлармен өкімет аяусыз күрес жүргізеді.

Сіздің ауданыңызда байлар Кеңес өкіметінің жақында құлайтындығы, жаңа тәртіптер ұйымдастыру туралы және сол тәрізді араңдатушы өсек-аяндар таратуда және кедейлер мен орташалардың бір бөлігінің олардың ықпалына түскені де байқалып отыр, оның үстіне байлар бұл жағдайды өздерінің контрреволюциялық мақсаттары үшін кеңінен пайдалануда. Бұл сіздердің өкімет жүргізіп жатқан шаралардың мәнін түсіне қоймағандарыңызды ғана көрсетеді. Байлар ықпалына түсу және олардың араңдатушы өсек-аяндарына сену арқылы Сіздер өздеріңізге үлкен зиян келтіресіздер, оған өздеріңіздің де көздеріңіз айқын жете бастады. Егер сіздер дер кезінде ақылға келмесеніздер және өздеріңіздің байлармен бірге бас қөтерулеріңізді тоқтатпасаңыздар, онда өздеріңіздің шаруашылықтарыңызға зиян келтіресіздер, әсіресе Сіздер мұнымен өздеріңіздің алдарыңызда тұрған егін егу науқанына үлкен зиян келтіресіздер, сондай-ақ, осылайша байлардың ойындағыны орындап, халық шаруашылығын күйретесіздер.

Сондықтан да Кеңестердің Қазақ Орталық Атқару Комитеті Сіздерді байлардың іс-әрекеттеріне қарсы бірігуде

және карсы тұруға, олардың ықпалына түспеуге, керісінше жалпы күшті мемлекетке көмек беруге біріктіруге шақырады. Осылайша Сіздер еңбекші табынан шыққандарыңызды шындығында да, іс жүзінде дәлелдеп бересіздер.

Мұнымен қатар, сіздердің өздеріңізде өкімет органдарына бүлдіру жұмыстарын жүргізіп жүрген, көтерілістерді басқарып жүрген және басқарған сол байларды ұстап беруге тиіссіздер (бөліп көрсеткен біз — Т. О.).

Байлардың алдауына түскен кедейлер мен орташаларды өкімет қуғындамайтын болады.

Олардың алданып қалғаны және олардың еңбекшілерден шығу тегі өкімет назарынан тыс қалмайды.

Енді халықтың қалыпты өмірін бұзған және шаруашылыққа зиян келтіруші байларға ешқандай аяушылық болуға тиіс емес.

Сөзден іске көшіңіздер және егін егумен айналысыңыздар.

Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ерназаров Елтай

(Сонда, 471-іс, 220—221-п.)

Оқырман байқап отырған да болар, үндеу басынан аяғына дейін байларға қарсы жазылған. Онда байларды байлықтан айырып, кедейлер қатарына түсірумен Кеңес өкіметінің қанағаттана қоймайтыны, түпкі мақсат — оларды түп-тамырымен мүлде жойып жіберу екені айқын көрсетілген. “Атадан мал қалғанша, тал қалсын” деген халық макалы бәлкім, осы жылдары шыққан болар, атабабадан қалған дәулетті 1928 жылдан бері қарай өкіметке амалсыз тапсырып, өздері де шын мәнінде 1930 жылы кедейлер қатарына қосылған әрі жер аударылған байғұс байлар бәрібір қудалаудан құтыла алмады. Архив қойнауынан алынған фактілер жергілікті жерлердегі наразылықтарды шын мәнінде байлар емес, халық сөзін тындайтын, артынан рулы ел ілесетін батыл да қайсар ақсақалдар мен жігіттердің басқарғанын байқатады. Соған қарамастан жоғарыдағы үндеу көтерілісшілерден — көтерілістерді басқарып жүрген байларды ұстап беруді талап етті. 1930 жылдың халық наразылықтары туралы материалдарымен танысқан біздер, халықтың мұндай сатқындық әрекетке барып, “бай” деп әлдебіреулерді ұстап бергені туралы деректерге кездесе алмадық. Бұл жерде Елтай ақсақал әлеуметтік және саяси мәселелерде

әрқашан таяз да біржақты ойлайтын Голощекиннің жетегінде кеткен.

Үндеудегі тағы бір оспадар кайшылық — күштеп, зорлап ұжымдастыру орын алып отырғанын мойындай отырып, мұны партия мен үкіметтің қателігі емес деп соңғыларды қызғыштай қорғау. Күштеп ұжымдастыру саясатын басқа емес, партия мен өкіметтің басында отырған Сталиннің өзі және жазықсыз жандарды жәбірлеуде оның өзінен де асып түсетін Голощекин тәрізді қаныпезер де тасжүрек сталиншілдер өмірге енгізіп отырғанын, бұл топқа қаласа да, қаламаса да өзінің де кіріп кеткенін әрине, саяси сауатсыз Елтай Ерназаров түсіне де алған жоқ. Әйтпесе ол үндеудегі “күштеу жолы партия мен үкіметтің жолы болып табылмайды” деген көпе-көрінеу екіжүзді сойлемнің астына қол қоймас та еді.

Қазақ Орталық Атқару Комитетінің бұл үндеуі кейбір, Қарақұм тәрізді уәкілдер бара алмайтын аудандарға самолетпен таратылды. Осы үндеумен Қазақ өлкелік партия комитеті бюро мәжілістері шешімдерінен оқырман сол кездегі Қазақстандағы басшылықтың саяси бағытын және көзқарасын біршама түсінген де болар. Алда Қарақұм наразылығына байланысты біз келтіретін жаңа құжаттар Голощекиннің және оның төңірегіндегілердің сол кездегі пиғылдарын айқындай түсетін болады.

Өздерінің үндеуінде “күштеу жолы партия мен үкіметтің жолы болып табылмайды”, — деп жазған Қазақстан басшылығы әскерилермен “ауыз жаласып” дәл осы күндері Қарақұмдағы көтерілісшілерге қарсы ашықтан-ашық қарулы күш жұмсады.

Үкімет және ОГПУ әскерлерімен болған алғашқы шайқас туралы Москвадағы ОГПУ-дың бастығы Ягоданың өзі де жақсы хабардар болғанын оған жолданған арнайы телеграмма дәлелдеп тұр (Сонда, 471-іс, 141-п.). Бұл ірі шайқас 7 сәуірде, таңғы сағат 7-де басталып, үш сағатқа созылды. Жазалаушы әскерлерді Петин басқарды, олардың құрамында 120 қылыштық Қазақ ұлттық эскадроны және 5 пулемет бар болатын. Ұрыс Мәрхожа деген жерде (картада Самархожа — Жанбүрге деген жерде) болды.

Жау қарасы көрінгеннен-ақ көтерілісшілер жапа-тәрмағай атқа қонып, жүз-жүзден өздерінің жүзбасыларының басқаруымен жанкештіленіп, тас түйін күйлерінде тайсалмай ұрандап шапты. Жаны алқымға такалған сәтте жазалаушылар жан сақтарлары — пулеметтерге аш кенедей жабысты, көк түтінге көміліп, қатарласа тұрып ажал оғын

аяусыз сеуіп бакты. Оқ қыркып түсірген жылқылардың жан ұшыра, шыңғыра кісінеген қорқынышты үндерінен, ауыр жараланып жанын қоярға жер таппай, күйзеле ыңыранған адамдардың жан түршігер дауыстарынан Қаракұмның ғасырлар бойы бүк түсіп қозғалмай жатқан құм төбелері де доңбекши, қозғалып кеткендей болды. Қанға боялған өліктерді аттап өтіп, өңмеңдей ұмтылған көтерілісшілердің батырлары қоян-қолтық шайқасқа қол жеткізіп, аттылы-түйелі жазалаушыларды сойыл мен шокпардың астына алды. Қоршауда қалу қаупін аңғарған жазалаушылар ұйымдасқан түрде Бөрікелершөл ауданына — батысқа қарай (Сопак станциясынан солтүстік-батысқа қарай 100—110 шақырымдай) қашты. Олардан 18 адам өлді, 10 адам ауыр жараланды, 2 адам ұрыс даласында қалып кетті. Сөйтіп мақалдап айтқанда “қылышты қорқақты, сойылды батырды соғып алды”. Жазалаушылар пулеметтерін сүйретіп қашқан кезде, ұрыс даласында асып-сасып 18 винтовканы, 1 нағанды, 2000-дай патронды, 19 қылышты, 9 найзаны қалдырып кетті. Жолсыз құмда омбылап әбден қалжыраған жылқылар төрт аяғы дірілдеп, өзер қозғалып Арал теңізі станциясына жылжыды. Жылқыға беретін жемінен де айрылған жазалаушылар енді қайта ес жиып, шабуылға көтерілуге де дәрменсіз еді.

Ресми құжаттарға қарағанда, жазалаушылар Лаубаев пен Қабыланов басқарған көтерілісшілермен шайқасқан болып шығады. Шабуылдағы көтерілісшілер де аз болмаған — шамамен 800—1000 адамдай. Бұлардың шығындары тіптен көп — 150—200 адам төңірегінде. Көтерілісшілердің қабырғаларын қайыстырған тағы бір үлкен қайғы — олардың басшылары — Лаубаев пен Қабылановтың ұрыс даласында қайтыс болулары еді.

Дәл осы 7 сәуір күні жазалаушылардың Гушин басқарған құрамында 43-атты әскер полкі бөлімшелері, ОГПУ-дің 62-дивизионы, партизандар (144 салт атты, 5 пулеметтен қаруланған) бар 1-колонна Сарманқожа мешітінен солтүстік-шығысқа қарай 15 шақырымдай қашықтықта 13.00 сағатта көтерілісшілердің 3000-ға тарта салт атты қолымен кездесіп қалып, тағы да қанды шайқас басталып кетті.

Көтерілісшілердің бұл жасағының біразының 3 линиялы винтовкалармен қаруланғандары байқалды. Екі сағатқа созылған шайқастан кейін, Гушин отряды 5 пулеметтен бес жаққа от шашып, құм төбелерге бекініп алды. Пулемет аузына дейін барып, бірталайы тағы да ат-матымен омақаса

құлап, жан-тәсілім еткен көтерілісшілер енді айлаға көшіп, жазалаушыларды қоршай бастады. Бірақ көтерілісшілер жазалаушылардың техникалық жабдықталуынан мүлде хабарсыз болғандықтан Гушиннің рация арқылы жағдайды әскери штабқа мәлімдеп, көмек шақыртқанын әрине, мүлде білген жоқ. Сондықтан да олар Гушин отрядын жарты шеңбер түрінде жан-жақтан қаумаласа да батыл шабуылға шығып, оны жойып жіберуге асыға қоймады. Танды көз ілмей атырған Гушин отряды келесі күні 8 сәуірде аңысын анди шегіне атысып, жартылай қоршаудан жол тауып сытылып қашып шықты (50-п.).

Гушинге көмек беруге тиісті 43-атты әскер полкінің 65 қылыш әскерінен тұратын және 3 Дегтярев пулеметімен қаруланған Сидельников басқарған жазалаушы отряд байланысты жоғалтып алғандықтан және жергілікті жағдайды жақсы білмейтіндіктен құм арасындағы соқпақтарды құалап, бағдарлап жүріп отырды. Олар өздерінің жолдарында ошағы ортасына түсіп, иесіз қалған ауылдарға оқтын-оқтын кездесумен болды. Қаракұмды бақайшығына дейін қаруланған үкімет әскерлері тіміскілеп кезіп жүргенін “ұзын-құлақтан” естіген ауыл тұрғындары асығыс түрде сайланып көтерілісшілерге барып қосылып жатты.

Құм кезіп, жолды жобамен тауып келе жатқан Сидельниковтың жазалаушылары 9 сәуірде сағат 17.00-де аяқ астынан 3000-ға тарта салт аттыдан тұратын көтерілісшілердің қалың қолының үстінен шықты. Осындай көп сарбазға тап болармын деп ойламаған Сидельников алғаш сасып қалса да артынан құм төбелерді тасалап, ығыса қашып құтылды. Сол қашқаннан Сидельников Сайқұдық ауданында Гушин отрядына кездескенше алды-артына қарауға мұршасыз болмады.

Көтерілісшілердің қалың қолымен шайқаста “жүректері шайлыққан” әскерилер мен ПП ОГПУ Орынбордағы дивизия штабынан тағы да қосымша әскер шақырты. 8-дивизияның оперативті бөлімдерінің командирі Евсеевтің визияның оперативті бөлімдерінің командирі Евсеевтің ресми мәлімдеуіне назар аударсақ, оның Орынбордан 325 қылыштан және 20 пулеметтен тұратын 1 бригада және ұшақтар тобын сұрағанын көреміз (51-п.). Ал енді осы көтерілісті басуға қатысқан ПП ОГПУ күштерін басқаруға жіберілген Альшанскийдің Москваға Ягоданың өзіне жолдаған суыт та күпия телеграммасына қарасақ, Орынбордан 200 қылыш атты әскер шақырылған және ол Арал теңізі станциясына 10 сәуірде келіп түсуі тиіс болған (141-п.).

Орынбордан көмекке қосымша күш шынында да келіп жетті. Бірақ ол 10 сәуірде емес, 12 сәуірде келді. Жанадан келген қосымша күштер мыналар болатын. Орынбордан Галеев басқарған радиостанциямен жабдықталған бес қаруы сай бір эскадрон атты әскер. Ташкенттен Орта Азия әскери округінің 2 радиостанциялармен жабдықталған Ленин мектебімен біріктірілген атты-түйелі зеңбіректер батареясы.

Жалпы бір сөзбен айтқанда, 15 сәуірге қарай жазалаушылардың барлық қолы 700 қылыштан, 30 пулеметтен, 3 зеңбіректен тұрды. Бұлардан 150 әскер, 5 пулемет Қарсақпайды қорғауға, ал 120 әскер 2 пулеметпен Торғайды қорғауға бөлінді. Сондай-ақ жергілікті коммунистік отряд мүшелері 200 адамнан тұрды. Теміржол станцияларын 3 бронды алаңшалар қорғады.

Жиналған әскер Қарақұмға тереңдеп енуді қамтамасыз ету үшін автомобиль жолын салуға кірісіп кетті. Бұл жолмен бронды автомобильдер ерсілі-қарсылы жүріп, көтерілісшілердің жолын бөгеп, жазалаушы әскерлерді қорғауы тиіс болды.

12 сәуірде әбден шиеленіскен әскери ахуалмен жан-жақты танысу үшін Арал теңізі станциясына көмекке келген әскерлермен бірге Волга бойы әскери округінің революциялық соғыс кеңесінің арнайы комиссиясы келді. Оны округ әскерлері командашысының көмекшісі Павлов және Округтік саяси басқарма бастығының орынбасары Осипов басқарып келді. Комиссия Қарақұмда қалыптасқан ауыр жағдайды егжей-тегжейлі тексеріп, көтерілісті бейбіт жолмен басудың мүмкіндіктерін Голощекин басқарған Қазақ өлкелік партия комитетінің толық пайдаланбай отырғанына көздері айқын жетті. Оның үстіне комиссия көтерілісшілер негізінен Қазақстан басшылары жүргізіп отырған зорлық-зомбылықтарына наразы екенінен де хабардар болды. Сондықтан да ол, Қазақ өлкелік партия комитетінен Қарақұмға беделді мемлекеттік комиссия шығарып, көтерілісшілермен бейбіт тіл табысудың жолын қарастыруды табанды түрде талап етті. Енді осы маңызды телеграмманың толық мазмұнымен оқырманды таныстыра кетелік:

“Көшірме. Өте құпия. Тікелей сыммен. Жария болмауы қамтамасыз етілсін. ОГПУ жауапты кезекшісіне Алматы, Өлкелік партия комитетінің хатшысы Голощекинге

Қарақұм құмдарындағы бандалардың санының көптігі анықталды. Бір ұрысқа қатысқандарды үш мыңнан кем емес. Банда өсе түсуде. Жергілікті халықтың көпшілігі бандаларға тілектес, біздің бөлімдерімізге іштей жаулық көзқараста. Бандаларда кедейлер, орташа көпшілік. Банданы дым қалдырмай жойып жіберу жаңа киыншылықтар туғызады. Байлар және дінбасылар кеңеске қарсы үгіт жүргізуде, біздің қарсы үгітіміздің қарсы қойылуы өте әлсіз. Соңғы жарты жылда жасалған үлкен қателіктер, әзірше тек қана қарарлар қабылдап, оларды мойындаудан аспай, шабан жөнделуде. Халық бұрмалауларға қарсы күрестің және кінәлыларды жазалаудың нәтижелерін көріп отырған жоқ. Біздер Альшанскиймен, Қызылорда округтік комитетімен және округтік атқару комитетімен бірге бандаға қарсыласуды тоқтатуды ұсынып, делегаттар жіберу туралы шешімге келдік. Мәселе қолайсыз тұрғыда шешілген жағдайда әскери-чекістік тұрғыдан жоюдың батыл шаралары жасалатын болады. Бірақ бұл кеңеске қарсы қозғалысты толық жойып жіберу бола қоймайды. Әскери емес, саяси-экономикалық шараларды басшылыққа алу қажет. Байларды кедейлер мен батырақтардан оқшаулауға бағытталған саяси жұмыс шараларын жедел жүзеге асырған, осылайша банданы іштен іріткен және олардың халық есебінен өсуін тоқтатқан жөн.

Нақты шаралар мыналар болады:

- 1) Асыра сілтеулерді, бұрмалауларды шындап батыл жою және бас қатырушы кінәлілерді орнынан алу.
- 2) Қаруды өз еркімен тапсырғандарға амнистия жариялау.
- 3) Өз еріктерімен бандадан бейбіт өмірге оралған кедейлерге қожалықтарын орнықтыруға экономикалық көмек берілетіні туралы Қазақстан өлкелік партия комитеті мен үкіметінің шешімдерін басып шығару.
- 4) Шаруашылықтық науқандарда қателіктерден зардап шеккен жандарға да осылай болсын.
- 5) Кеңеске қарсы қозғалыстың және партия саясатының таптық мәнін түсіндіретін бірқатар бұқаралық листовкалар шығарған жөн.
- 6) ...Ауылдардың таптық жіктелулеріне арнап үгіт-насихат топтарын ұйымдастырған жөн...

Еділ бойы әскери округі қарулы күштері комиссиясы — Еділ бойы әскер округі командашысының көмекшісі Павлов Округ бастығының орынбасары Осипов.

13. IV. 30 ж. Арал теңізі". (471-іс, 171-172-п.).

Голощекин басқарған Қазақстан басшылығы әскерлердің бұл хатын қалай қабылдағанын оқырманның білгісі келіп отырған болар. Голощекин қаласа да, қаламаса да қалыптасқан жана ауыр жағдай оны көтерілісті саяси, бейбіт жолмен басу жолдарын іздестіруге итермеледі.

Шектен шыққан қаталдықты, яғни сан мыңдаған тұрғылықты халықты жаппай қырып салудың салдары, бұл хабар Сталинге жоғарыдағы әскерилер арқылы жететін болса, Голощекиннің пайдасына шешілмеуі әбден мүмкін еді. Оның үстіне жоғарыдағы әскерилердің қолында осы күндері Қарақұмға көптеген малдарымен 20.000-нан астам халықтың шоғырланғаны туралы да нақты мәлімет бар болатын (2953-іс, 52-п.). Мұншама халықты шыбындай шырқыратып қырып салу ондай шаруа емес еді. Голощекинді тағы бір қатты ойландырған жай, біздің ойымызша, жоғарыдағы әскерилер хатынан бір күн ғана бұрын келген, оның өзінің сенімді адамы Қазақстан ПП ОГПУ-ының орынбасары Альшанскийдің шұғыл хаты болған сияқты. Сондықтан да бұл хатты да оқырман назарына ұсыналық:

Алматы ПП ОГПУ Даниловскийге
ВКП(б) Өлкелік комитеті Голощекинге

Арал 12/IV—30 ж... Қарақұмдағы бандитизмді жоюдың барлық шараларын қолданып жатырмын. Әскери-чекістік жағынан бұл іс қамтамасыз етілген. Банда шайқасын ұйымдастырушылар өздерінің қатарларын маңайларында көшіп жүрген орташа, кедей халық есебінен толықтырып, белсенді үгіт жұмысын жүргізуде. Белелдері жоқ болғандықтан жергілікті партия-кеңес органдарының қарсы үгіттерінің бұқараға ықпалдары жоқ. Тікелей сыммен Арморга аэропланмен КазЦИК-тің мынаған шақыратын үндеуін тарату туралы нұсқау беру қажет деп санаймын:

Бірінші, қаруды жедел тапсыру;
Екінші, бізбен бұдан әрі күресуді тоқтату;
Үшіншіден, орташалар, кедейлер бұқарасына басшылардың мұнан әрі қолдауды тоқтатып, ауылдарына тарауды ұсыну;

Төртіншіден, тұтқындағы партия-кеңес қызметкерлерін босату (олар шамамен 100 адам);
Бесіншіден, бұл үндеуде ұжымдастыруды дін т. б. мәселелердегі партия мен Кеңес өкіметінің негізгі бағытын түсіндіру;

Алтыншы. Егер банда элементтері белсенді күрестерін жалғастыра беретін болса, мұндайда батыл шаралар қолданылатын елеулі ескерту.

Жауапты байланыс жанында күтемін.

Альшанский"
454-іс, 79-п.).

Біз Альшанскийге Голощекиннің не деп жауап бергенін білмейміз. Бірақ дәл осы Альшанский тікелей сыммен сөйлескен күні, ол айтқан үндеудің Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісінде қабылданғанын жоғарыдағы материалдардан оқырман жақсы біледі.

Жоғарыдағы әскерилер Павлов пен Осиповтың, сондай-ақ Альшанскийдің саяси үгіт жұмыстарына баса назар аудару туралы ұсынысы Голощекинге тікелей ықпал етті деп айтуға толық негіз бар.

Өйткені алғашқылардың хатын алған соң, бір күннен кейін іле-шала Голощекин жан-жаққа төмендегідей нұсқаулар жөнелткен:

“Өте құпия

ПП ОГПУ-дің жауапты кезекшісі арқылы
ВКП(б) Қарқаралы округ хатшысы
Бектұрғановқа, Ақмола — Сапарбековқа,
Павлодар — Жигаревке, Шымкент —
Чуриңге, Ақтөбе — Морозовқа

Барлық округтік комитеттердің қатал партиялық жауапкершілігі: таңдаулы қазақ партия активін, соның ішінде оқушыларды Орталық Комитет қаулысы — Өлкелік комитеттің ауыл туралы бесінші сәуірдегі шешімі, Голощекиннің мақаласы... негізінде партия саясатын түсіндіруге ауылға жіберу, қылмысты бұрмалаулар жасаған адамдарда ашық соттауды ұйымдастыру, асыра сілтеулерді батыл іс жүзінде жөндеу, материалдық қаражаттың орнын толтыруды іздестіруге ұсынылады. Саяси жұмыстар шаралары таусылғанша ОГПУ, милиция ешқандай шаралар қолданбасын. Орындалуын хабарлаңыздар.

Голощекин.

14 сәуір, 30 ж. ВКП(б) Қазақ өлкелік
комитеті, Алматы”.

2954-іс, 10-п.).

Дәл осындай мазмұндағы хатты республика партия ұйымының хатшысы сол жылдардағы Қызылорда округтік партия комитетінің хатшысы Розыбакиевтің атына да арнайы жолдаған. Мұның себебін оқырман түсініп те отырған болар. Жоғарыда біз әңгіме еткен сан мыңдаған

көтерілісшілер қоныс тепкен Қарақұмның өзі осы округтің территориясына жататын. Бұл хаттан біз мынадай жолдарды оқи аламыз:

“...Асыра сілтеулерді шын мәнінде жөндеуді қандай болмасын баяулатуды қылмыс деп қараймыз. Үндеулерді қазақ тілінде басуды, кеңінен таратуды ұйымдастырыңыздар. Өз еріктерімен қаруларын тапсырғандардың, ауылдарына оралғандардың барлығына жазалау қолданылмайтынын жария етіңіздер. Шын мәнінде орындалуын қамтамасыз етіп, орындалуын телеграфпен хабарлаңыздар.

Голощекин

30 жылғы 14-сәуір ВКП(б) Өлкелік комитеті. Алматы”. (Сонда, 10-п.).

Қазақ ауылындағы ауыр саяси ахуал осы күндері Өлкелік партия комитетінің бюро мәжілістерінде қайта-қайта қаралды. (16-ы мен 20 сәуірде).

Өзінің алғашқы мәжілісінде Өлкелік партия комитеті өзінің 16—17 желтоқсанда 1929 жылғы қабылдаған қаулысындағы ұжымдастыру қарқынын жеделдету туралы, әсіресе, 2 округте жаппай ұжымдастырудың үлесін 29—30 жылдары 70 процентке жеткізу туралы шешімдерінің жергілікті жерлерде нақты нұсқау ретінде үстірт түсінілгенін мойындады (2927-іс, 45—46-п.).

Ал енді 20 сәуірдегі келесі мәжілісте бюро 1930 жылға арналған жекешелердің шаруашылықтарының округтарға арналған бақылау сандарын беруден бас тартты және көктемгі егін науқанында бай-құлақтар шаруашылықтарын анықтау жұмысын кейінге қалдыра түру қажет деп шешті (110-п.).

Дегенмен де тарихи құжаттарға үңілсек, Қазақ өлкелік партия комитеті мен ОГПУ-ден гөрі әскерлердің көтерілісті бейбіт жолмен басуға мүдделірек болып, бұл істе жинақылық және жылдамдық танытқанын байқаймыз. Жоғарыдағы Еділ бойы әскери округінің комиссиясын басқарып келген Павлов пен Осиповтың Голощекинге хатында олардың мемлекеттік комиссияның келіп түсуін күтпей-ақ Қызылорда округінен комиссия шығаруға түрткі болуы осының нақты мысалы. Осы округтің жазалаушы әскерлерін басқарған Евсеевтің өзі де бастықтарына берген есебінде былай деп көрсеткен: “...мемлекеттік комиссияның келіп жетуі кешіге түсті. Шешім 12.IV-де мәлімделсе де, комиссия Аралға тек 19 сәуірде келді.

Мемлекеттік комиссияның келіп жетуін күтпей-ақ, көтерілісшілерге Қызылорда округтік атқару комитетінің төрағасы Жүнісовтің хатымен Қызылорда округтік атқару комитетінен комиссия жіберілді”. (Сонда, 2953-іс, 53-п.). Бұл хатқа көтерілісшілер жауапты кешіктіре қойған жоқ. Ол 22 сәуірде жазалаушылар қолына тиді. Көтерілістің әділетті сипатын аша түсетін осы хатпен енді оқырмандарды да таныстыралық:

“Көшірме

Қызылорда округтік атқару комитетінің төрағасы Жүнісовке

Сіздің (өзіңіздің) оқилдеріңіз Тұрмахан Алтырдов, Серікбай Бедебеков (аты-жөндері дұрыс жазылмағаны көрініп тұр — Т. О.) арқылы 15.IV. жіберген хатыңызды 19. IV. алғанбыз және Сіздің хатыңызда көтерілген мәселелерге мынандай жауап береміз:

1) Халық Кеңес өкіметін құлату және өздерінің өкіметін құру мақсатымен қаруланып және жиналып жатқан жоқ, ал жиналатыны — қызмет адамдары жасаған қиянаттардан, оларға ешбір төзе алмаған соң, өздерін-өздері қорғау үшін.

2) Халық 1928 жылдан бастап қызметкерлер тарапынан көрген зәбірге тозуде. Жұмыс халықтың еріктілігі негізінде жүргізілмейді және ауылдағы барлық мәселелерді екі-үш адам өз беттерінше шешіп келді. Барлық жәбірімізді біз екі жақтан белгіленген делегациялар мәжілістерінде айтатын боламыз.

3) Егер өкімет халықтың зәбір-жапасына назар аударса және егер біздің талаптарымызды қабылдар (қанағаттандырар) болсаңыздар, біздер Қарақұмда жиналған халық келіссөздер жүргізуге даярмыз. Келіссөзге 25. IV. “Жабағы” мекенінде даяр боламыз. Өкімет оқилдері беделді және халық сенетіндей болсын.

Дің басысы — Байымбетов.

21. 4. 30-жылы аударылды: Қызылорда округтік атқару комитетінің төрағасы — Жүнісов. Ескерту: Байымбетов делегацияның мәліметі бойынша Жұмағазы болып табылады. (Сонда, 2953-іс, 82-п.).

Архив құжаттарына қарасақ, Қазақ Орталық атқару комитеті президиумының мүшесі Әліби Жанкелдин бастаған мемлекеттік комиссияның көтерілісшілермен келіссөздер жүргізу үшін Алматыдан Аралскіге 19 сәуірде келіп түсіп, дәл осы күні Альшанскийді қосып алып Тохабайға жүріп кеткенін көреміз. (454-іс, 80-п.).

Ал енді жоғарыдағыдай келіссөз жүргізілетін жерді көрсеткен хатты алған бетте бұл комиссия кідірместен сонда жүріп кетті.

Мемлекеттік комиссияның алғашқы күндері қандай жұмыстармен айналысқанын Жанкелдин мен Альшанскийдің Голощекиннің атына 24 сәуірде жазған хатынан байқауға болады. Жағдаймен жақсылап танысқан комиссия мүшелері көтерілісшілердің көпшілігі орташалар мен кедейлер екендігіне көздері айқын жетті, сондықтан да олардың өкілдерімен жақсылап әңгімелескен жөн деген шешімге келді. Комиссия өзінің арнайы хатында бірқатар талаптар қойды. Олардың ішінде: жедел түрде қару-жарақтарды тапсыру, әскери қимылдарды тоқтату, тұтқындарды босату тәрізді талаптар да бар еді. Бұл ұсыныстар қабылданғандай жағдайда комиссия Қаз. ОАК-нің атынан қозғалысқа қатысушыларға тигеуіне кепілдік берді. Оның үстіне оларға ҚазОАК-нің 14 сәуірдегі үндеуі негізінде арнайы куәлік те берілетін болды.

Мемлекеттік комиссия қолдан келгенінше Қарақұмдағы халыққа тұрмыстық және мәдени жағынан қамқорлықтар жасауды да ұмыт қалдыра қойған жоқ. Оларға арнап құрамында көп рәттив бұйымдары тиелген дүкендер, дәрігерлер бар керуен шығарылды. Қажетті жұмыс жүргізу үшін мәдениет қызметкерлері бөлінді.

Алғашқы келісім кезінде мемлекеттік комиссия қойған талаптарға жауапты көтерілісшілер 26—27 сәуірде беруге келісті.

Өздерінің хаттарында Жанкелдин мен Альшанский Голощекинге мынандай ұсыныс жасады: "...Банда басшылары біздің отрядтарымызбен 7 сәуірде болған ұрыста қатардан шығып қалғанын, қалғандары өздерінің үлес салмағы жағынан олардай бола алмайтынын басшылыққа алып, сондай-ақ жағдайды ескере отырып, комиссия қазіргі кезеңде бандалар басшыларын, байларды және ишандарды жылдам ұстап беруді талап ету орынсыз, бұл мәселені мұнан гөрі қолжылырақ жағдайға ашық қалдыра тұрған жөн деп санайды. Барлық шаралардың нәтижесінде қозғалысты бейбіт жолмен жоюға болады деуге негіз бар..." (464-іс, 75-п.).

Голощекин көтерілісті бейбіт жолмен реттеу туралы бұл ұсыныспен әрине, келісті. Бұдан басқа жол да қалған жоқ еді деп ойлаймыз. Халықты қанды қырғынға ұшыратудың салдарлары ауыр болатынын ол, сөз жоқ, түсініді. Бірақ тап күресі идеясына табанын тіреген ол комиссияның

шешімімен, көзқарасымен және бағасымен толық келісе қоймады. Бұған оның төмендегі телеграммасы куә:

"Өте құпия

ПП ОГПУ-дың жауапты кезекшісі арқылы, Арал теңізі, Жанкелдинге.

Комиссияның (мемлекеттік комиссияны айтып отыр — Т. О.) бандиттік қозғалыстардың негізі туралы бағасын дұрыс емес деп санаймыз. Жоюға (көтерілісті — Т. О.) байланысты сіздердің жұмыстарыңыз тек қана таптық негізде кедейлер, орташалар бұқарасын байларға қарсы күреске көтеруге бағытталуы тиіс.

Голощекин.

5 мамыр, 1930 жыл." (464-іс, 70-п.).

Құжаттан көріп отырғанымыздай, Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссия көтерілісті бейбіт жолмен басудың жолын қарастырып жүргенде Голощекин жаңа қақтығысты бай мен кедейдің және орташаның арасындағы жанжалды асыға күтеді.

Деректерден көтерілісшілердің мемлекеттік комиссия мүшелерін үлкен құрметпен күтіп алып, қазаққа тән меймандостықпен арнайы киіз үй тігіп, мал сойып қонақ еткенін байқаймыз. Комиссия мүшелерінің бірі Сәкен Сейфуллиннің айтуынша, халық: "Үкіметтің өзінің бүкіл өмір сүрген уақытында төменге түскеніне қуанатындарын" жасырмаған (2953-іс, 53-п.).

Мемлекеттік комиссиямен келіссөз жүргізу үшін көтерілісшілердің әрбір руы 1 адамнан өкіл шығарған. Ал оларға қажетті нұсқауды көтерілісті ұйымдастырушылар берген. Жалпы алғашқы келіссөзге олардан 14 адам және мұнан басқа көтеріліс басшылары келген. Соңғылар — Қараев Досжан, Аяпберген Айменов, Жұмағазы және т. б. Көтерілісшілер өкілдері, күзетшілерін қосқанда жалпы 30—40 адамнан тұрды.

Келіссөздің қалай жүргізілгенін тәптіштеп айтатын құжат біздің қолымызда жоқ. Бірақ анығы мынау: о бастан-ақ Қараев пен оның өкілдері шиеленісті жағдайды бейбіт реттеуге өздерінің келісетіндерін мәлімдеді. Бірақ мұндай ұсынысқа Жұмағазы қонбей қойды.

Дегенмен Қараев пен оның жанындағылар Жұмағазыны күштеп те болса қаруды тапсыруға қондыретіндерін айтып, комиссияны сендіріп бақты. Бірақ комиссия мүшелері бұған толық сенімді бола алмады.

Көтерілісшілер өздерінің талаптарын комиссияға жазбаша тапсырды. Онда мынандай мәселелер көтерілді:

1. 1928 жылы орташалардан әділетсіз кәмпескіленгендерді (әңгіме Қазақ ОАК-нің 1928 жылғы 15 тамыздағы декретіне сәйкес кәмпескіленген мал туралы болып отырса керек) қайтару.

2. Дін бостандығын беру, мешіттерді қайтару, діни шаралар мен салттарға кедергі жасамау.

3. Ірі байлар кәмпескіленгеннен кейін енді кәмпескілеу болмайтыны туралы декрет шыққан еді, бірақ бұл іс орташаларға қарсы әлі жалғасуда. Ол тоқтатылуы тиіс.

4. Колхоздарға еріксіз кіргізу тоқтатылсын. Олар тек ерікті жағдайда қабылдансын.

5. Қазақ даласында тапқа бөліп жіктеуді қою және бұл істі жүргізуге комсомолдарды жібермей барлық мәселені ауылдың жалпы жиналысында шешу кажет.

6. Салықтарды мал-мүліктің санына қарай салу жөн. Егін екпейтіндерден астық салығы алынбасын.

7. Қарақұмға жиналғандардың жеке аудан құруына рұқсат беру керек (Соңынан көтерілісшілер мұнда аудан емес, ауылдық кеңес құруға келісті). (82-п.).

Көтерілісшілер талаптарының әділетті екеніне көз жеткізе түсу үшін олардың "Қарақұмға жиналған азаматтардан", — деп аталатын үндеуінен үзінді келтірелік: "...Ірі байларды кәмпескілеген соң "Еңбекші қазақ" беттерінде енді кәмпескілеудің болмайтыны бірнеше рет атап көрсетілді. Бұған қарамастан соңғы жылдары байларды ғана емес, тіптен орташаларды да кәмпескелей бастады, сондай-ақ оларды жер аударды. Қазақ даласында байлар жоқ (астын сызған біз — Т. О.) сондықтан да 28 ст. басшылыққа алмай-ақ, 28 ст. бойынша жер аударылған байларға тек тиісті салық салуды өтінеміз... Біз мемлекеттік міндеткерліктен ешқашан да жалтармаймыз, біз өкіметке қарсы шықпаймыз және қарсы наразылық білдірмейміз, адамша өмір сүру хұқын беруді өтінеміз..." (98-п.).

Ақылға салып ойлаған адамға көтерілісшілер қойып отырған талаптардың өте орынды да дұрыс екені бірден-ақ байқалса керек еді. Бірақ ОГПУ-дың жандайшап голошекиншіл басшыларының бірі Альшанский мұндай дұрыс логикалық қорытынды жасауға қабілетсіз болып шықты. Ол Жанкелдин жіберген хабаршы Байстанов арқылы көтерілісшілердің талабымен танысқан бетте-ақ Голошекинге хат жолдады. Ондағы мынандай жолдар оның Голошекин тәрізді жағдайға объективті баға бере алмайтынын ақылдың емес, күштің адамы екенін тайға

таңба басқандай айқындап тұр: "...Бандиттер ұсынған талаптардың контрреволюциялық сипатын (астын сызған біз — Т. О.), сондай-ақ комиссия жұмысының баяулығын ескере отырып 29/IV—18.00 сағатта мемлекеттік комиссия төрағасы Жанкелдинге томендегідей мазмұндағы хат жөнелтілді: "Сіздің дербес шабармандарыңыздың мәлімдеуінше, бандиттер өкіл жіберіп Сіздердің комиссияларыңызға өздерінің талаптарын ұсыныпты. Бандиттерге мынандай шарт қоюды Сіздерге тапсырамын: 1 мамырға қарай олар өздерінің барлық қаруларын және тартып алған мемлекеттік және көпрәтивтік мүліктерді Токабайға алып келуге міндетті. Бандиттер қолдарындағы қаруларын, соның ішінде балталары мен сүңгілерін қалдырмай тапсыруы тиіс. Кімде-кім қаруды жасырып қалса, ешқашан да амнистия алмайды және бандиттер қатарына қосылады. Егер 1 мамырдың кешіне қару, мүлік тапсырылмайтын болса, онда Аралда, Қарсақпайда, Торғай және Ырғыз аудандарында шоғырланған Қызыл Армияның барлық отрядтары Қарақұмға қарай қозғалады және банда Сатыбалдиннің бандасы тәрізді талқандалатын болады. Талаптарды орындаған соң Сіздің комиссияңыз Токабайға оралуы тиіс" (90-п.).

Альшанскийдің Москваға және Алматыға жолдаған келесі хабарына қарағанда 30 сәуірге қарай мемлекеттік комиссия мен көтерілісшілер араларындағы келіссөздер аяқталған. Көтерілісшілер комиссияның барлық талаптарын қабылдайтындарын мәлімдеген. Көтерілісшілер тапсыра бастаған алғашқы қарулар Баубай деген жерге жеткізілген. Ал енді 1 мамырға дейін қаруларды жедел жинап алуға Қарауңгірдегі халықтың 120 шақырым радиус аймақта шашырай қоныстануы едәуір кедергі болған.

Дегенмен де ОГПУ органдары көтерілісшілердің өз еріктерімен тізе бүккеніне қарамастан олардың басшыларының ұстап алуды алдын ала ойластырып, 1 мамырға қарай осы мақсатты жүзеге асыратын ОГПУ-дің округтік бөлімінің бастығы Никольский басқаратын оперативтік топ құрды (92-п.).

"Астындағы атын алты ай іздеген, Аңқау халық екенбіз ғой біз деген", — деп ақын айтпақшы көтеріліс басшылары өздеріне тәніп тұрған қауіпті сезбей, "кешірім жасалады" дегенге шындап сенді. Тек қана Жұмағазы ғана біраз уақыт келісімге келуден қашқақтап жүрді.

Көтерілісшілер келісім кезінде өздерінде тұтқын болып жатқан 60 кеңес қызметкерлерін босатты. Адамгершілік арнасынан аспаған көтерілісшілер өздеріне кезінде көп қорлық көрсеткен бұлардың бірде-біреуін азаптамаған болып шықты. Осы орайда бұған танданған 8-атты әскер дивизиясының жазалаушы болімдерінің командирі Евсеев өзінің бастықтарына былай деп мәлімдеді: "Бірде-бір қызметкердің ешқандай да азаптауға ұшырамағаны белгілі болды" (56-п.). Осы жерде айта кететін бір нәрсе қайырымды да кешірімшіл, "жақсылыққа жақсылық әр адамның ісі, жамандыққа жақсылық ер адамның ісі" деген рухта ғасырлар бойы тәрбиеленіп, кейде жауына да жақсылық жасайтын қазақты әлі танып білмеген, орталықтан келген келімсек Қазақстандағы ПП ОГПУ-дың тас жүрек бастықтары Даниловский, Альшанскийлер мәселенің ақ-қарасын анықтамай, Москвадағы Ягодаға және Голощекинге көтерілісшілерді жеңдет, бандит және баскесер етіп көрсетуге қызмет ететін жалған фактілерді де аз жолдаған жоқ. Міне соның бірі:

"Мәскеуге, ПП ОГПУ Ягодаға...

Жосалы станциясы... 6/4—30 ж. 10 с. 35 мин.

М/уақтысы.

...Ақтөбе округі. Бірінші, тыңшылар мәліметімен Қарауңгірде бандалар тұтқынында кеңес қызметкерлерінің отырғаны туралы жедел мәліметтегі дерек, хабарлар расталуда. Екіншіден, көптеген тұтқындар азапталған, түнгі мерзімде шынжырмен байланып тасталады (астын сызған біз — Т. О.). Кейде тұтқындар бандит туыстарына аманатқа тапсырылады...

Альшанский" (304-п.).
Оқырман көріп отырған болар, осынау Қаракүм көтерілісінің алғашқы кезеңінде, көтерілісті қарудың күшімен қанға бояп басу керек пе, жоқ әлде оны бейбіт жолмен реттеу мүмкіндіктері бар ма?— деген мәселе тайталасып күн тәртібінде тұрған кезде ОГПУ органдары "ақ пен қараны" нақты да шынайы ажыратудың орнына жоғарыға жалған, тексерілмеген ақпарлар беріп жағдайды шиеленістіре, көтерілісшілерге деген қозқарасқа жаулық сипат бере түсті. "Отқа май күйған" деген осы емес пе! Бірақ аңқау қазақ өзіне ор қазып отырған осындай ұйымға да сенді-ау! Ешкім жазаланбайды, өз еріктерімен қаруларыңды тапсырсандар кешірім болады дегенге көп қарсыласпай-ақ қонді. Сонымен келісімге қайтып оралар

болсақ, көтерілісшілер "Союзмясоға" арнап даярлаған еттерін де даярлаушылар қабылдап алуға келгенше сақтай тұратын болып келісті. Ал енді қаруларды тапсыруды шамамен 3—4 мамырда аяқтайтын болды.

Мемлекеттік комиссия өздерінің бұрынғы қоныстарына қайтқысы келетіндерге рұқсат берді. 3—4 мамырда өздерінің аудандарына 400 қожалық көшіп шықты. Оларды өз жерлерінде ренжітпей, қуғындамай қарсы алуды ұйымдастыру үшін мемлекеттік комиссия тура сыммен төмендегідей хатты жан-жаққа жолдады.

"Жария болып кетпеуі үшін қамтамасыз етілісі. ОГПУ өкілі арқылы. Ақтөбе округі, округі, Қызылорда округі, округі, Қостанай округі, округі, округі. Көшірмесі: Бйғыз, Қармақшы, Терөңөзек, Қарсақпай, Қазалы, Арал, Торғай, Аламысық, Батпаққара АЛК-не. Көшірмесі: Алматы, Өлкелік комитет Голощекинге, Ташкент Алматыға, Қостанайға береді.

Қаракүмдағы бандадан барлық оралушы азаматтарды ешбір жазғырусыз және қуғындаусыз қабылданыңдар. Жермен қамтамасыз етіңіздер, кедейлерге, орташаларға материалдық көмек көрсетіңіздер. Кедейлердің, орташалардың дұрыс кәмпескеленбеген мал-мүліктерін қайтарыңыздар. 2/5—30 ж. № 231 КОАК-і мемлекеттік комиссиясының төрағасы Жанкелдин" (454-іс, 94-п.).

Оқырман көріп отырған болар, Әлекен (Әліби) берген уәдеде тұрып, туған жерлеріне оралған көтерілісшілерге қолынан келген жақсылығын жасауға тырысып баққан. Әлекеннің ықпалымен болды деп айтуға негіз бар. Қазақстан өлкелік партия комитеті мен өкіметі жергілікті жерлерде халыққа шамадан тыс қысым жасалуына жол берген жауапты қызметкерлерді жауапқа тартты. Мысалы, Қармақшы және Терөңөзек аудандық партия комитеттерінің хатшылары, Қармақшы ауаткомының төрағасы тұтқынға алынып, олардың айыптары мойындарына қойылды (Сонда, 95-п.).

Мемлекеттік комиссия жүргізген игі жұмыстар да өздерінің жемістерін көп кешікпей-ақ бере бастады. 3 мамырда Арал теңізі станциясындағы жазалаушылардың оперативтік штабына Қаракүм көтерілісшілерінің басшысы Қараевтың өзі келіп, 7 сәуірдегі Гушин колоннасымен болған ұрыста қолға түскен пулеметті және винтовкалардың

алғашқы партияларын (12 винтовка), пулеметтің 5 диска оқтарын тапсырды. (2953-іс, 56-п.). “Қараевтың оперштабка келуі және оз еркімен тапсыруы (каруды — Т. О.) деп жазды Альшанский Алматыдағы өзінің бастығы Даниловскийге және т. б. қалалардағы ПП ОГПУ бастықтарына, онымен бірге Арал теңізі станциясына ілесіп келген біздің беделді тыңшымыздың оған жасаған ықпалына байланысты”. (Сонда, 2955-іс, 7-п.). Альшанский өзінің “беделді тыңшыларының” қазақтар арасындағы “нәтижелі” жұмыстарын басқа хаттарында да мақтан етуіне қарағанда көтерілісшілер арасындағы іріту жұмыстарымен ПП ОГПУ белсенді айналысқан-ау деген ой еріксіз ойға оралады.

Осындай екіжүзді саясат жүргізген ПП ОГПУ органы өкілдері сөз жоқ, Әліби Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссияның қазақтарға шындап қамқорлық жасамақ болған әрекеттерін ұната қойған жоқ және комиссияның әрбір қадамын қатты қадағалап, оларға жала жабатын сәтті қалт жібермеуге тырысты.

Мемлекеттік комиссия Қаракұмда көтерілісшілермен алғашқы келіссөзді жүргізіп қайтып оралған соң, Арал теңізі станциясында жағдайға баға беретін мәжілістерін өткізгені белгілі. Оларда комиссия көтерілістің шығу себептері жұл даярлаудағы, тұқымдық астық даярлаудағы асыра сілтеулер, күштеп ұжымдастыру, орташаларды байларға жатқызып жіберу, мешіттерді жауып тастау болғанын нақты атап көрсетті.

Айта кеткен жөн, комиссия ашы да болса шындықты бүркемелемей ашық айта алған. Мұндай тап күресі идеясы туралы бір ауыз да сөз жоқ, оның үстіне Голощекиннің ылғи да көтерілістің басты себебін байлардан және ұлтшылдардан іздейтін қырғи-қабақ бағыты да ауызға алынбаған комиссия қорытындысы ПП ОГПУ басшыларына да, Голощекинге де ұнамағаны архив құжаттарынан көрініп тұр. Альшанский қол қойған осындай бір құжатты оқырман назарына ұсынамыз:

“Анықтама

Бандитизмнің себептеріне КазОАК-нің комиссиясы берген баға дұрыс емес, мұны осы комиссия құрамын тыңғылықты жасақтамаумен түсіндіруге болады. Ұлтшылдарға (комиссия мүшелерін айтып отыр — Т. О.) осы бойынша қажетті соққылар беруге болатын жеткілікті бұлтартпас материалдарым бар. Егжей-тегжейін жеке мәлімдеймін.

Альшанский”.
(454-іс, 79-п.).

Тегінде, бұл хат кімге бағытталғаны көрсетілмесе де, Даниловскийге және Голощекинге жіберілген деп айтуға негіз бар. Өйткені Голощекиннен көп кешікпей-ақ Арал теңізі станциясына Жанкелдиннің атына төмендегідей ызғарлы телеграмма келіп түсті:

“Өте құпия

ПП ОГПУ-дің жауапты кезекшісі арқылы
Арал теңізі Жанкелдинге.

Банды қозғалысының түп-торкіні туралы комиссия бағасын қате деп санаймыз, жоюға (көтерілісті — Т. О.) байланысты сіздердің жұмыстарыңыз кедей-орташа бұқарасын байларға қарсы күреске көтеруге тырысқан таптық негізге ғана берік сүйенетін болуы тиіс.

Голощекин

5 мамыр, 1930 жыл. (464-іс, 70-п.).

Көріп отырмыз, алғашқы құжатта Альшанский Голощекиннің сүйікті “терминін” қолданып, комиссия мүшелерін “ұлтшылдар” ретінде айыптап отыр. Сонда мемлекеттік комиссияға кімдер мүше болды екен?— деп сұрар оқырман. Біздің қолымыздағы бар құжат Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссияға оның өзінен басқа Сейфуллин, Мүсірепов, Тіспаев, Жүсіповтер кіргенін көрсетеді (471-іс, 275-п.).

Өздерінің туған халқының көңіл-күйін де, салт-дәстүрлерін де жақсы білетін және есімдері елге белгілі ел азаматтары еді бұлар. Сонымен қатар бұл жолдастар Кеңес өкіметіне және Коммунистік партияға адал берілген, Кеңес өкіметінің салтанат құруы үшін кезінде белсене күрескен жаны жайсаң жандар еді. Солай бола тұрса да, жоғарыдағы құжаттардан көргеніміздей, бұларға сенімсіздік білдірілді, олар бастаған игі іске қолға келіп, олардың бұқараға берген уәделерін кейіннен, іле-шала ПП ОГПУ және Голощекиннің өзі аяқасты етті.

Комиссия Қаракұмдағы көтерілісшілерге екінші рет келіссөз жүргізуге аттанғанда көтерілісті бейбіт жолмен реттеуді біржолата тындырып қайтса да, олардың еңбегі ескерусіз қалды, өз дәрежесінде бағаланбады. Сөзіміз дәлелді болуы үшін тағы да нақты тарихи құжаттарға сүйенелік.

Альшанскийдің Голощекинге 2—4 мамырларда жолдаған хаттарына қарағанда Жанкелдин бастаған мемлекеттік комиссия өздерімен бірге партия қызметкерлерін, кәсіпкерлерін, керуендерін, дәрігерлерді, сот-тергеу қызметкерлерін ертіп, Қаракұмдағы көтерілісшілермен

екінші келіссөзді бастау үшін Қарауңгірге 4 мамырда жүріп кеткен. (2955-іс, 11-п. 454-іс, 97-п.).

Альшанский: "Сіздің нұсқауыңыздың негізінде кетті",— десе де, 8-атты әскер дивизиясының оперативті бөлімдерінің командирі подполковник Евсеевтің мәлімдемесінен мұнан басқа деректі кездестіреміз. Ол бойынша жоғарыда айтылған 3 мамырда Тоқабайға қару әкеліп тапсырған Қараев, арада бір күннен кейін Аралскіге келіп, көтерілісшілер арасындағы Мұса мен Иса басқарған құралайды көзге алатын 30 мергеннің қаруларын тапсырудан бас тартып, әлі үкіметке иліге қоймаған Жұмағазы бастаған көтерілісшілерге кетіп қалғанын айтты. (Сонда, 2953-іс, 55-п.).

Мергендердің қару тапсырудан қашқақтауын да түсінуге болар еді. Біріншіден, аңшы мылтығы олардың өмірлік жан серігі, тыныс-тіршілігі ғой; екіншіден, қолға түскен жағдайда ОГПУ органдарының, жазалаушылардың, өздерінде шығын болғандарға бәрінен бұрын мергендерді кінәлауы да әбден мүмкін болатын.

Ал мұның өзі мемлекеттік комиссияның Қарауңгірге жүріп кетуін тездетіп түскенін байқаймыз. Көтерілісшілердің сағын сындыра түскен тағы бір мәселе. Аламысық ауданында белсенді әрекет жасап жүрген Токмырза бастаған көтерілісшілер тобының да тізе бүгіп, қаруларын тапсыруы болды.

Альшанскийдің, өзінің тікелей бастығы Даниловскийге жазған мәлімдемесіне қарасақ, Әліби Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссия екінші рет Қарақұмға барғанда елеулі ештеңе тындырмаған болып шығады. Ол қаруды жедел тапсыруға үгіттемеген, тіптен көтеріліс басшыларына балтаны, сүңгіні тапсырмай-ақ қойсаңдар да болар деген сияқты әңгімелер айтқан. Егер мұндай сөздерді Әлекең айтқан болса, күнделікті тұрмыс-тіршілікке қажетті саймандарды қазақтар өздерінде қалдырсын,— деп жанашырлық білдіргені ғой. Бірақ Альшанский олай түсінгісі де келмейді. Балтасын алып қойған қазақ ертең отынды қалай шабады, сынған шаңырақты қалай жөндейді? Онда оның жұмысы жок. Неғұрлым көп балта жинап алса, бандаларды қарусыздандырдык,— деп көпіре мақтанса! Міне оның көздеген мақсаты.

Бірақ Альшанскийге бұл да аз. Ол Әліби Жанкелдинді қоян жүрек қорқақ етіп қорсеткісі келеді. "...Комиссия келіп жеткен кезде,— деп жазады ол жоғарыдағы мәлімдемесінде қыпшақтар (Жұмағазының соңынан ерген

ру — Т. О.) Жанкелдинге Жұмағазының комиссияны тұтқындағысы келетінін мәлім етті. Тексерілмеген ақпарат негізінде беймаза жағдай қалыптасты. Жұмағазы болса өз кезегінде Жанкелдинмен чекистердің келуін оның өзін комиссияның тұтқындау әрекеті деп қарады. Екі жағы да айтарлықтай қатты қорыққандықтан Жұмағазы Жанкелдиннен кетіп қалуға рұқсат ету правосын талап еткенде, соңғысы Қазақстан үкіметінің атынан Уфаға жүріп кету правосына рұқсат етуге, сондай-ақ, Жұмағазының "уәкілінің" колхоздардың таратылғанын, діни наным бостандығы бұзылмайтынын өз көзімен көруіне мүмкіндік беруге уәде етіп сөзсіз келісті. Егерде қыпшақтардың арандатуына берілмесе Жанкелдин мұнан гөрі батыл бағыт ұстайтынына менің көзім жетеді. Ол (Жұмағазы — Т. О.) өзінің өкілі Бақай Алтаев арқылы менің атыма хат жіберді: "Құрметті Альшанский, сізге өзімнің ыстық достық сәлемімді жолдаймын, менің бейбітшілік туралы ант-су ішкен сөзіме тағы да сеніңіз. Менде бар нәрсенің бәрі, ешбір көз бояусыз сізге тапсырылатын болады, бірақ сонымен қатар мұны ескере отырып, менен хабар келгенше асықтырмауды өтінемін. Байымбетов". (471-іс, 211-п.).

Жұмағазының осы хатына сүйене отырып, Альшанский Жанкелдинді одан ары қаралай, кінәлай түсті. "...Қызылордадағы комиссия мәжілісінде,— деп атап көрсетті ол,— Жанкелдин қаруды тапсыру туралы Жұмағазыға қойылған шартқа қол қоюдан үзілді-кесілді бас тартты..." Альшанскийдің айтуынша, Жанкелдин Жұмағазыдан қаруды тапсыруды емес, барлық жазалаушы отрядтарды таратуды талап еткен болып шығады. Егер Әлекең шынында да Альшанскийге осылай деген болса (ал бұған күмәнданбауға да болатын сияқты) онда Жұмағазының жігіттерінен қауіптенуге ешқандай негіз жоқ болғаны деп ойлаймыз. Осы ойымызды Альшанскийдің одан әрі жазғандары да қуаттай түсетіндей. Ол кейіннен Жұмағазының жігіттерінің қаруларын тапсырғандарын айта келіп, бірақ олардың ауылдарына тарамай отырғандарына күдіктеніп: "Жанкелдиннің Қарсақпай ауданына көшуге рұқсатын алған 300 қыпшақ қожалықтарын Жұмағазы көшірмей әдейі бөгеп, Қарақұмда ұстап отыр деп айыптады.

Жұмағазыға байланысты мәселе де Жанкелдин мен Альшанскийдің араларының ашылғаны сондай, соңғы, өзінің Алматыға жолдаған мәлімдемесінде былай деді: "...алда комиссияның жұмысына қажеттілік жок деп санап,

Алматыға кетуіне қарсылық білдірмедім. ...Өлкелік комитеттің, ҚазОАК-нің, сіздердің алдарыңызда комиссияның ресми баяндамасы менің қатысуыммен жасалуын талап етемін. Біржақты ақпарат ұнамсыз салдарларға апаруы мүмкін" (211-п.).

Әрине, Жанкелдинге өзінің жігіттерімен Альшанский айтқан екен деп Алматыға қайта беруге болмайтын еді. Бұл үшін сол кезде Қазақстанды "ашса алақаныңда, жұмса жұдырығыңда" ұстап тұрған Голошекиннің рұқсаты керек болатын. Архив қойнауындағы Әлекеңнің осы мәселеге байланысты Голошекинге тура сыммен жолдаған хатына да кездестік. Онда төмендегідей, біздің ойымызша, шындықты айна қатесіз айтқан жолдар бар екен.

"Қазақ өлкелік комитеті, Голошекинге Қарақұм қозғалысы бейбіт жолмен шешілді. Жиналған тобырды таратып қоныстандыруда жекелеген қызметкерлердің өз ауылдарына қайта оралған "Бұзақыларды" (көтеріліске қатысушылар) тездеп қолға түсіруге тырысқан жон-жосықсыз әрекеттері шектен шығып кеткен. Тіпті олар біздің рұқсатымызбен барған кісілерді де, басшы еместерді де ұстаған. Қару қолданып күш көрсету ендігі жерде артық болады. Одан гөрі бұқаралық саяси жұмыстар жүргізу қажет.

Қалған бөлігін (көтерілісшілердің — Т. О.) анықтай түсу және қаруларды жинап алу жекелеген басшыларға (көтеріліс басшылары — Т. О.) жүктелді. Комиссия өз міндетін аяқтады деп санайды. Сіздің жауабыңызды алған бетте Алматыға аттанамыз.

Жанкелдин" (61—62-п.).

Дәл осы күні Голошекин Қызылорданың округтік комитетінің хатшысы Розыбакиевке құрамында оның өзі Жанкелдин, Альшанский, Никольский, Шелыхманов бар топқа Жұмағазы жігіттерін шұғыл талқандау туралы мәселені талқылап шешуді талап еткен. Осы туралы Қызылордада өткен мәжілісте Жанкелдин мен Альшанскийдің арасында қандай қақтығыс болғанының шет-жағасын жоғарыда айтып кеттік. Біздің ойымызша, Әлекең ауылына қайтқан көтерілісшілерді ОГПУ органдарының ұстап алуына қатты наразы болған. Бұл оның Голошекинге жолдаған хатынан да көрініп тұр. Оның үстіне Әлекең, ОГПУ органдарының көп кешікпей-ақ барлық қаруларды жинатып біткен соң, Қарақұм көтерілісшілерінің өз еріктерімен бағынған басшылары — Қараевты, Қабылановты, Жұмағазыны және т. б.

екіжүзділікпен тұтқындап, ең ауыр жазаларға кесетінін де, әрине, сезді. "Қолдан келер қайран жоқ, іш қазандай қайнайды", — деген осы да. В. И. Лениннен мандат алған Әлекеңнің өзі "тимаңдер", — деп қол қойып берген қағаздар ОГПУ органдары, Голошекин алдында дәрменсіз екенін сорлы қазақ ол кезде қайдан білсін. Білсе "өзекті жанға бір өлім" — деп талқаны таусылғанша шайқасар ма еді?!

Бұл сталинизмге бетпе-бет келген Әлекеңнің де, оның туган халқының да ауыр қасіреті еді. Әлекеңнің "аузын жаптыру" үшін ОГПУ мен Голошекин оған көпе-көрінеу қысым жасады. Ол төменгі құжаттан да көрініп тұр:

"Өте құпия

ВКП(б) Өлкелік комитетіне жол. Голошекинге.

Қызылорда ОГПУ-ы округ бөлімінің бастығы Никольский жолдастың мәлімдеуінше, Қарақұмдағы банданы жою жөніндегі мемлекеттік комиссия торағасы жол. Жанкелдин біздің органымыз тарапынан жүргізілген шаралар және Қарақұмдағы жағдайдарға байланысты әңгімелерде ГПУ, дәлірек айтқанда, Даниловский және Альшанский арандаулармен және мәліметтерді өсіріп көрсетумен айналысты деп айтып жүр. Комиссияға бекітілген ГПУ қызметкерлері, оның — Жанкелдиннің, Мемлекеттік комиссияның торағасы ретіндегі мәлімдемелеріне сенбеген, дұрыс емес қарама-қайшы мәліметтер берген. Осыған байланысты, ол Қарақұмға барудың қажеті жоқ еді деп санайды.

ҚАССР-дегі ОГПУ-дің толық өкілі. Даниловский ВО бастығы көмекшісі Саенков".

(464-Іс, 33-п.).

Қалай болғанымен де осы жерде ОГПУ өзі айта қоймайтын шындықтың шетін шығарып отырғандай. Бұл — органның Қарақұм көтерілісшілеріне жасалған озбырлығын көзімен көрген Әлекеңнің "онда бекер барған екенмін", — деп кеюі әбден мүмкін.

Ал енді жазалаушы 8-атты әскер дивизиясы бөлімдеріне келер болсақ, мұнда біраз адамдар жауынгерлік Қызыл ту ордендеріне ұсынылды. Самолеттер, радиостанциялар, пулеметтер көтерілісті басу кезінде сынақтардан өтті. Үңғысына құм түсіп кетсе атылмай қалатын болғандықтан, Дегтярев пулеметін жетілдіру қажеттігі анықталды. "Мак-

сим” пулеметі, Томпсонның пулемет-автоматы, қол гранаталары әскери сыннан мүдірмей өтті.

Көтерілісшілер алғаш корген кезде төбе шаштары тік тұрып, үрейлене қашқан, даладағы жылқыларды шұрқырата үркіткен “Форд” жеңіл автомашиналары да жақсы баға алды. Қысқасы, бір сөзбен айтар болсақ, қару-жарақтарын сыннан өткізген әскерилер де өздерінше біраз шаруа тындырды.

Сонымен қатар, Қарақұм қозғалысына сан мыңдаған қазақтардың қатынасуы, оған Қазақстанның әр түрлі аудандарынан көтерілісшілердің келіп қосылуы, бір сөзбен айтқанда, наразылықтың ауқымдылығы, әскерилерді де: “Мұны басқарып отырған белгілі бір орталық бар, мүмкін шетелден де ықпал жасалып отыр”, — деген жансақ қорытындыға келтірген. Бұл туралы олар өздерінің бастықтарына жазған есептерінде де көрсетті. Тегінде әскерилерде мұндай қозқарастың қалыптасуына Қазақстан ПП ОГПУ-ы қызметкерлерінің осындай әңгімелерді өрбітуі де ықпал жасағандай. Бірақ осыған қарамастан көтерілісті бастаушылар “байлар және казак ұлтшылдары” деген әйгілі ОГПУ аңызын әскерилер қайталай қойған жоқ, өйткені көтерілісшілер негізінен орташалар мен кедейлерден тұратынын олар өз көздерімен көрді.

Әділін айту керек, әскерилер ОГПУ органдарына қарағанда Әліби Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссия жұмысына да өздерінің біршама дұрыс бағаларын бере білді. Олардың жоғарыда біз бірнеше үзінділер келтірген ресми баяндамасындағы қорытындылардың бірінде мынадай жолдар көзге ұрып тұр: “5. Ерекше оперативтік топ командованиесінің Қарақұмдағы бұқаралық көтерілісті бейбіт жолмен жою туралы қабылдаған шешімі — бірден-бір дұрыс болып және ақырына дейін өзін-өзі ақтады. Бұлай етпеген жағдайда, казак ауылында Кеңес өкіметінің беделін мұнан әрі төмендеті түсіп жаппай қантөгіс болған болар еді” (2953-іс, 74—75-п.).

Сонымен қатар, Ресейдегі әскер округтен келіп отырғандарына қарамастан ұлт мәселесінде голошекиншілерге қарағанда әскерилер әлдеқайда объективті қорытындыға келді: “...Орта Азияны ҚАССР тарапынан қауіпсіз ету үшін ұлт мәселесін жүргізуде түбірлі өзгеріс қажет, — деп жазды олар одан әрі, әсіресе т. ж. (темір жол — Т. О.) тораптарында орыс әкімшілігі біртіндеп қазақтармен ауыстырылуы тиіс” (Сонда, 75-п.).

Голошекиншілерге мұндай ұсыныстың ұнамағанын айттып жатудың қажеті бола қояр ма екен. Мұндай ұсыныс Қазақстандағы кейбір орыс тілділерге де ұнамады.

Сонымен, Қарақұм көтерілісі туралы әңгімемізді аяқтай келе айтарымыз мынау: бұл — жалпыхалықтық, сталинизмге қарсы бағытталған әділетті көтеріліс ретінде тарихымыздан өзінің лайықты орнын алуы, алдағы жас ұрпақты туған халқын сүю, құрметтеу рухында тәрбиелейтін игі жұмыстарға қызмет етуі тиіс.

Қазақ халқының қазіргі ұлттық түлеуі және жаңаруы да осындай тарихи шындықтарды жарыққа шығаруға мұқтаж болып отыр емес пе?! Тарихымызды білмей он қол, сол қолымызды тани алмаймыз, халық болып қалыптаса алмаймыз. Қарақұм көтерілісі туралы шындық сондықтан да бізге қажет.

ӨСКЕМЕН ЖӘНЕ ЗЫРЯН КӨТЕРІЛІСТЕРІ

Голошекиннің 1930 жылы 1 наурызға дейінгі мерзімде И. Сталинге жазған хатында айтылатын Қазақстандағы күштеп ұжымдастыруға қарсы осы жылдың ақпан айында болған үш ірі бұқаралық көтерілістердің бірі — Семей округінің Өскемен және Зырян аудандарында болған көтеріліс. “Үшіншіден, — деп жазды Голошекин аталған хатта, — Семей округінің кейбір аудандарында (Өскеменде және Зырянда). Дем берушісі және ұйымдастырушысы 1926 жылы (партияға мүшеліктен) шығарылған бұрынғы коммунист, қызыл партизан Толстоухов болды. Оның көмекшісі ақтар офицері еді. Ұйым және дайындық көптен бар болатын. Ұялар хабар алысулар, бірқатар округтермен, соның ішінде Сібірімен және Оралмен байланыстар болып тұрды. Бас көтерулердің қарсаңында съезд шақырылды, онда тиісті шешім де қабылданды. Олардың ұрандары: “Кеңес өкіметі жойылсын, ерікті еңбек жасасын!”. Бұл бас көтеруге тән нәрсе: олардың отрядтарына құлақтардың, ақтар офицерлерінің басқа аудандардан, соның ішінде сібірдегілерден келіп қатысуы: Кеңес өкіметінің өкілдерін атпай, тұтқынға алу (олім тек шайқастар кездерінде ғана орын алды — біздің жағымыздан 7 адам, олардың жағынан — 160). Осы бас көтеруді жоюдың негізінде кедейлер мен батырақтар бұқаралары арасында және қызыл партизандар арасында орлеу орын алды. Олар ерікті от-

рядтар жасақтауда. Негізгі ұйымдастырушылар — 40 адам, Қытайға өту үшін жол ашуда" (2948-іс, 44—45-п.).

Міне, Голощекин И. Сталинге Өскемен жеріндегі көтерілісті осылайша түсіндіріп жазды. Оқырман байқап та отырған болар, көтеріліс негізінен Өскеменнің орыстар мекендейтін өңірінде болған. Ал Өскемен жеріндегі қазақ аудандары болса бұл кезде Қытайға өтіп кетумен ерекшеленуде еді.

Бұл туралы өзінің осы хатында Голощекин былай деп жазады: "Онан соң, қазіргі кезеңге тән нәрсе, байлар қожалықтарының шекарадан өтіп кетулері болып табылады, оның үстіне олардың бәрі қаруланған және сондықтан да шекарашылармен қарулы қақтығыстар болып тұрады..." (Сонда, 45-п.).

Өскемен аймағындағы қазақтардың Қытайға қалай өтіп кетіп жатқанын төмендегі құпия құжат бірсыпыра айқын көрсетеді:

"Оқыған соң қайтаруға жатады"

*Мүлде құпия
Зайсаннан*

Ж. Құримысовқа

...Менің...көмекшім, уч. взводының командирі Шипунов Қызылкия өзені аңғарында қазақтардың 60 түтінінің орналасқаны (Тас көмір кенінен Батысқа қарай 15 шақырымдай) жайлы мәлімет алды. Сауыр мұздығы арқылы Қытайға кету оыларында бар. Шипунов аңшы мылтықтарымен коммунистерді, комсомолдарды және қазақ кедейлерінің барлығы 20 адамды қаруландырып, өзімен бірге екі қызыл әскерді алып, 24 ақпанда Қызылкия өзені бағытына қозғалды. Сағасы жіңішкеріп бір жарым шақырымдай жоғары өрлеген Шипуновтың шолғыншылары жоғарыдан үстемдік алып, тасқа жатқан бандиттердің жан-жақтан атқылауларына тап болды. Өзінің жасағындағы қазақтардың жалтақтығын көрген Шипунов бір қарулы бандитті қолға түсіріп, кейін шегінді және мұның бәрін шегінген кезде Майқапшағай заставасы бастығына мәлімдеді. Майқапшағай заставасы бастығының мәлімдемесі: Застава бастығы Болотин 25 ақпанда таскөмір кені ауданына келіп, Шипуновтың тосқауылын өзінің қарауына алды және 10 шекарашы және 10 жергілікті коммунист пен комсомолдардың күшімен Томпсон пулеметімен жабдықталған жасак ұйымдастырып, бекінген бандиттердің бағытына қарай қозғалды. 25 ақпанның кешінде

Қызылкия сағасының аңғарында аттан түскен Болотин өзеннің жоғарғы ағысына қарай шабуылды бастады. Жартастарда, орманда орныққан бандиттер ымырт қаранғылығы үйіріліп келе жатқанын пайдаланып, ат ұстаушыларды олардан бөліп тастауды көздеп, біздің жасақты түс-түстан көздеп ата бастады. Осыдан қауіптенген жасак өлген қызыл әскер Велозеровтен, екі жылқыдан айрылып және бандиттер қолында екі винтовканы және бір найзаны қалдырып кейін шегінді. 26 ақпанда 17 сағатта Зайсан бандаларын жою үшін күші 34 қылыштық екі жеңіл пулеметі бар отряд уч. взвод командирі Герасимовтың басшылығымен іске кірісті. Отрядқа Бахарьдың уәкілінің көмекшісі жіберілді. Оған айтарлықтай күшті Болотин жасағының жеңіліп қалу себептерін тексеру тапсырылды. Қызылкия өзені аңғарында мұздық арқылы өтетін жолды тазалап жатқан Қытайға дүниелерін аман алып өтуді мақсат еткен көп қазақтар бар, өзен сағасындағы тар шатқалда қырық жақсы мергендер күшін олар тосқауылға қойған деген тексерілмеген мәліметтер бар. Сайқан, Сауыр тауларындағы қазақтардың бәрінің түгелдей Қытайға кеткілері бар. 20 ақпанда 8-застава бастығы заставаның сол жақ қанатында Қытайға өту кезінде, Көлбұта аңғарында барлық байлар ұсталды және бірнеше мың соның контрабандиттік тауарлары қолға түсті, мұның тұтқындаудың нақты мәліметтері келіп түскен жоқ. Басқа аудандарда қазақтар бір-бірлеп және ұсақ топтармен Қытайға қашуда, оларды есепке алу мүмкін болмай отыр...

Вийневосей.

*Дұрыс: қол қойылған"
(471-іс, 286-п.).*

27.2.30

Иә, Шығыс Қазақстан қазақтары Голощекин зұлматынан құтылатын ең дұрыс және жалғыз жол Қытай асып кету екенін дер кезінде түсіне білген. Бірақ құжаттан көріп отырғанымыздай, ауыл-аймағымен топтасып Қытайға өту де оңай шаруа емес, зтысып-шабысып дегендей, бұл жолда қан да, тер де төгуге тура келеді. Өзен аңғарларын қуалаған қиямет-қайым тар жолда, тау сілемдерінен асып түсетін мұзды соқпақтарда мал тұрмақ өзінің қара баурын сынды аман-есен алып өту де үлкен күшке түседі. Бұлар аз болғандай бергі бетте де, арғы бетте де соңына түсіп іс кескен, мылтығы шошайған шекарашылармен қанды қақтығыс кез келген сәтте болуы және мүмкін.

Оқырман байқаған болар, жоғарыдағы мәліметте байлардан "бірнеше мың сомдық контрабандалық тауарлар"

тартылып алынғаны айтылады. Бұл неғылған контрабандалық тауарлар? Көшпелі қазақта сондай тауарлар бар ма өзі? Бұл жерде әңгіме, әрине, малдарын сатып, жай тауарларға айырбастаған халықтың дүние-мүлкі айтылып отыр. Қытайға барғанда да күн көру керек емес пе? Ал мал басын шекарадан топтап айдап өте алмасың және белгілі. Сондықтан да қаласаң да, қаламасаң да көшерде малды кейбір алып жүруге ыңғайлы дүние-мүліктерге айырбастауға тура келді.

Дегенмен Шығыс Қазақстандағы қазақтардың орыстармен салыстырғанда Қытай асып кетіп, зорлық-зомбылықтан құтылуға едәуір мүмкіндіктері бар еді. Шекараның арғы бетіндегі бұрыннан сонда қоныстанған қазақ ауылдары аз емес болатын. Соларға барсаң аштан өлтірмейді, сіңісіп кетуің де қиын емес. Ал енді орыстар болса шекараның арғы бетінде Қытай жерінде өздерін не күтіп тұрғанын болжай алмады. Сондықтан да олар Қытай асуға онша құлықты бола қоймады. Өскемен жеріндегі орыстар Қытай асқаннан гөрі қолға қару алып, зорлық-зомбылықты қолдан жасап отырған Кеңес өкіметіне ашық қарсы шыққанды жөн көрді.

Соның айқын мысалы, біз жоғарыда үзінді келтірген Өскемен және Зырян жерлерін қамтыған көтерілістерге тек орыстардың қатысуы. Голощекин бұл көтерілісті И. Сталинге құлақтардың бұрынғы ақтар офицерлерінің бас көтеруі ретінде түсіндіруге қанша күш салса да нақты шындықтың шеті архив құжаттарынан бәрібір көрініп-ақ түр. Кеңес өкіметі орнағанына 10 жылдан астам уақыт өтіп кеткенше ұсталмай, түрмеге қамалмай аман жүрген неғылған ақтардың офицерлері бұлар? Оның үстіне бұл көтерілістерді Толстоухов тәрізді Азамат соғысы жылдарында ақтарға қарсы белсене күрескен коммунист, қызыл партизанның басқарып жүргені қалай? Голощекин мұны қалай түсіндірсе де бір нәрсе анық: күштеп ұжымдастырудағы зорлық-зомбылық шаруалар мүддесіне қайшы келді, қызыл партизандар кезінде осындай сойқанды бастан кешу үшін қан тоқпегені белгілі. Большевиктердің көсемі В. И. Лениннің сонау 1917 жылы-ақ айтқан: “жер — шаруаларға!” деген ұраны 20-жылдардың соңында “Жер — колхоздардікі” деген ұранмен алмастырылды, шаруаларды қаласаң да, қаламасаң да күштеп колхоздарға кіргізу кен етек алып кетті.

Сондықтан жоғарыда біз келтірген Голощекиннің И. Сталинге жазған хатында көрсетілгендей, көтеріліске

шыққандар “Кеңес өкіметі жойылсын!”, “Азат еңбек жасасын!” деген ұранды көтерді. Большевиктер 1917 жылы шаруаларға берген өздерінің уәделерін күштеп ұжымдастыру жылдарында аяқасты еткендіктен де осылай болды.

Хатта Голощекин айтқандай көтерілісшілер алдын ала ұйым құрып, съезд шақырғанын дәлелдейтін біздің қолымызда нақты құжаттар және жоқ. Бұл жерде Голощекин әрине, ОГПУ мәліметтеріне сүйеніп отыр. Бұрын Азамат соғысы жылдарында ақтарға, қолчакшыларға қарсы жанқиярлықпен күресіп, қан төккен қызыл партизандардың тағы да өзара бас қосып, өздерінің мәжілістерін өткізіп, Кеңес өкіметінің бұрынғы патша заманындағы зорлық-зомбылықтарға қарсы тағы да тізе қосып, бас көтеруге келісулері де әбден мүмкін нәрсе.

Тікелей желі арқылы, өте жедел түрде Қазақстанның ПП ОГПУ-ның бастығы Волленбергке және Семей округтік ОГПУ-на Өскеменнен Керчке деген жолдаған 1930 жылдың 24 ақпанындағы хабарда көтерілістің қалай, қай жерлерде басталғаны және оның өрістеуі біршама нақты айтылған. Бұдан аңғаратынымыз: көтеріліс ошақтары Өскемен ауданының Васильевка, Чистополька, Зубовка, Мякотиха селолары және Зырян ауданының Хлестовка, Березовка селолары болған. Көтерілістер оты шарпыған бұл поселоктардың қалай орналасқанын және олардың өзара қашықтарын төмендегіше беруге болады: Васильевка селосы Өскемен қаласынан оңтүстікке қарай 20 шақырымдай қашықтықта болса, ал Чистополька Бұқтырма станциясынан солтүстік-батысқа қарай 27 шақырымдай, Мякотиха осы станциядан солтүстікке қарай 25 шақырымдай, Северный Өскемен қаласының оңтүстік-шығысында 37 шақырымдай, Крестовка Бұқтырма станциясынан солтүстік-шығысқа қарай 34 шақырымдай, Березовка осы станциядан шығыста 56 шақырымдай, Кондратьевка Өскеменнен оңтүстік-шығыста 80 шақырымдай, Усть-Бухтарминскийден солтүстік-шығыста 17 шақырымдай, Ульяновский Өскемен қаласынан солтүстік-шығыста 20 шақырымдай, Алтай-Гусинный пристанынан солтүстік-шығыста 12 шақырымдай, Винный — Өскеменнен солтүстік-шығыста 20 шақырымдай және Зубовка — аталған қаладан шығысқа қарай 22 шақырымдай жерде орналасқан.

ОГПУ органдары мұндай едәуір ауқымды территорияда аяқ астынан көтеріліс бастала қоятынына сене қоймағандықтан, алғашқы күндері хабар алғанда сасып

калып, көтеріліске қатысқан елді мекендерді анықтай тұрса да, көтерілісшілердің өздерінің нақты санын шамамен болса да біле алмады.

24 ақпанда оларға белгілі болған мәліметтер мынау ғана: Алтай селосының тұрғыны Толстоухов басқарған көтерілісшілер 80 адамнан, ал Кондратьевка селосында орналасқан көтерілісшілер 40 адамнан тұрады. Көтерілісшілердің қарулары, негізінен оқ-дәрілер қоры шамалы бытырамен атылатын мылтықтардан тұрады. Мұжықтарға жалпы басшылықты қызыл партизан ретінде бұрыннан халыққа белгілі В. Толстоухов өз қолына алған. Біраз селолар алғашқы күннен бастап-ақ, "Коммунистер жойылсын!", "Азат шаруа еңбегі жасасын!" деген өздерінің ұрандарын көтеріп шықты. Осы орайда айта кетер бір нәрсе Голощекиннің өзінің жоғарыдағы И. Сталинге жазған хатында шындықты шет жағалатып болса да айтуға мәжбүр болып отырғаны айқын байқалады.

В. Толстоухов басқарған бұл көтерілістің де қазақ ауылдарында болған осы жылдардағы біз әңгіме етіп жүрген көтерілістерге бір ұқсастығы бар. Ол — жергілікті кеңес, партия және комсомол қызметкерлерін тұтқынға алу кезінде оларды өлтірмей, ауыр жазаламай, аман-есен қамап, бұқарадан бөліп ұстауы. Мұның себебі біздің ойымызша, біріншіден, көтерілген халықтың қандай болса да нұсқаудың жоғарыдан келетінін, ал жергілікті жердегі, шолақ белсенділердің негізінен асыра сілтеп орындаушылар ғана екенін түсіне білуінен болса, екіншіден, жергілікті белсенділерден көтеріліс басталған бетте-ақ, қарсылықсыз тұтқынға амалсыз мойынсұнуы болса керек. "Иілген басты, қылыш кеспейді" деген осы да.

Мұжықтар арасында белгілі бір тәртіп пен жүйенің болмауына, әр селодағы шаруалардың өз беттерінше әрекеттер жасағандарына қарамастан, олар жаппай тұтқынға алған коммунистерді, кеңес аппаратының қызметкерлерін, кедей белсенділерді өш алу мақсатымен жазалай қойған жоқ.

Мұжықтар "жаяудың шаңы шықпасын" түсініп о бастан-ақ мініске қажетті жарау жылқыларды халықтан "берсе қолынан, бермесе жолынан" дегендей тартып ала бастады. Көлігі барлар өздерінің жылқыларын қос бүйірін тепкілеп мініп алды.

ОГПУ-ға алғашқы түскен хабарлар, көтерілісшілер қатарында бұрынғы қызыл партизандармен бірге құлақтардың ғана емес, аukatты және орта, сондай-ақ

кедей шаруалардың да бар екенін жеткізіп жатты. Олардың кейбіріне сенсек, Кеңес өкіметі әлі де болса жарылқар, бізге көмектесер деп жалтақтаған кедейлер мен орташалардың кейбір бөлігі көтерілісшілер қатарына қосылуын қосылып алып, ертеңгі күніне сенбей, соңынан тайғанақтап: біздерді қорқытқан соң, күштеу арқылы қосылдық, әйтпесе Кеңес өкіметіне қарсы емеспіз, тіптен оған көмектесуге даярмыз десіп, алғашқы мүмкіндікте-ақ, жазалаушы отрядтар жағына шығып кетіп немесе соңғыларға мүмкіндігінше көмек көрсетіп отырды. Тарихи құжаттарға үйлесек, көтерілісшілердің кейбір селоларда шаруалар арасында Кеңес өкіметіне ең наразы әлеуметтік топ құлақтарды өздерінің отрядтарына көптен тартуға күш салғаны байқалады (471-іс, 232-п.).

Ал енді Голощекиннің айтқанына назар аударсақ, ол өзінің жоғарыда біз үзінді етіп келтірген, 1930 жылы И. Сталинге жазған хатында Өскемен және Зырян көтерілісіне қатысушылардың "Сібірмен және Оралмен байланыстарының болып тұратыны" туралы атап көрсеткені және белгілі. Мұның біздің ойымызша, белгілі бір себебі де жоқ емес. 1928 жылы қаңтар-ақпан айларында И. Сталиннің Сібірде төтенше командировкада болып, құлақтарды жаппай жазалау және олардан күштеп астық тартып алу жолымен астық даярлау ісін жақсартуға күш салғаны мәлім. Сібірлік ғалымдардың зерттеулері мынаны анықтап берді: "Орал-Сібір" әдісі деген атпен осы кезеңде, астық даярлау науқанында әйгілі болған сталиндік зорлық-зомбылықты сол — 1928 жылы-ақ қазақстандықтар менгеріп алды. Омбы округтік партия комитетінің 1928 жылы 3 ақпанда өткен бюро мәжілісіне Мәскеуден келген И. Сталин және бірқатар Сібір округтік партия комитеттерінің, сондай-ақ Қазақстанның губерниялық партия комитеттерінің кейбір хатшылары қатысқан. Бұлардың ішінде Голощекин болды ма, болмады ма, әзірге бұл бізге белгісіз (12).

Осыдан соң, Сібірде құлақтарды РСФСР-дің қылмысты істер кодексінің 107-тармағы бойынша "тауарларды сатып алу, жасырып қою немесе осындайларды базарға шығармай қою жолдарымен" олардың бағаларын қасақана көтергендері үшін қылмыстық жазалау кең қанат жайды. БК(б)П Сібір өлкелік партия комитетінің хатшысы Сырцовтың ертіп жүруімен сол сапарда Алтайға да келіп қайтқан И. Сталин жүрген жерінде құлақтарға қарсы ашық жаулық бағытты орнықтырды. Оның сөздері

әрқашандағыдай қысқа да нақты және тыңдаушыларға өте түсінікті болып келді: “Елге нан керек”, “Нанды алу керек”, “Егер бізде нан болса, онда социализм орната аламыз, егер нан болмаса, онда бұлай өте алмаймыз”. Сондай-ақ, Сталин жергілікті басшыларға күш көрсетіп, ашықтан-ашық қысым да жасады.

Сібір өлкесінде 1928 жылы қаңтардың орта шенінде ОГПУ органдары кімнің құлаққа жататынын анықтауға байланысты белсенді іс әрекеттерге көшті. Олар жасаған тізімдер аудандық және округтік “үштіктерге” жіберілді және онда ақырғы шешімдер қабылданып, жоғарыдағы біз айтқан қылмысты істер кодексінің 107-тармағына сәйкес құлақтар жауапқа тартылып, олардағы астықты прокуратура күштеп тартып алды. Сібірлік құлақтарды тексеру істері шұғыл да қауырт жүргізілді және олар 1—3 сөткенің ішінде сотқа тапсырылып отырды. Сот процестері заңсыздықпен бұрмаланып, ылғи да қорғаушысыз өткізілді. Көбінесе сотталушылар өздерін не үшін соттал жатқанын түсіне алмай бастары қатты. Құлақтарға қарсы науқан: “Не артық болса бәрін көмпескеле” деген ұранмен жүргізіліп, астықтан басқа 3415 бас мал, 45 үй, 2 трактор, 39 дән бастырғыш, 65 басқа да ауыл шаруашылығы техникалары көмпескеленді.

Мұндай заңсыздық пен зорлық-зомбылық сібірліктердің күштеуге қарсы наразылығын туғызды: өлкеде 15-тен 300 адамға дейін адамдар қатысқан 13 шаруалар бас көтерулері орын алды, олардың 11 азық-түлік қиыншылықтарына байланысты болды. 1928 жылдың тек қаңтар және маусым айлары аралығында ғана ГПУ органдары өлкеге таратылған, Кеңес үкіметіне қарсы күреске шақырған 76 литовканы тауып алды. Қастандық актілер де шұғыл көбейді: егер 1927 жылдың сәуірінен желтоқсанына дейін олардың саны 159 болған болса, ал келесі 1928 жылдың қаңтар-маусымында 252-ге жетті. (Сонда, 74, 78, 79-п.).

Дегенмен бұлар Қазақстандағы көтерілістер тәрізді әскер бөлімдерін арнайы әкелуге және шаруалармен қарулы қақтығыстар дәрежесіне дейін көтеріле қоймады. Сібір өлкесінің басшылығы қателіктерді жөндеуге бағытталған шұғыл шараларды 1928 жылдың шілде айынан бастап жүзеге асыра бастады. Бірақ бұл ұзаққа бара қойған жоқ.

1929 жылдан басталған күштеп ұжымдастырудың зобаланы Сібір жерін тағы да дүрліктіріп, бұл өлке шаруаларының Қазақстанға және басқа жерлерге қаша көшулерін

туғызды. Бұлардың халін Қазақстан босқындарының ауыр халімен салыстыруға әрине болмас еді. Қазақстаннан қазақтардың ауа көшулері негізінен аш-жалаңаш адамдардың тамақ іздеп, мақсатсыз босулары болса, ал Сібір шаруаларының (Сталинше айтқанда — құлақтарының) Қазақстанға және Орта Азия республикаларына қоныс аударулары зорлық-зомбылықтан құтылу үшін орын алғанын байқау қиын емес.

Мұны біз Батыс Сібір өлкелік партия комитетінің хатшысы Эйхенің 1932 жылы 3 сәуірде Қазақстан өлкелік партия комитетіне келіп түскен хатына Голошекин қайтарған жауаптан да көре аламыз: “Айтпақшы, — деп жазды Голошекин Эйхеге (хаттын айын, күнін дәл анықтау мүмкін болмай отыр) сенің есіңе сала кетейін, соңғы уақытта Сібірден жаппай қаптай келіп қоныстану байқалуда. Біз өзіміздің сүзгі орындарымызда өзіміз ұстап алған құлақтардан басқа, біздің мәліметіміз бойынша отбасыларының (балалармен және үй бұйымдарымен) Батыс Сібір өлкесі территориясынан және ең бастысы, Алтайдан және бұрынғы Баянауыл округінен жаппай қозғалуы байқалады. Бұл отбасыларының басшылары негізінен қара жұмысшылар — шаруалар.

Отбасылардың қозғалуы Түрксіб жолымен эшелондармен тәулігіне 800—1000 адамға дейін жетеді. Бұл эшелондарда жалғыз-жарым жүргендер некен-саяк” (605-іс, 95-п.).

Әрине, бұл жерде Голошекин Эйхеге қыр көрсетіп, қазақтар ғана емес, сендер — сібірліктер де босып жүрсіндер дегелі отырғанын түсіну қиын емес. Голошекин атаған сандарда асыра көрсету орын алып отыруы да әбден мүмкін. Сібірліктердің Қазақстанға және Орта Азияға қаша көшулерінің ішінара болса да орын алғаны рас. Өйткені бұл туралы архив қойнауында сақталған басқа ресми құжаттарда да айтылады.

Сонымен жоғарыда айттық, Голошекин өз хатында Сібірдің Қазақстанға көрші орналасқан және сібірліктердің Қазақстанға ішінара қоныстануын және Сібірдегі шаруалардың сталиндік саясатқа наразылығын тілге тиек етіп, Шығыс Қазақстанда Өскемен және Зырян аудандарында болған шаруалар көтерілістерін жалғыз Қазақстанға емес, еліміздің тұтас аймақтарына тән құбылыс, Кеңес өкіметіне қарсы жаулық әрекет деп Сталинге көрсетуге тырысып бақты.

локрасноярка, Катонкарағай селоларын қорғау және олардағы шаруалардың көтерілісшілер қатарын толықтыруына жол бермеу үшін 118 адамнан тұратын әскери отряд жасқалды. Бұл отряд сондай-ақ Чернобая, Катон-Медведкин, Солдатово елді мекендерінде өздерінің ықпалдарында, үздіксіз назарларында ұстады. Сондай-ақ, Белая Карабиха, Печифыколка, Язовая және Голубовка селоларында да әскери отрядтар бекініп, олардың 30 проценттейі үш ұңғылы винтовкалармен, ал қалғандары қанша атса да жетерлік ок-дәрілері бар аңшы мылтықтарымен қаруландырылды.

Отрядтардың қимыл бірлігін қамтамасыз ету үшін және көтерілісшілердің төтенше әрекеттерінен сақтану үшін жоғарыдағы селолардағы жазалаушылар өзара тығыз байланыстар орнатты.

Телефон желілерін кейбір жерлерде көтерілісшілер үзіп тастағандықтан және істен шығарғандықтан салт атты шабармандар селолар арасында шоқытып шауып жүрді. Телефон байланысын іске қосуды да әскерилер жедел жолға қоя бастады. Осылайша 24 ақпанға қарай Зырянның орталықпен, округпен телефон байланысы қалпына келтірілді (471-іс, 282-п.).

Жазалаушылардың қаптаған қарулы қолдарының елді мекендердің бәрін нысанаға алып, әрбір село тұрғынының ізін бағуы, сол жылдарға тән жаппай сталиндік күдіктену ахуалының орын алуы, күдік туғызғандарды ай-жок, шай жоқ мылтықпен айдап апарып, топтап қамап тастау ел арасында жаппай үрей туғызды. Біз жоғарыда әңгімелегендей, жазалаушылар қарулы қақтығыс кезінде өздерінің шын мәнінде еш нәрседен тайынбайтын қатыгездіктерін айқын байқатып та үлгерген еді. 25 ақпандағы мәлімет бойынша, көтеріліске қатысты деген айыппен Зубовқада 250, ал Крестовқада 100 адам тұтқында ұсталды. Осы күнге дейінгі мәлімет бойынша көтерілісшілердің жағынан 39 адам өлді. Ал енді жазалаушылар жағынан біз жоғарыда әңгімелеген қарулы қақтығыстарда отряд командирі Малинин жеңіл ғана жараланды.

25 ақпанда сағат 12-де жазалаушылар отрядының барлау бастығы Богдановтың Алматыға, Қазақстан ПП ОГПУ-ның сол кездегі бастығы Волленбергтің атына жолдаған аса құпия жедел, "оқыған соң кейін қайтаруға жататын" мәлімдемесінде Өскеменнен Чистополька селосына дейінгі елді мекендердің бәрі және Бұқтырма негізгі

жолы көтерілісшілерден біржолата және түгелдей тазартылғаны айтылған. Зубовка, Тиховый ключ, Крестовка селолары жазалаушылар қолдарына көшіп, олар осында біржолата берік орнығып алды. Бұл жерлерде билікті өз қолдарына алған жазалаушылар мынадай мәселелерді анықтады: Толстоуховтан басқа көтеріліс басшыларының бірі, жоғарыда айтылған — қақтығыс кезінде амалсыз қолға түскен құлақ Чебчнев Зубовка селосының адамы болып шыққаны үшін қамауда ұсталды. Ал енді қоршауға түскенде өзін-өзі атып өлтірген көтерілістің тағы бір басшысы Ширининнің кінәсі шынында да ауыр екен. Ол көтерілістің алғашқы күндерінде қызбалық жасап, Васильевка селосында қолға түсіп қалған егін егу науқанына "жоғарыдан" жіберілген уәкіл Савельевті өз қолымен атып өлтірген болып шықты. Уәкіл дегеннен шығады, ұжымдастыруға байланысты тағы бір уәкіл Струинда көтерілісшілер қолына түскен еді, бірақ оның тағдыры кейін белгісіз болып кетті. Жазалаушылардың оны қайда алып кеткенін және ол өлі ме, тірі ме осыны анықтай алмай бастары қатты.

Ал енді 25 ақпандағы ОГПУ тыңшылары арқылы алынған мәлімет бойынша Васильевка селосында көтерілісшілердің саны 145 адамнан тұратын отряды бары анықталды. Сондай-ақ, Чистополь селосынан қашып шыққан халық тергеушісі Кузнецов дегеннің айтуына қарағанда, онда саны 70 адамдық көтерілісшілер отряды бар болып шықты. Бірақ жазалаушылардың ешбір ымыраға келмес, бейбіт келіссөз жүргізуге ықыластары жоқ, тек көтерілісті қанға бояп басуға бекінген әрекеттерін байқаған көтерілісшілерді бұл кезде үрей билеп алған еді. Өздерін қатал жазалау күтіп тұрғанын байқаған көтерілісшілер "барар жер, басар тау таппай" жан ұшыра састы.

Осы күндері жазалаушы отряд өзінің тыңшыларынан Толстоуховтың өзі бастаған 30-ға тарта адамның Риддер тауларына, соның ішінде Белки тауларына қашып барып жасырынғаны туралы мәлімет алды. Қалың қар басқан Белки тауларынан асып түсу мүмкін емес еді. Оның үстіне Риддер тауларының етегіне тосқауылға жақсы қаруланған жазалаушы отряд қойылған болатын. Толстоуховтың қашқаны туралы бұл хабар рас па, жоқ әлде өтірік пе, мұны ОГПУ органдары жан-жақты тексере бастады.

Дегенмен көтерілісшілерді жаппай үрей билесе де, олар көрші аудандардағы халықты түгелдей Кеңес өкіметіне

қарсы көтеруге мүмкіндіктің бәрін пайдаланып калуға тырысты. Осының нақты бір көрінісі — Большенарымнан шығысқа қарай 20 шақырымдай қашықтықтағы Катонқарағай ауданының Березово селосының тұрғындарын 24 ақпан күні кешкілік көтеріліске шығуға үгіттеген үндеудің табылуы еді. Онда 25 наурыз діни мейрам атап өтілетін күн көтерілістің басталатын күні болып табылатыны атап көрсетілген. Үндеуде: “Кенес өкіметі жалмауыз, шыдай-шыдай болдык!” деген жолдар бар. Үндеу сауатты жазылғанымен, одан сезіктенген ОГПУ өкілдері оны жазған адамды іздеп халықты әбiгерге салды.

ОГПУ органдары мен жазалаушы отрядтардың барлау топтарының басын қатырған тағы бір мәселе — Мякотиха, Троеглазка елді мекендерінің солтүстігінде әрекет етіп жүрген көтерілісшілер сандарын анықтау еді. Жазалаушылар қанша күш салғанымен, оны дәлме-дәл анықтау мүмкін болмады. Көтерілісшілер мен бейбіт халықтың ара жігін ажырату қиынға түсті.

Халық наразылығы айқын сезіліп тұрған кезде, көтерілісшілерді емін-еркін тайрандатып қоюдың аса қауіпті екенін жазалаушылар жақсы түсінді. Көтерілісшілердің көздерін жойып жіберу басты мақсат болды. Сол үшін 24 ақпанда Өскеменнен шыққан жаңа әскери күшті асыға күтті. Олар келген бетте-ақ жаппай шабуылдар басталып, көтерілісшілердің көзін біржолата жойып жіберетін қуатты сокқылар беру жоспарланды. Ең басты күш көтерілісшілер күштері шоғырланған Васильевка селосына бағытталып, Чистяков басқаратын жазалаушылар отряды іс жүзіне асыруы тиіс болып белгіленді (471-іс, 283-п, 2-беті).

Көтерілісшілерді біржолата талқандауға байланысты жазалаушылардың әрекеттерінің мұнан әрі қалай өріс алғанын БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Құрамысовтың және Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Волленбергтің атына жолдаған “аса құпия” мәліметтен білуге болады. Мордовскийдің басқаруындағы жазалаушылардың 200 адамдық отряды 26 ақпанда сағат 15-те Васильевка селосына күтпеген жерден басып кірген. Тегінде, осындай төтенше шабуылдың болуы әбден мүмкін екенін жақсы түсінген көтерілісшілер шабуыл басталған бетте-ақ қарсылық көрсете қоймай, Чистополька селосы бағытына қарай бірден шегініп кетті. Васильевкада жаппай тінту жүргізген олар осында, қамауда жатқан бір топ кенес қызметкерлерінің үстінен шықты. ОГПУ тыңшылары

біраздан бері не өлі, не тірі екенін анықтай алмай, іздестіріп жүрген ұжымдастыру науқанына байланысты осында жіберілген уәкіл Струинда аман-сау тұтқында отырған болып шықты. Көтерілісшілердің тұтқындағы кенес қызметкерлерін азаптамай, атпай, шегінген кезде тірідей қалдырып кетуі жазалаушыларды таң қалдырды. Өздері қақтығыстар кезінде халықты аяусыз қырып келе жатса да, көтерілісшілер тарапынан “қанға — қан” деген тәрізді қарсы егесу әрекетінің болмауы шынында да олар үшін ойланарлық жай болды. Көтеріліске қатынасушылардың мақсаты қан төгіп, қырғын ұйымдастыру емес, Кенес өкіметін күштеп құлатпай, шаруаларға қолданылып отырған әділетсіздікке, зорлық-зомбылыққа қарсы тұрып, бұқараны жаппай көтере отырып, сондарынан ерту арқылы қалыптасып қалған зансыздықтарға, жүгенсіз саяси үстемдікке қарсы келу арқылы сес көрсету еді. Бірақ Ұлы Қазан төңкерісінің әскери коммунизм саясатынан бастап, саяси және әлеуметтік міндеттерді “қарудың күшімен, найзаның ұшымен” шешуге әбден дағдыланып алған олар сталиншілердің бұратаналармен, қара халықпен санасып жатуға ешбір құлқы да, ниеті болмауға тиіс деген қағиданы ұстанды. Өскемен мен Зырян жеріндегі көтерілісшілермен бейбіт келісімге келу, даулы мәселелерді қан төгіссіз, келіссөз арқылы реттеу қажеттігі ауызға да алынған жоқ. Голощекиннің Сталинге жазған хаттарында, тағы басқа ресми құжаттардың қайсысында болсын бейбіт келіссөздер жүргізу туралы бір ауыз да сөз жоқ.

Сонымен Васильевка селосы үшін ұрыс қан төгіссіз аяқталды. Көтерілісшілер дер кезінде шегініп үлгергендіктен олардың жағынан да, әрине, жазалаушылар жағынан да не өлгендер, не жараланғандар бола қойған жоқ.

Мордовскийдің отряды Васильевкаға осылайша басып кіріп жатқан кезде, 55 әскерді басқарған Шайтанов деген Троеглазкадағы көтерілісшілерге шабуыл жасады. Тарс-түрс, қым-қиғаш атылған мылтық дауысы көпке созылмай-ақ өшіп тынды. Алғашқы сәтте-ақ кімнің жеңетінін шамалап үлгерген көтерілісшілер қарсылық көрсете отырып, асығыс шегіне бастады. Көтерілісшілерден бір адам өлді, он адам жараланды, он адам тұтқынға түсті. Ал енді жазалаушылар жағынан болса небәрі бір адам ғана жеңіл жараланды.

Васильевка селосын өз отрядымен басып алған Мордовский іле-шала-ак осы 26 ақпан күні 18.00 сағатта келесі Добродненский поселкасына шабуыл жасау туралы бұйрық алды. Түскен мәліметтерге қарағанда, мұнда көтерілісшілердің 5 отряд топтастырып, Зубовка селосын басып алуды жоспарлап жатқаны айтылды. Мәліметтерден тіптен бұл отрядтарды кімдер басқаратынына және қалай қаруланғанына дейін анық білуге болатын еді. Оларға сенсек, олардың бірін — 26 адамнан тұратын 20 бытыра мылтықпен және үш линиялы винтовкалармен қаруланған отрядты құлақ Коновалов басқарды; құлақ Ксеновицкий басқаратын екінші бір 22 адамнан тұратын отряд 19 бытыра мылтықпен, үш линиялы винтовкалармен қаруланды; құлақ Савельев басқарған саны 50 адамдық үшінші отрядта 12 үш ауызды бердіңкесі бар, ал қалғандары бытыра мылтықтармен қаруланған шаруалар болды; төртінші отрядтағылар Ануфриев басшылық жасайтын, бірақ сандары белгісіз, ал оздері төрт үш линиялы винтовкалармен және бытыра мылтықтармен қаруланғандар еді; бесінші отрядты қол астында 22 адамы бар құлақ Моченов басқарды. Бұларда қанша қару бар екені белгісіз болып қалды.

Жоғарыда айттық, алғашқы қақтығыстар кезінде көтерілісшілердің негізгі күштерінен қол үзіп қалған көтеріліс басшысы Толстоухов осы Добродненский поселкасындағы отрядтарға жалпы басшылық жасай алмады. ОГПУ деректеріне қарағанда, аталған поселкадағы көтерілісшілердің бес отрядтарына жалпы басшылық етуді Толстоуховтың көмекшісі, бұрын Азамат соғысы жылдарында ақтар армиясында офицер болып қызмет атқарған Зенковский өз қолына алған.

Жақсы қаруланған және үкіметтің үздіксіз қолдауына сүйенген жазалаушылардың тас қамалдай алдырмайтынын, түбінде тұтқындалып, ауыр жазаланатындарын сезінгендіктен туған үрей еді бұл.

Жазалаушылар басып кірген соң да бұл поселкада айтарлықтай ірі ұрыс бола қойған жоқ. Мұнда да атыс ұзаққа созылмады және көтерілісшілердің көбісі сенімсіз қимылдап, шегіне жүріп атысты. Ұрыс барысында бұлардың жағынан төрт адам өліп, төрт адам жараланды, ал талаған жазалаушылардан қашып құтылуға үлгермеген 20 адам тұтқынға түсті. Көтерілісшілер отрядтарының командирі Моченовтің өзі де қашып үлгері алмай, жанындағы Зиновьев деген серігімен бірге үйлердің біріне келіп алып атыса берді. Бірақ жан-жақтан жаңбырша жауған оқ

құтқармады. Олардың екеуі де кешікпей қарсыласқанды тоқтатты. Жазалаушылар олар бекінген үйге келіп кірген кезде, олардың сұлқ түсіп өліп жатқанының үстінен шықты. Осы үйден көтеріліске белсене қатысқан құлақ Бояринов сытылып қашып шықты. Бірақ поселка толы жазалаушылардан бой тасалай алмай, асылып өлді.

Ат бауырынан келетін қалың қар жазалаушылардың шұғыл әрекеттер жасауын қиындатып, көтерілісшілердің жасырынып қалуларына мүмкіндіктер берді. Мұны қолға түскен тұтқындардың жауаптары мен көтерілісшілердің азат етілген көптеген селолардағы тұрғындар сөзі де дәлелдейді.

Добродненский, Троеглазка поселкаларынан көтерілісшілерді түріп айдап шыққан жазалаушылар енді қалғандарының қайда шоғырланғанын да іздестіре бастады. Тұтқындалғандардан жауап алу кезінде мәліметтер олардың Мякотиха селосының жоғарғы жағында жиналып жатқаны анықталды. Олар қалған-құтқан күштерін жинақтап алған соң, Мариновка селосы арқылы Зырян ауданының Түргесін селосына өтіп кетуді ойластырса керек, бірақ жолдарындағы Мироновкада бұрынғы қызыл партизан Комгонеv басқаратын жақсы қаруланған жазалаушылардың 30 адамдық отряды тосқауыл болып тұрғанын біле қоймаған тәрізді. Оның үстіне бұл тосқауылды жазалаушылар көп кешікпей-ақ қосымша күштермен толықтыра түсті.

Ал енді жоғарыдағыдай тұтқындалғандардан түсіп жатқан кейбір мәліметтерден де басқа, анық-қанығы тексеруді қажет ететін ұзын-құлақ хабарлар да аз болмады. Олар бойынша Толстоухов басқаратын көтерілісшілердің бас штабы Самар ауданының Требиловка селосында орналасқаны да айтылды. Бұл село Гусиное пристанынан оңтүстікке қарай 15 шақырымдай жерге орналасқан еді. Бұл мәліметті жазалаушылар көтерілісшілерден тазартқан елді мекендердің халықтары айтып жүрді.

Көтерілісшілердің бас көтерген аудандарда олардың ірілі-ұсақты талаптары шынында да өзара байланысып, күш біріктіруге таяптанғандары байқалады. Мұнда кейде аңдаусызда қолға түсіп қалған олардың барлаушылары немесе байланысшы шабармандары да дәлелдей түсті. Осы орайда айта кеткен жөн, жазалаушылардың қаталдығынан еш рақым күте қоймаған олар мүмкіндігінше қолға тірідей түспеуге тырысты. Сөзімізді дәлелдейтін тағы бір мысал: 26 ақпанда Прянаршокова станциясында (Өскеменнен ба-

тысқа қарай 18 шақырымдай кашықтықта) көтерілісшілер әрекет етіп жүрген аудандарға қарай кетіп бара жатқан Туманов Василий Иванович деген біреу ұсталды. Жауап алу кезінде ол шындықты айтудан жалтарып, үзілді-кесілді бас тартты және алғашқы мүмкіндікті пайдаланып, өзінің жүрегіне өзі шеге сұғып алып, мерт болды (471-іс, 287-п.).

Көтеріліске қатысушылардың осындай жанкешті әрекеттерге барулары олардың Кеңес өкіметінен еш қайырымдылық күтуге болмайтынын әрі тіл табысу және түсінісу мүлде мүмкін емес деген біржақты шешімге келгенін айқын дәлелдей түссе керек.

Көтерілісшілер мен жазалаушы арасында қарулы қақтығыстар болды ма? Егер болса ол қалай болды және оның нәтижесі қандай? Бір өкініштісі бұл сұрақтарға толық жауап беруге мүмкіндік берерліктей ОГПУ органдарының құпия архив құжаттары әзірге біздің қолымызда жоқ. Біз жоғарыда келтірген ресми мәліметтерден оқырман да байқап отырған болар, 27 ақпанға дейінгі қарулы қақтығыстарда көтерілісшілер жағынан өлгендер 45 адамға жеткен.

Біз әңгімеіздің ең басында айтып кеткен Голощекиннің Сталинге жазған хатында осы көтерілісте өлгендер саны 160 адам екені айтылады. Әрине, Голощекин Сталинге жалған ақпар беріп отыр деп айтуға еш негіз жоқ. Көтерілісшілер мен жазалаушылар арасында біз әңгімелегеннен басқа тағы да жанкешті шайқастар мен қарулы қақтығыстар болғаны көтерілісшілер жағынан 115 адам өлгені, ал жазалаушылар жағынан 6 адам өлгені расталды. Бірақ бұл шайқастардың қалай болғанын қолымызда ресми деректер жоқ болғандықтан, оқырманға кеңінен әңгімелеп бере алмаймыз. ОГПУ органдары осығанша бейбіт халықты қойша қырып салды деп айтуға дәлеліміз тағы жоқ. Оның үстіне Голощекин жоғарыда 160 адамның бәрі тек шайқаста өлді деп отырған жоқ па.

Біз іздеген қажетті құжаттардың партия архивы қорынан кездесе қоймауының, әсіресе 1930 жылы наурыз және сәуір айларында көтеріліс шарпыған аудандардан Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Құрамысовтың атына тоқтаусыз келіп түсіп жатқан ақпарат мәліметтерінің сап тыйылуының себептерін төмендегі ресми құжатпен танысқанда ғана біршама түсінгендей боламыз:

“№ 9361, 18 мамыр, 1930 ж.

БК(б)П Қаз. өлк. қолы. Қаз ОАК, Қазхал қолы.

Қазақстан заң халық комиссариаты

О. ж. (осы жылдың — Т. О.) сәуір айында Қазақстанның Орт. текс. қомы (Орталық тексеру комиссиясы болар — Т. О.) бандитизм қозғалысы және оның нәтижелері туралы № 1 жедел барлау мәліметін шығарған және оны Сіздерге осы жылдың 24 сәуіріндегі № 257/с түрінде жолдаған еді. Бұл арнайы мәлімет ОГПУ-дың окр. бөлімі, өзара ақпараттар алысу тәртібіне сәйкес УРО-ға (қылмыстық-барлау бөлімі болар — Т. О.) жіберген органдарының материалдары біздермен ешбір келісілместен пайдаланылған екен. Келтірілген дәлелдердің кейбір тұстары тексерілмеді немесе тексерілгені расталмады. Оның үстіне аталып отырған мәлімет Семей округінің Өскемен ауданындағы құлақтық бандиттік бас көтерулерге қатысты фактілер дәрежі бұрмаланған. КССР ПП ОГПУ-ы осы оперативті барлау мәліметін бізге кейін қайтаруды Сіздерден өтінеді.

КССР-індегі ПП ОГПУ Даниловский
КРО бастығы Берзин“
(464-іс, 60-п.).

Сонымен құжаттан көріп отырмыз, Өскемен көтерілісіне қатысты, әсіресе оның адамдар ең көп қырылған соңғы сәттерін бейнелейтін ОГПУ-дың ресми мәліметтері Қазақ өлкелік партия комитетінің, республика Орталық Атқару комитетінің, Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің, Қазақстан заң халық комиссариатының істерінен “фактілер дәрежі бұрмаланған” деген себеппен қайтарып алынған. Өскемен және Зырян аудандарындағы жазалаушылар мен көтерілісшілер арасындағы қақтығысты сәттерден хабардар ететін мәліметтер партиялық құпия архивтен таптырмай отыр. Сталинге жазған ресми мәліметі болмаса біз, тіптен Өскемен және Зырян көтерілістеріндегі ұрыстарда көтерілісшілерден 160 адамның қырылғанынан да мүлде хабарсыз қалар едік.

Қазақстанның үкіметі мен өкімет органдарынан ОГПУ органдарының өкілдері қажетті мәліметтерді кері қайтарып алып отыруының оз сыры болды. Олар көп адамды қақтығыс кезінде қырып салды. Бұл қылмыстарын өздері де жасырмай ашықтан-ашық айтып, қанды қырғында кімдердің жауап бергенін жазып кетті.

Сол кезде қайтарылып алынған мәліметтер қазіргі мемлекет қауіпсіздігі органдарының жабық істерді сақтайтын архивтерінде сақтаулы болуы мүмкін. Немесе түрлі сылтаулармен құртылып жіберілуі де ғажап емес.

Жалпы Өскемен және Зырян көтерілістерінің қаруды күшімен түншықтырылып басылуы айдан-аяқ нәрсе. Оны біз келтірген жоғарыдағы архив қойнауынан табылған материалдардың өзі де айқын дәлелдеп тұр. Көтерілістің негізгі басшысы Толстоуховтың қолға түсе қоймай, таутас, орман-тоғай арасын пана етіп, ОГПУ-ды әбден әуресарсанға салғаны байқалады. Оның тоңірегіндегі жекелеген адамдарды ұстаудың өзіне келсек, тіптен бір адам ұсталып ол Толстоуховқа қатысы бар-ау десе, ОГПУ оны үлкен табыс ретінде бағалап, Қазақ өлкелік партия комитетіне сол сәтте жедел түрде мәлімдеумен болды. Міне сондай ресми екі құжат:

“БК(б)П Қаз. өлке, қомы.

жолдас Құрамысовқа

Біздің № 11 жедел барлау мәліметінің 6-бетінде мынандай өрескел қате кетіпті. 19-жолда “бандит Толстоухов — Паутов ұсталды” деп жазылған. Оны былай оқу керек: “Толстоуховтың бандиті Паутов ұсталды...” (465-іс, 16-п.).

Төменгі жағына Қазақстандағы ПП ОГПУ-дың топ және бөлім бастықтары Волохов пен Сағитов қол қойған бұл құжат 20 наурызда ОГПУ мекемесінде тіркелген. Яғни, Толстоуховтың жақын серіктерінің бірі наурыз айында қолға түсірілген. Толстоуховшыларды ОГПУ-дың өшкерелеуі тіптен шілде айында да жалғаса бергенін томендегі құжаттан да көреміз:

“№ 9460 10-шілде, 1930 ж.

*БК(б)П Өлке комитетінің жауапты хатшысы
жолдас Рошалға.*

Біздер 30 мамырда Семей округінің Зайсан қ. қаласында — Т. О.) Зайсан қалалық кеңесінің есепшісі Дериглазов Василий басқаратын Толстоуховтың қазіргі (контрреволюциялық — Т. О.) ұйымының бөлімін жойдық. Бөлім өзінің ықпалымен Зайсан қаласы мен Қаратал, Кендірлік және Мұжықсу поселкаларын қамтыған. Іс бойынша 32 адам тұтқындалды. Тінту барысында әр түрлі оқ-дәрілер мен атылатын 9 қару, Толстоуховтың бандасынан азық-түлік алу үшін алынған 117 сом кеңес ақшасы және көшірмесі томенде қосымша беріліп отырған үндеу табылды.

Қосымша бар, ол 5 беттен тұрады” (464-іс, 61-п.).

Бұл құжатқа Қазақстан ПП ОГПУ-ның жауапты жетекші қызметкерлері әйгілі Альшанский мен Лавров қол қойған.

Әрине, ол жылдары көтерілісшілер ел арасына таратын үндеулерін өздерімен бірге алып жүруі аса қауіпті болғаны белгілі. Өйткені осы фактінің өзі-ақ кез келген уақытта оны “бандит” деп айыптауға негіз болатын еді. Құжатта есімі берілгеніне карағанда, көтерілісшілер үндеуі Дериглазов Василийдің үй-жайын тінткенде табылған тәрізді. Ал енді қалған 32 адамның шынында да “Толстоухов ұйымына” қатыстары бар-жоғын дәлелдейтін қандай да бір болмасын дәлел архив материалдарынан кездесе қоймады. Осыған карағанда, жауапқа тартылғандар арасында кінәлары жоқтар да аз болмаса керек деген ой туады. ОГПУ-дың сол жылдары құрығы тым ұзын болғаны, одан жазықсыздардың да қашып құтылуы аса қиын болатын.

Толстоухов басқарған Өскемен және Зырян көтерілістерінің мақсатын анықтай түсуге көмектесетін болғандықтан, ОГПУ органдары айтып отырған тінтулер арқылы табылған үндеулердің толық тексін оқырмандар назарына ұсынбақпыз. Ақиқатты айтатын бұл үндеу саяси сауатты жазылғандықтан болар, кейбір тұстары бүгінгі біз егемендік алып жатқан кезеңмен үндес келеді.

*“Шетелдік мемлекет өкілдері, Сіздерге,
біздің көршілеріміз, қытайлықтар, Сіздерге!*

Біз Ұлы Ресейдің ұлдарын көмекке шақырамыз. Мемлекетті басқаруды, өкіметті зорлықпен басып алған коммунизм диктатурасын құлатуға көмектесіңіздер. “Туыскандық, теңдік және бостандық” ұрандарының соңынан көрсоқырлықпен ұмтылған біздер монархия өктемдігін құлаттық. Біздің емін-еркін сойлегіміз келеді, азаттықта өмір сүргіміз, оқығымыз келеді. Біздер, Ресейдің шаруалары, жер алғымыз, помещиктердің жерін алу құқына ие болғымыз келеді. Біздер еркін еңбекті, мамандықты еркін таңдауды қалар едік. Жұмысшылардың ұрандары: “Жер — шаруаларға! Помещиктер жойылсын! Жер — еңбекшілерге! Арамтамақтар — жойылсын!” біздерді жұмысшылармен қол ұстасып қатар тұруға және біздерге өте қымбатқа түскен азаттықты жеңіп алуға жігерлендірген еді. Ал енді ше? Біздер не таптық?

Уақытша өкімет кеңестер өкіметін құруға және міндеттерді орындауға арнап құрған құрылтай жиналысы, коммунистер партиясының құрылтай жиналысындағы билікті күштеп тартып алғандардың қолдарының күшімен кенеттен күйреді. Бұрынғы ұрандарды өзгертпей-ақ коммунистер: құрылтай жиналысының құрамы буржуазиялық,

капиталистік болғандықтан халыққа күткен бостандықты бере алмайды,— деп насихаттап құрылтай жиналысын қуып таратты. Енді тағы да осы ұрандарға берік сенген біздер — жұмысшылар мен шаруалар халықтық билікті шындап қорғаушылардың қалдықтарын жоюдамыз және бес-алты жыл бойы бізге Кеңес өкіметі айтқан сол бір бостандықты күтудеміз. Бірақ осы бес-алты жылда “халықтың билігін” ту етіп көтерген коммунистер өкіметі өзінің пасық істерін істеп тастады, ол қараңғы бұқараны социализмге шақырған үгітпен шырмап тастады. Мұны біртіндеп, жүздеген жылдарда орындауға уәде берген (олар), халықтың үніне құлақ асқанда мынаны көрді: социализм олар ойлағандай, орыс адамына жедел әсер ете қоймайды екен. Әйтеуір, өздерінің істерін ақтау үшін басқыншылар өкіметі ешқандай әдіс-айладан бас тартпай, тыңшылықты орнатып жатырмыз деді. Сөйтіп, өз қатарларына құлқынын ойлаушыларды, ұрыларды, мансапқорларды, алаяқтарды, сондай-ақ епті кедейлердің бір бөлігін тартып отыр. Осылай олар КСРО халықтарының жалпы санының 25 процентінің соңына тыңшылар салып қойды. Жүргізіліп отырған саясаттың дұрыс еместігін ресми мәлімдеу қаупін туғызатын халықтың қандай да бір болмасын наразылығы түншықтырылды. Бас көтергендер ГПУ органдарының өктем қоқан-лоққысымен тұтқындалып, наразылардың үні өшті. Тыңшылықтың өркен жайғаны сонша, өкіметті титтей болса да сыңа алғандар ГПУ органдарына жеткізіліп, айыптылар кінәсына қарай сазайын тартып отырды. 1927 жылдан бастап бүкіл Ресей бойынша халықты көтеріліске даярлайтын өзара байланыстары жоқ астыртын ұйымдар құрыла бастады. Коммунистердің тыңшылары да қалғып-мүлгі қойған жоқ. Соның әсері болу керек, көп кешікпей-ақ біздің газеттеріміз көптеген жерлерде контрреволюциялық ұйымдардың ашылғандығы туралы сайрап қоя берді. Коммунистер өкіметі қатты сыңа алды, сондай-ақ, бандиттік және тонаушы топтар ретінде тек тонауды ғана мақсат еткен капиталистердің паракорлары ретінде түсіндірді. Қараңғы бұқара бұған сенді, бірақ зиялылар мен саналы шаруалар оларды өкіметке наразы көтерілісшілер деп білді. 1928 жылдан бастап бұл ұйымдар барлық Украина-ның, Батыс Ресейдің және Сібірдің бір бөлігін қамтыды. 1929 жылы басты ұйымдардың екеуін ГПУ органдары әшкерелеп тұтқындады, сондай-ақ айдауға жіберу жолдарымен жойып жіберді. Бұл қараңғы бұқараға күшті қыр

көрсету болды. Сондықтан оның үні өшті. Коммунизмге қарсы жұмыс қалай болмасын тоқтаусыз жүріп жатты. Жер-жерде коммунизм саясатына наразы болып, кездейсоқ пікір айтқандар аяусыз жазаланды. Шаруалар мен жұмысшылар арасында контрреволюциялық жұмыс пен көтеріліс туралы айтыла қалса, олардың өмірлеріне қауіп төндіріліп отырды. Ресейде тіптен өз жақынына да сенбеушілік қалып орнықты. Кеңестер билігі коммунизмнің өктемдігіне арналған желеу ғана. Ол бізге не берді? Сөз бостандығы мен баспасөз бостандығы қайда? Оларды да тыңшылықтың торы шырмап алған. Тың тындау көтерілісшілер арасына байқатпай енген. Бостандықты ансаған біздер тек қиялшыл коммунистер өкіметін ғана мадақтай аламыз. Біздердің өздеріміздің көзқарастарымыз туралы айтуға әрі сынауға құқымыз жоқ. Әділетті сын социализмді тек жағымды мағынада ғана сынай алады. Біздің баспасөзіміз Кеңес өкіметіне қарсы жүрек жұтқандардың бірде-бір мақаласын өткізбейді. Сөз еркіндігі үшін түрмеде шірітіп айдауға жібереді немесе атады. Өз шаруамызды өзіміз жүргізуге талаптанып жер алуға ұмтылып едік, бізге оны берді, бірақ оны өндеуге ерік бермеді. Біздің еркін өмір сүргіміз, қалаған мамандығымызбен айналысқымыз келген еді, енді бізге салықтарды үйіп-тоғіп тастады. Осының кесірінен біздердің қобіміз өзіміздің кәсібімізден бас тартуға тура келді. Біз теңдікке қол жеткізсек деп едік, енді келіп тек табыттағы өлі денеге теңестіріп отырмыз. Артықшылықтарға тек коммунистер, мансапқорлар мен алаяқтар ие. Олардың балалары оқиды. Ауқатты шаруалардың, саудагерлердің, дін қызметкерлерінің балаларының оқуға құқы жоқ. Алғашқылар кеңестерге кіргізіледі, әкімшілікке тағайындалады, жоғары жалақылар алады, соңғылар сайлауға дауыс беру құқын пайдалана алмайды, жұмысқа тағайындалуға құқы жоқ және жұмыссыз болғандықтан тағы да сауда жасауды қолға алады, оның есесіне сайлануға құқтары жоқ болғандықтан оларға салық салынады. Ауқатты шаруа мен орташалар қанша еңбек етсе де, ашқұрсақта өмір сүріп келеді. Өйткені оған алынған астықты түгел тапсыру міндеттеледі. Ал әр отбасында бір жыл молшерінде аз астық әр адамға бір айға 20 фунттан қалдырады. Тапсырылған астығы үшін кесімді баға бойынша тым аз ақша беріп, қолда қалған аз астықтың өзін салық түрінде, көпәрітке төленетін жарна есебінде алып қояды. Мұндай жарна басқалардан 500 сом

көлемінде өндіріледі. Ол қызметке тағайындала алмайды, жарна беріп отырса да оған тауар бермейді.

Өзінің саясатымен өкімет Ресейге екі кереғар лагерь жасады. Кедейге бай жау екеніне олардың көзін жеткізіп, сес көрсетіп отыру етек алды. Кедейлер қараңғы және еркін өмірді көрмеген бұқара ретінде олардың үгітіне тез сенуде. Барлық жиналыс атаулыны комсомолдар мен коммунистер міндетті түрде басқа аудандардан шақырылады және егер дауыс беру қажет болса, қоғам мәселесіне мүдделі емес басқа аудандардан келген партияшылар осындайда көп дауысқа ие болып, коммунистер жеңіске жетуде. Оның үстіне дауыс бергендердің ішінде өкімет тарапынан қуғындаудан қаймығып, қарсы дауыс беруден қорқып қалыс қалатындар да бар. Осындай дауыс берулер мен салық салулар мәселелері, ауқатты халықтың астық өткізуі, дауыс беру құқынан айыру мәселесі, ауқаттыларды Соловкиге және Нарынға айдап жіберу мәселелері шешіледі. Коммунизм саясаты ауқаттыларды кәмпескелеу жолымен, салықтар салу жолымен жедел қарқынмен социализмге бастап бара жатыр. Бұқара өзінің қауқарсыздығын сезуде. Біз социализмді қаламаймыз, біз ұжымдастыруды қаламаймыз, біздің еңбегімізге және дүние-мүлкімізге ортақтасуды қаламаймыз. Біз еркін, жеңілісін еңбегін қалаймыз. Біздің өзімізге ұнайтын әрі жалпы кеңестік бірлікті бұзбайтын жұмыспен айналысымыз келеді. Ал бізге жауапсыздық құқымен, қазарма құқымен фабрикаларды, жерді беріп жатыр. Біздердің айлар бойы күніне 17—20 сағат жұмыс істегілеріміз және айлар бойы рақаттанғымыз, өзіміздің жалақымыз, өзіміздің табысымыз мүмкіндік беретіндей, өзімізге ұнайтындай өмір сүргіміз келеді. Біз өзіміз қалаған кезде көңіл көтеріп, қалауымызша тіршілік еткіміз келеді. Социализм туралы құрғақ уәде бізге тамақ болмайды. Ал өкімет болса меншік иесіне күрес жариялады. Кеңестік желөкпелер алғаш социализм жаулары ретінде фабрика және завод иелерімен күресті, онан соң деревня құлақтарына және ауыл байларына қарсы күреске шықты. Бастапқыда 20—30 мың сомдық меншігі бар шаруашылықтар, кейіннен 1000 сомға дейін мүлкі барлар құлақ пен бай ретінде қараланды. 1929 жылдан бастап деревняда 2 жылқысы мен 2 сиыры және 20 қойы бар адам құлақтар қатарына қосылды. Олар 50-ден 70 процентке дейінгі мөлшерде салық төлеуге мәжбүр болды. Төлеуші өзінде бардың бәрін, тіпті тығып қойғандарына дейін қосып беріп, са-

лықтан өз уақытында құтылуға тырысты. Уақтылы қарызынан құтылмаса онда оны тізімге алып, үйін саудаға салып, түкке тұрмайтын бағаға сатып жібереді. Егер ол қандай да бір болмасын жолмен құтылса және есептесіп шықса, онда оны дүние-мүлкті талан-таражға салғаны үшін айыптады, сотқа берді, мүлкін кәмпескелеп, екі-үш жыл түрмеге жауып, басқа округке жер аударды, әйтпесе Соловкиге және Нарынға жөнелтеді. Осының арқасында біздің түрмелеріміз де аузы-мұрнына шыға толды. Бұрын 20—30 адам ғана сыятын түрмелер енді өздеріне 80—100 адам сыйғызады. Ал тұтқындалғандар семьялары ақшаға нан, ет, мата, тіптен ең қажетті заттарды (сіріңкелерді, керосинді, тұзды және т. б.) сатып алуға құқы болмай тұрған жерінде қызмет етуге, жұмыс істеуге, оқуға құқы болмай, тағдыр тәлкегіне қалдырылады. Толық мазак ету, бүтіндей қорлау. Колхоздарды құру ерікті жүргізіледі, колхоздарға қамтамасыз етеді. Кооперацияның алғашқы кезекте колхоздарды қамтамасыз ететіні хабарланды. Кооперацияда товарлардың үлкен, ал азық-түліктің тіптен жетіспеушілігі бар екенін білетін әркім-ақ колхоздарға берген соң, кооперацияда олардың өздеріне түк те қалмайтынын есептеп отыр. Тек осы ғана (колхозға) жазылуға мәжбүр етуде. Дикан басындағы тағы бір жағдай: ол өткен жылы өзінің жолдасын оның шаруашылығында бір ғана жылқы және бір ғана сиыр артық болғаны үшін соттағанын көрді. Олай болса осы жылы кезек енді оның өзіне келеді. Түрмеге түсуден, сотталып кетуден қорқып оның жазылуы және тағы басқа бұл ерікті жазылу деп аталады. Қол жеткізген нәтижеміз: қазір бүкіл Ресей бойынша бәрі 20 фунт нан үлесінде (кезегінде) тұр. Ет, май, товарлар, маталар жоқ. Колхоздарға берілген малдың 50 проценті көтерем арық. Ешкімде бір түйір дән қалмады, өйткені астықтың ең соңғы пұтына дейін сыпырып алады, халық жаппай ашығуда. Ауыздан байқаусызда шығып кеткен жаман сөз сол күйінде ГПУ-ға жеткізіледі, осыдан соң жүрек жұтқанның не айдалып кету, не көшіріп, жөнелтіп жіберу жолымен бұл ауданнан қарасы өшеді. Кәпрәтивке өткізілген тері-терсек, жүн-пүн атаулы қара халыққа босатылмайды. Матаны қайып тігуге бір тұтам жіп те таппайсың. Сауған сүт пен алынған майдың қайда кететінін орталықтан басқа ешкім білмейді. Коммунистер шығарған заң жүгенсіз. Коктемде өндірілген өнім өндірушіге қалса, ал күзде оны түбірімен өзгертіліп бәрі қазынаға құйылсын деп өзгертеді, ал жаңа коктем келгенде жеңілдіктер мен

жаңа жаксарту шараларын жариялайды, бірақ ол күзге дейін ғана. Ал дін мәселесіне келгенде дін қызметшісі атқарған жұмысы үшін тұтқындалмайды, бірақ оған салынатын салық өте көп, оларды төлеп шығуға оның шамасы жетпейді. Міне сол салықты өтей алмағаны үшін оны тұтқындап жатады. Шіркеу босқа ашылып тұрмайды, дін қызметкері тұтқындалса шіркеу де қоса жабылады. Тіпті бұған құрылыс салығы атты салық қосылып, діндарлар салық атаулыдан бас алмай түптің түбінде салықты төлемегені үшін шіркеу коммунистік шаруашылыққа көшеді. Ал бұдан кейін шіркеу театрға беріледі немесе қандай да болмасын басқа бір қоғамдық мекемеге айналдырылады. Қызметкерлер мен жұмысшылар егер салықтар төлеуге тиісті болмаса, онда заемға әр түрлі жәрдем көрсетулерге жазылуы тиіс, егер олай етпесе ол ерікті жазылатын (егер жазылмасаң одаққа мүшеліктен шығарады, онан соң қызметтен босатады) көптеген ұйымдарға мүшелік жарналар төлеудің астында қалады. Заемдарға және көмектер көрсетулерге жазылу коммунистердің бастамасымен жүргізіледі. Оларға партиялық тәртіп тұрғысынан бір жарым айлық жалақыға дейін (көлемде) заемға жазылуға қол жеткізу тапсырылған. Сондай партияшылар қарсы пікір айтуға шақыра келіп, ықылас танытушылар табылмағандықтан "бір ауыздан қабылданды" деген қаулыны ұсынады. Егер қандай да бір болмасын өжет табылып қарсы сойлер болса, оны партияшылар түншықтырады, ал жиналыстан соң ұяға шақырып, сес көрсетіп айтады: егер қызмет еткің келсе келісім бер, әйтпесе орнынан алынасың. Мұндайда ол ымыраға келеді. Сондай-ақ кеңестерге сайлау етеді. Коммунистер партия мүшелігіне кандидат ұсынады, қарсы пікір айтушылар бар ма деген сұраққа ешкім де үндемейді. Ал енді міне, кеңесте коммунист мансапкер немесе жай ғана жарамсақ. Ал егер кездейсоқ партияда жоқ адам тап бола қалса, алғашқы кезде-ақ сотқа беру тіпті қолайлы болады. Біздің бәріміз мұндай келеңсіздікті көріп отырымыз, бірақ қарсы тұруға шамамыз жоқ. Біз мұндайды қаламаймыз, бірақ біздерді осылай еріксіз бағынатын жағдайға қалдырып отыр. Шынығында (халықтың) 75 проценті шынайы өмірді өзінің іс-әрекетіндегі, талғамындағы, қозғалысындағы еркіндікті қалайды. Біз төрешілдікті қаламаймыз, біз ұжымдасуды қаламаймыз және Кеңес үкіметінен халықты осындайлардан қорғайтын мәлімдеме жасауын сұраймыз. Ұжымдымызды қаламайтындарға бар дүние-мүліктерімен шет елге кету

хұқын беруді талап етеміз, мүмкіндігінше шекараның түгелдей ашық болуын сұраймыз.

*Дұрыс. ОП/бөлім бойынша отряд бастығының көмегісі — Стелла
Көшірмеден көшірме дұрыс: қол қойылған"*

(65-п.)

ҚЫЗЫЛ ӘСКЕРЛЕР

Халық көтерілді. Сіздердің әкелеріңіз бен ағайындарыңызда диктаторлардың, коммунистердің езгісіне мұнан әрі төзетіндей күш жоқ. Сіздер шаруалардың балаларысыздар ғой. Сіздердің міндеттеріңіз — халыққа көмектесу. Сіздердің міндеттеріңіз — найзаларыңызды коммунистерге қарсы бұру. Қызыл Армия өкімет басына халықты түншықтырушыларды алып келді. Қызыл Армияның өзі енді өзінің кінәсін түзетуге міндетті. Сіздер алдандыңыздар. Коммунистер бостандықты уәде етті, ал аштық пен түрмені берді. Елді о шетінен бұ шетіне дейін қайыршыландырды. Ешбір кінәлары жоқ Сіздердің жүз мыңдаған әкелеріңіз бен туыстарыңыз түрмелер мен айдаларға және концлагерьлерге — осы "кеңестік каторгаларға" барып жатыр. Мыңдаған адамдар ГПУ подвалдарында азап шегуде. Билікке жабысқан коммунистер Польшаға және тағы басқа елдерге халықтың байлығы — алтынмен, аң терісімен толғанды. Астығы бар елді аштыққа және өлімге ұшырата қаптарын тізіп тапсыртуда. Бұл бостандықты түншықтырушылар шетелдік жаулардан қорғануға қарағанда, алданған қызыл әскерлер көмегімен қарусыз халықты таптап тастау оңай десе қатты қателеседі.

Халық тоскейге шыққан басқыншыларды жоқ қылады. Бүкіл елде көтеріліс жалындауда.

Қызыл әскерлер, Сіздер халықтың ұлысыздар, оған көмектесу Сіздердің міндеттеріңіз.

Коммунизм езгісі жойылсын!

Азат еңбек жасасын!

Барлық халық сайлаған өкімет жасасын!

АЗАМАТТАР

1917 жылы ақпанда Сіздер патша үкіметін жойдыңыздар, ал қазанда зорлықшыл коммунистер жерді, еркіндікті және жер бетіндегі барлық игілікті уәде етіп,

өкіметті басып алды. Барлық осы астамшылықты Сіздер жеке бастарыңыздан кешіріп жатырсыздар.

Азаттық орнына — түрме мен айдау, жер мен еркіндік орнына — өлім мен аштық. Бір минутқа да кешіктіруге болмайды. Ұлы күрестің сағаты туды. Азаматтар ұмытпаңыздар және минут сайын естеріңізде болсын: қарақан бастың камын ойлап кетпейік, бұл хұқтық тәртіп орнатудың және халықты азат етудің ұлы ісіне жантүршіктірерліктей зиян келтіреді:

Зорлықшыл диктатор коммунистер жойылсын!

Өкіметті басып алушылар жойылсын!

Ұлы азат халық жасасын!

Барлық халық сайлаған өкімет жасасын!

КОММУНИСТЕР

Өздеріңіздің көсемдеріңіз Сіздерді сатып кетті. Диктатура арқылы дүниені социализмге апаратындарыңызға сендіңіздер. Әлі де кеш болмай тұрғанда бұл сандырақты лақтырып тастаңыздар! Қан тоғис жасаумен, Сіздер, дүние жүзін социализмнен боліп тастайсыздар. Сталин және оның серіктері Сіздерді сатып кетті. Сіздер осы сатқындарға көз жұма сеніп, еркін ойды және халықтың азат өмірі мен оның еңбегінің жемістерін күртушы жандарымдар ролін ойнап жүрсіздер. Біздер аң емеспіз және қанды қаламаймыз, қаруларыңызды тапсырыңыздар. Сіздерге өмірлеріңізді сақтауға және адал еңбек етуге кепілдік беріледі.

Дұрыс: ОП/бөлім бойынша отряд бастығының уақ. көмекшісі — Спелле

Дұрыс: қол қойылған"

(17-т., 464-іс, 66-п.)

Коріп отырмыз, көтерілісшілер даярлаған құжаттар, негізінен, сол кезеңнің ащы шындықтарын ешбір бояусыз баяндап, ашып көрсетіп отыр. Әрине, большевиктерге берілген баға, коммунизмге деген жаулық көзқарас қазіргі оқырман арасында біржақты пікір туғыза қоймасы белгілі. Дегенмен де, сталиншілдіктің азабын, зорлық-зомбылығын өз бастарынан кешіп отырған наразы халық сталиншілдерді, олар ту етіп көтерген коммунизм идеяларын және оның кейбір принциптерін күштеу, қорқыту жолымен өмірге енгізбек болған коммунистерді — шолак белсенділерді өлердей жек коріп, оларға қарсы күреске

шакырса — біздің ойымызша, бұл әбден заңды және табиғи нәрсе.

Біз қазір нарық экономикасына көшер жолда айтып жүрген жекешелендіру реформасы, праволық мемлекет құру, халық түгелдей демократиялық тұрғыда қатысып сайлайтын президенттік басқаруға жету, адал да еркін еңбек етуге мүмкіндік алу — міне көтерілісшілер талап етіп отырған негізгі мәселелер. Бұларды біз енді ғана, 70 жылдан кейін ұсынып, күн тәртібіне қоя бастадық.

Тарихты білмегендігіміз, шындықты шыңырауға батырып, бүркемелеп қойған әміршіл-әкімшіл социалистік құрылысқа сенгендігіміз — міне біздің басты қателігіміз де осында. Сондықтан да қазіргі ұрпақ тарих алдында тізе бүгіп, жаза басып, жалған сөйлегені үшін кешірім сұраса да артық болмас еді-ау.

Жоғарыдағы үндеулердің ішіндегі қызыл әскерлерге арналғаны да ерекше назар аудартады. Бұл Қызыл Армияның ақиқатқа жүгінсек, шын мәнінде өз халқына қарсы соғысып жатқан кезі еді. Қызыл әскерлердің көбісінің шынында да шаруалардың балалары болғаны анық. Сол жылдары мынандай әділетсіздіктер де орын алды. Қызыл әскер еліміздің белгілі бір ауданында шаруалар наразылықтарын белсенді түрде басып-жаныштап жүрген кезде, оның өзінің туған әкесі дәл осылай құлақ атанып, кәмпескеленіп, түрмеге қамалып, жер аударылып, яғни туған ошағы тоз-тоз болып жатты. Сөзімізге дәлел ретінде ОГПУ-дың транспорт мектебінің курсанты А. Змыслянын оперативтік тапсырмамен Бурабай өңіріне (құжатта Боров участкесі деп көрсетілген — Т. О.) іс сапарға барғанда 1930 жылы 21 қарашада Қазақстан ПП ОГПУ-на жолдаған рапортынан үзінді келтірілік: "...Екінші мысал, — деп жазады ол, — аупартком хатшысы Терновой жолдастың нақты жетекшілігі бола алады. Ол менің көзімше 28/11 (28 қарашада — Т. О.) Каменское поселкесінде с/к (селолық кеңес — Т. О.) уәкіл Морозоваға мынандай нұсқаулар берді: "Егер нақты әскери қызметтегі қызыл әскердің әкесі құлақ болса, онда дүние-мүлкін тартып алу керек". Сонда мен Терновойға қыс уақытысында құлақ семьясын үйден шығарып тастауға жол беруге болмайтын нәрсе екенін көрсеткенімде, ол менімен келіспей: "осылайша біз құлаққа таптық линияны байқатамыз, құлақтарды айдап шығатынымызды, кедейлерді орналастыратынымызды білетін болсын" дегенді айтты. Бұл оның — Терновойдың аупарткомының Каменское с/к жанындағы

уәкілі жол. Морозованың көзінше айтқан сөзінің қаз-қалпы..." (471-іс, 68-п.).

Іә, сталиндік әміршілдік-әкімшілдік жүйенің қолшоқпарлары болған қызыл әскерлер де ол жылдары жетісе қойған жоқ. Оларды "бандиттермен", "Кенес өкіметінің жауларымен күресіп жүрсіндер",— деп сендірді, сөйтіп халыққа қарсы қойды. Ал өздерінің отбасыларының, туған-туыстарының жағдайлары болса, жоғарыдағыдай. Дегенмен де ленинизмге сенген және Сталин мен оның серіктерін айнымас лениншілдер деп таныған қызыл әскерлердің көбісі әділ іс үшін күресіп жүрміз деп ойлады және халық наразылықтарын сондықтан да қанға бояп басудан бас тартпағаны белгілі. Бұл олардың қасіреті еді.

Сонымен архив құжаттарында көрсетілгендей, Өскемен және Зырян көтерілістері бірнеше күнге ғана созылған. Олардың кең қанат жайып, көрші аудандарға таралып өрістеулеріне ірі-ірі елді мекендердің бәрінде үкіметтің жазалаушы отрядтар ұстауы және көтеріліс болған аудандарды басқалардан дер кезінде оқшаулап тастаулары, ал енді көтеріліс ұшқындары байқалған селоларды жедел түрде қаталдықпен еш ымыраға келмей басып-жаныштауы көтерілістердің жеңіліп қалуына шешуші ықпал етті.

Ал енді көтеріліс басшысы Толстоуховтың тағдырына келер болсақ, жоғарыдағы құжаттардың бірінде көрсетілгендей, оны және оның серіктерін ұстау, жойып жіберу әрекеті наурыз айында да, одан кейінгі айларда да тоқталмады.

Архив қойнауында біраз мәселелерден хабардар ете алатын, кезінде Голошекинге және Зырян аудандық партия комитетінің сол жылдардағы хатшысы Петровка жолданған, осы аудандық партия комитетінің жауапты хатшысының (фамилиясын ажырату қиын болып отыр) өте құпия және жабық хаты. Бұл хаттың өзі қолмен жазылған және күні, айы көрсетілмеген, бірақ іске 29 қыркүйекте тілген.

Мұнда хат иесі Толстоуховтың өзінің қасындағы үш серігімен соңғы бір жарым және екі айдай уақыт ішінде Зырян ауданы территориясына отіп, тау-тас, орман-тоғай ішінде жасырынып жүргенін айтады. Хатта бұл "сіздерге белгілі",— деп жазылғанына қарағанда Голошекин де, аудан басшылары да бұдан жақсы хабардар. "Толстоуховтың мақсаты деп жазылған одан әрі хатта,— жақтастарының қажетті санын өз қатарларына тарту және тағы да құлақтар көтерілісін жасау" (464-іс, 39-п.).

Хатта Толстоуховтың өз ықпалына құлақтарды ғана немесе бірен-саран "құлаққа айналып кеткен бұрынғы қызыл партизанды ғана" тарта алатынын, ал енді шаруаларға келер болсақ, олардың қалың бұқарасы Толстоуховты қолдай қоймайтыны сеніммен жазылған.

Біздің ойымызша, бұл күндері Толстоухов хат иесі жазып отырғандай жана көтерілісті ұйымдастыру үшін емес, ізіне түскен ОГПУ-дың қарамағына түсіп қалмау үшін бас бағып, жасырынып жүрді.

Ұрей билеген қарусыз шаруалар тобырының өкіметтің жақсы қаруланған әскеріне қарсы тұра алмайтынын Азамат соғысы жылдарында қызыл партизан болып, талай ұрыстарды бастан өткізген оның түсінбеуі мүмкін емес. Төрт-ақ адамнан тұратын (оның өзін қосып есептегенде) оның тобының қауқары да шамалы еді. Олар шабуыл жасауды емес, ізге түскен ОГПУ-ді қалай адастырып кетуді ойлап бас қатырды.

Біз үзінді келтіріп отырған хаттан Толстоухов пен оның серіктерінің қалай қолға түсіп қала жаздағандарын да біле аламыз. Оқиға былай болған: ГПУ-дің жергілікті бөлімінің қызметкерлері іздестіру барысында Толстоухов пен оның серіктерінің қандай тауда жасырынып жатқандарын анықтап алғанда, жергілікті жерді мұқият зерттеп, көтеріліс басшыларын жоюдың нақты жоспарын жасаған. Олардың тығылып жатқан жерін дәлме-дәл тапқан ОГПУ топтары қашқындарды жан-жақтан қаумалап қоршауға да алған. Бірақ түс-тұстан қоршап келе жатқан ОГПУ-ліктердің бір қанатындағылар тосқауылға кешігіп қалған. Мұны аңғара қоймаған олардың екінші бір қарсы қанаттағылары көтерілісшілер жатқан жерге тым таяп келген кезде, дүрсілдетіп, шай қайнатуға қажетті отынды жарып жатқан дыбысты естіп, шыдамсыздықпен солай қарай асығыс оқ жаудырған.

Толстоухов пен оның серіктері, барлығы төрт адам мылтық даусын естіген бетте-ақ, апыл-күпыл жанталаса мылтық атылған жаққа қарама-қарсы бағытқа қарай шегінген. Аттарын, тосек-орындарын, тіптен оқ-дәрілерінің едәуір бөлігін алып кетуге үлгермеген.

Қашқындар әлі есін жиып үлгерген жоқ деп ойлаған жазалаушылар олжа болған жылқыларды төменге түсіріп, қашқындардың төменнен алдын орап, оларды тағы да қоршауға түсіруді ойластырды. Бірақ осы уақытта жазалаушылардың барлық іс-әрекеті жақсы көрінеді-ау деген тұсқа, биікке бекініп алған толстоуховшылар бұларды

көздеп ата бастады. Нәтижесі ауыр болды, ГПУ отрядынан 4 адам, оның ішінде екеуі жеңіл, екеуі ауыр жараланды. Жазалаушылар мылтық даусы естілген бұталарға қарай бытыраңқы түрде, түспалдап оқ жаудырды. Сондықтан да көтерілісшілерден жараланғандар мен шығынға ұшырағандар бар ма, жоқ па, оны білу тіптен де мүмкін болмады.

Осы оқиғаны Голошекинге тәптіштеп жазған Зырян аупарткомының жауапты хатшысы мұнан әрі Толстоухов тобының қолға түспеуі шоп жинау, егін ору және астық даярлау науқандарының қарқынын арттыруға кедергі келтіретін болды, олар құлақтарды көтеруі мүмкін деп қауіптенеді. Осылармен қатар өзінің тарапынан қолданылып жатқан шараларды айта келе хат иесі Толстоуховтың ықпалынан қорғау үшін ауданның ол жасырынып жүрген Бұқтырма жағындағы елді мекендерге бұқаралық үгіт жұмысын жүргізу мақсатымен аудандық актив мүшелерінен үш адамды 10—15 күнге жұмсағанын да айта кетеді (464-іс, 39-п. 2-беті).

Толстоухов пен оның жанындағылардың тағдырлары не болғанын анықтау мүмкін болмай отыр. Әзірше бұл туралы деректер біздің қолымызда жоқ.

Өскемен және Зырян ауданындағы осы кезге дейін халқымызға белгісіз болып келген тарих “ақтандағын” қолымызда бар күпия архив деректері негізінде мүмкіндігінше түсінікті етіп айтып беруге күш салдық. Оқиғаның кейбір тұстарын оқырманға толыққанды күпия етіп ұстаған, қажетті құжаттарда оларды бұрмалаған, бәлкім, құжаттардың қайсыбірін бүгінгі күнге жеткізбей жойып та жіберген ОГПУ органдары кінәлы болар.

Ал енді Өскемен және Зырян көтерілістерін қысқаша тұжырымдармен сипаттар болсақ, мынаны айта аламыз:

1. Өскемен және Зырян аудандарындағы оқиғалар 1929—1931 жылдардағы күштеп ұжымдастыруға қарсы болған Қазақстандағы наразылықтардың ішінде бірыңғай орыс тілді — халық ғана қатынасқан жалғыз көтеріліс. Бұған қазақтар қатынаспағандықтан ОГПУ органдары бұл көтерілісті құлақтардың бас көтеруі ретінде айыптап, Кеңес өкіметіне қарсы ашық жаулық деп таныды.

Шыңдығында, көтеріліске Азамат соғысында Кеңес үкіметі үшін қан төккен бұрынғы қызыл партизандардың басшылық етуі және олардың үндеулерінен көрініп тұрғандай көтерілістің сталиндік зорлық-зомбылыққа, күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталуы, оның шын

мәнінде әділдік үшін күрескен әділетті шаруалар көтерілісі болғанын дәлелдейді.

2. Өскемен және Зырян көтерілісі Қазақстан тарихынан өзінің лайықты орнын алуы тиіс. Оның себептерін, сипатын, қозғаушы күштерін осы жылдардағы қазақ ауылдарында болған басқа да шаруалардың азаттық үшін күрестерімен салыстыра зерттеу және бағалау Қазақстандағы сталинизмнің қолшоқпары болған голошекиншілдіктің екіжүзді мәнін және ауыр зардаптарын анықтай түсуге жәрдем етеді, сойтіп тарихымызды жана, тың деректермен, саликалы бағалы қорытындылармен толықтыра түседі.

ШҮБАР — БАЛҚАШ — ШОҚПАР НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ

Кеуде бар да күй жоқ,
Бас бар да ми жоқ.
Тіл бар да үн жоқ,
Үндесең күн жоқ.

Тұрмағамбет.

Қазақ жерінде И. Сталиннің “теориялық негіздеуімен” оның осындағы сенімді окілі Ф. Голошекиннің тікелей басшылығымен жүргізілген қатыгез саясат — ұжымдастыру саясаты Талдықорған жерін де дүрліктірді. Барын қолхоз сыпырып алып 1928 жылдағы ең ірі байларды тәркілеу саясатын орташаға да аяусыз қолдана бастаған, есіл-дерттері астық және ет даярлау жоспарын асыра орындап, “жоғарғы” жаққа мерзімінен бұрын мәлімдеп тамаша ұйымдастырушы ретінде танылу — міне, қазақстандық озбыр да тасжүрек халқын аш-жалаңаш етуден тайынбайтын “шолақ белсенділердің” мақсатының сиқы осы еді.

Мұндай келте мүдде, асыра сілтеу саясаты ешкімге абырой әпермеді. Талдықорған аймағында да октын-октын күштеуге қарсы халық наразылықтары ұшқындап, “елге дұшпан жерге сыймас, жерге дұшпан елге сыймас” тар заман туды.

Осының бір көрінісі — ОГПУ мен партия органдарын біраз дүрліктірген Қаратал ауданының Шұбар селосындағы халықтың ашу-ызаға ырық бермей көшеге шығуы болып табылады. Архив құжаттарына қарасақ мынаны көреміз: 1930 жылдың 20 наурызында танертенгілікте, құрамында ерлер мен әйелдер аралас, сонымен бірге балаларды ерткен

казактардың үлкен тобыры аудандық атқару комитетінің үйі алдына жиналып астық даярлау науқанында бастарына әңгір-таяк ойнатқан, дымдарын қалдырмай сыпырып алған, ал қазіргі күні аудандық атқару комитетінің егін егу науқанында уәкіл болып әлі үйреншікті “әніне” басып жүрген Попов Сейдахметті (күжатта осылай) өз қолдарына беруді талап етті.

Зығырдандары қайнап, өшігіп алған халықтың қолына тигізе, уәкілдің жүндей түтіліп сүйегі шашылып қалары сөзсіз еді. Мұны аудан басшылары да айқын байқағанмен жұрт алдына оны шығара қоймады. Халықтың неліктен көтерілгенін олар қойған талаптардан да көрініп тұрды. Үздіксіз қысым жасаудың зәбір көрген халық өздерінің тұқым қоры үшін жинап отырған дәндерін салық ретінде сыпырып алуды доғаруды талап етті. “Астық қоймаларының аузын ашпайтын болсаңдар оларды өзіміз-ақ талқандап, ашып аламыз”, — деп қыр көрсетті уәкілдер. Аудан басшыларынан көңіл көншітерлік жарытымды жауап ала алмаған ереуілшілер өзара ақылдасып алды да, аудандық милиция бөліміне барып “байлар” деген жалпылама кінәмен айыпталып, шын мәнінде Кеңес өкіметіне ешқашан қарсы келмеген тек әділетсіздікке қарсы наразылық білдіремін деп қамауға түскендерді босатуды күшпен жүзеге асыруға кіріспек болды.

Жұдырықтарын тастай түйіп, сүріне-қабына алға ұмтылып, ұрынарға қара таппай келе жатқан ызалы тобырға сөмкесін сүйретіп, браунингін асынған, осында “қылмысты істерді” тексеріп жүрген округтік соттың төрағасы Бековтың жолда қарсы жолықпасы бар ма. “Ұста”, — деп айғайласты кіжініп, тұра ұмтылған халықтан жан қалмасын сезген ол ышқына кейін қашты. Аттылы-жаяу ашынған бұқара қойсын ба, әп-сәтте қуып жетіп, алқымнан алды. Браунинг те, сомке де табанда тартылып алынды. Қу жан қалар ма еді, қалмас па еді кім білсін. Егер у-шуды естіген милицияның бірі көмекке дер кезінде жетіп үлгермесе. Беков жеңіл жарақат алып, қауіпті жағдайдан арашаланды.

Өршіген бұқара екпіндері бәсеңдемей аудандық милиция бөліміне де келіп жетті. Сәтін салғанда милицияның атарға оғы жоқ болып шықты, әйтпесе тағы бір қанды қырғынның болары сөзсіз бе еді. Бірде-бір патрондары жоқ, винтовкаларын шошандатқан милиция қызметкерлеріне халық бас салып, табанда үш винтовканы сыпырып алды.

Наразы халықтың басты талабы — аудандық милиция бөлімшесінде қамауда жатқан 17 адамды жедел босату болды. Осы жерде бұқараны тәртіпке шақырған халық соты Баубеков сокқыға жығылды. Баубеков пен Беков наразы топтың ішінен біраз адамдарды ішке шақырып, ереуілшілдерге бұл істеп жатқандарының заңсыз болып табылатынын, мұндай әрбір істің үкімет назарынан тыс қалмай қатал жазаланатынын айтып, оларды алған беттерінен қайтып үйлеріне тарауға үгіттеді. Бірақ тұтқындағылар босатылмады. Алғашта үгіт әсер еткендей болып халық бұл жерден кете бастаған. Бірақ ол алдамшы көрініс еді, ашуланған ереуілшілер бірден сабаларына түсе қоймады. Арада бір сағаттай уақыттан соң, бәрі салт атқа мініп тақымдарына сойыл қыстырған 900-дей адам қара құрымдай қаптап сау ете қалды. Бұлар алғаш Баубековтың пәтерінің жанында өзара ақылдасып біраз бөгелді, сонан соң Исаев атындағы колхоз басқармасы кеңсесіне барып, өздерін колхоз мүшелігінің тізімінен шығарып тастауды талап етті. “Жоқшылық жүдетіп, боз көйлекке жібек жамау” түскен осы бір ауыр күндері колхозшылар ортақ қоймаға алақан жайғызған жатып-ішер жалқау тірліктің көзін тапқан қоғамға зорлап мүше еткен, сөйтіп екеуінің де дымын қоймай тартып алған, ақырында аштық апатының аузына апарған ауыл шаруашылығы артельдеріне (колхоздарға) қарғыс айтып, еріксіз шығып кетудің жолын іздеп аласұрды.

Архивтегі құжаттарға үңілсек, бас көтерген колхозшылардың Шұбар селосының төңірегіндегі көрші колхоздарды, ауыл селоларды да көтеруге күш салғанын байқаймыз. Наразы халық қазақ ауылдарына ғана емес, Сталинское, Томское деп аталатын көрші орыс селоларына да өздерінің өкілдерін жіберіп, оларды қолдау көрсетуге шақырған Шұбарда болған оқиғаны егжей-тегжейлі баяндаған. Бірақ неге екені белгісіз, Шұбардың көршілері батыл шешім қабылдай қоймай аңысын аңдып, оқиғаның артын баққан (471-іс, 63-п.).

Шұбар оқиғасын естіген бетте ПП ОГПУ-дың оперативтік бөлімшесінің бастығы Липен Талдықорғаннан Алматыға ПП ОГПУ-ға Феодоровка 21 наурызда жағдайды баяндап, тікелей сыммен хабарлады. Бірақ Талдықорған ОГПУ-на жағдай толық мәлім емес еді. Оны төмендегі құжаттан да көре аламыз:

ҚОСЫМША

“Шұбарға дейін бар болғаны 12—15 ш. (шақырым — Т. О.) екенін ескеріп, маған бүгін бірнеше сағатқа ғана болса да, Шұбарға барып келуге рұқсат етулеріңізді өтінемін.

Сарқандка және Қоғалыға хабарлауға әлі уақыт таппай жатырмын, жұмыс кеңірдектен. Сіздердің телеграф арқылы хабарлауларыңызды өтінемін. Сонда фактіні бір тұрғыда баяндауға қол жеткізер едік, өйткені мен сіздерге қолжазбасыз хабарладым.

Липен

Жауап: рұқсат етіледі. Дәл бүгін жедел әрі толық мәлімдеме күтеміз. Сарқандка, Қоғалыға хабарлаймыз.

Федоров”.

(Сонда, 63—64-п.)

ОГПУ бастығы Липен Талдықорғаннан келіп жеткенше Шұбардағы наразы жұрт қолхоз кеңсесіне басып кіріп, Исаев атындағы қолхоздың бастығы Шымбұлақовты және егін егу науқанына уәкіл болып келген комсомол мүшесі Молдабергеновты тұтқынға алып, белгісіз жаққа алып кетті.

Талдықорған ОГПУ-ы, Липеннің тікелей нұсқауымен Шұбардағы наразылықты басу үшін 12 адамнан тұратын коммунистік отряд құрылды. Оған округтік әскери комиссариат өкілі Белоусов командир болып тағайындалды. Отряд алдына мынадай мақсаттар қойылды: Шұбарда жағдайды анықтап жүрген ОГПУ өкілі Головкинмен оған бекітілген келісім арқылы байланысу, бірақ Головкиннің рұқсатынсыз Шұбарға кірмей оны сырттан бақылау. Сонымен қатар Головкиннің өзіне де қосымша нұсқау берілді. Онда Головкиннің отрядты әскери күш ретінде пайдаланудан мүмкіндігінше бас тартудың жолын қарастыру, оларды негізінен халық наразылығын ұйымдастырушылар ретінде ұстап алу ісіне пайдалану ұсынылды. ОГПУ қызметкерлері Шұбарға көрші аудандар мен селоларды қатаң бақылауға алды. Өйткені оларда да дәл осындай шиеленістің орын алуы әбден мүмкін еді. Осындай күдікпен Шұбарға себепсіз сырттан келген жандардың бәрі тұтқынға алынып, олардың кім екені, Шұбарға қандай мақсатпен келгені әбден анықталғанша қатал тергелді.

Талдықорғандағылар да қарап жатпады. Онда қалған әскерлердің бәрі аяғынан тік тұрғызылып, әскери даярлыққа шұғыл көшіп, аттарға ер салып әскери жаттығуларды бастап та кетті. Мұның өзі Сарқанд, Қоғалы

және басқа да көптеген ірі елді мекендерде де Шұбардағыдай толқудың болуы әбден мүмкін болғандықтан жасалған шаралар еді. Головкин бастаған шұбарлықтар наразылықты ұйымдастырушыларды жаппай жазалау науқанын бастап та жіберді. Күдікті, тұтқындалуы тиіс деген 8 адамның тізімі жасалды. Талдықорғаннан жағдайды анықтау үшін Липен келген кезде адамдардың 3-уі тұтқындалып үлгерген еді.

Зорлық-зомбылыққа наразы болған халықтікі дұрыс-ау, оның үстіне бәлендей бүлдіре қойған ештеңелері де жоқ-ау, сондықтан да осы наразылықты бастаушыларды тұтқынға алудың да қажеті жоқ-ау,— деп саликалы ойлап, бұл оқиғаға объективті баға беретін адам басшылар арасынан да табыла қоймады.

18—20 наурызда Талдықорғанда болған ауданаралық кеңесте аудандық партия комитетінің хатшысы Оразбаев Шұбарда өткен ереуілді естіген бетте кідірместен Шұбарға аттанды. Жергілікті жерде аудан басшылары мынаны анықтады: ереуілге бірінші ауыл түгелдей қатысса, екінші ауылдың бір бөлігі ғана қатысқан. Олардың талабы “бай” деген айыппен тұтқындалған, бірақ Кеңес өкіметіне қарсы ешқандай қылмыс жасамаған адамдарды тез арада түрмеден босатуды халықтан тұқымдық астық жинауды тоқтатуды доғару.

Аудан басшылары мұнда келген бетте 21 наурызда ауылдардағы кедейлерді жинап алып жиналыс өткізді. Комсомол мүшелерінен ауылдарда салт атты отрядтар құрылды. Партия, комсомол мүшелері тарапынан орын алып отырған асыра сілтеулерге жол бермеу үшін арнайы партия жиналысы да шақырылды. Ол осы мәселені аудан көлемінде талқылап басқа жерлерде мұндайдың орын алуынан алдын-ала сақтану үшін 23—24 наурызда аудандық партия комитеті пленум шақырған жөн деген шешім қабылдап, осыған Алматыдан Өлкелік партия комитетінен және округтік партия комитетінен рұқсат сұрады. Бір қызығы әрі танданарлығы осындай қажетті шараларды белгілей отырып, аудан басшылары аталған жоғарғы органдардан егін егуді қамтамасыз етуге бағытталған шараларды күшейте түсуге рұқсат сұрады. Бұл дегенін халықтың ашыға бастағанына қарамастан олардың аузындағысын жиырып алып, яғни тұқымдық астық жинау науқанын үдете түсіп, бұрынғы көшпелілерді егін егуге зорлап жұмылдыру деген сөз еді. (Сонда, 471-іс, 65—66-п.).

Шұбардағы көтерілістің қалай және неліктен болғаны ПП ОГПУ-дың жанкешті де қатал қоқан-лоққы тергеу әрекетінің нәтижесінде көп кешікпей-ақ анықтала бастады. Мұны біз жоғарыдағы Липеннің Талдықорғаннан Қазак өлкелік партия комитеті атына, оның хатшысы Рошалға 24 наурызда жіберген арнайы телеграммасынан да аңғара аламыз. Ол бойынша ОГПУ мынаны анықтаған: наурыздың 19-нан 20-сына қараған түні Қаратал ауданының 2-аулында ауылдың қадірменді ақсакалы Үсеннің үйінде жасырын жиналыс болған. Оған ауылдың игі жақсылары Сейсебай Әмірәлиев, Тұрғали Мамаев, Мамыш Жұртақбаев және Оспан Сыпатаев қатысқан. Осы жерде жиналысқа қатысушылар 20 наурызда халықты наразылық көрсетіп, ереуілге бастап шығу, Шұбарда милиция күзетімен қамауда отырғандарды босатып алып, кеңес қызметкерлерін жүгенсіздіктері үшін жауапқа тарту туралы шешімге келген.

Әрине, жоғарыда аталғандардың бәрін ОГПУ келесі күндері-ақ тұтқынға алуға кірісті. Шұбар ісіне байланысты тергеуді тек 24 наурызда дейін ғана 26 адам айыпталып, олардың 16-сы тұтқынға алынса, 7-уі тауда жасырынып жүрді.

Шұбар толқуына қатысқан небәрі екі-ақ ауыл екенін жоғарыда айттық. Дегенмен басқа ауылдардағы саяси ахуал да аса мәз емес еді. Мұны жергілікті ОГПУ органдарына жан-жақтан келіп түсіп жатқан мазасыз мәліметтер де растайды. Енді солардың кейбіріне тоқтала кетсек.

Шұбардағы оқиғалардан кейін көп кешікпей-ақ 22 наурызда наразы халық №3 ауылдың тұрғындары колхоздарының төрағасы Еренов Садықты көк ала қойдай қылып сабап тастады. Ал енді Қызыл тас жайлауындағы №4 ауыл тұрғындары мұнан да асып түсті. Олар егін егу науқанына байланысты өткізілген жиналысты ашықтан-ашық колхоз құрылысына қарсы наразылыққа айналдырды. Осы жиналыста сөз алған Райқұлов Асқарбай, Елдеев Нұрақым, Рахманов Дәулет, Қаратабан кедей Құдайбаев Аллаберген және оның әйелі колхозға лағынет айтты, осы жолы ақпан айында өздерінің колхоздарын ұйымдастыру кезінде оны ұйымдастырушылардың колхоздың мәнін жөндеп түсіндіргенін, алдап соққанын, тек колхозға мүше болып кіргеннен кейін ғана өздерінің барлық заттарын колхоздың сыпырып алып, күштеп қауымдастырып жіберетіндерін білдіргендерін ызалана әңгіме етті. Осы Құдайбаев Аллаберген мен оның әйелі күштеп кіргізген

колхоздан шығу туралы ұсыныс жасады. Жиналысқа қатысушылар мұны бірауыздан мақұлдады. Дәл сол күні-ақ колхозшылар колхоздың барлық малдарын және мүліктерін өзара бөлісіп алды. Бірақ осы хабарды естіп, аудан орталығынан жеткен үкімет адамдары колхозшыларға бұлары дұрыс еместігін ескертіп айыптыларды тағы да тұтқындады.

Кейбір аудандарда ауданнан келген уәкілдерге ашықтан-ашық қысым жасау да орын алды. Мысалы 22 наурызда №4 ауылда тексеру жұмыстарымен жүрген Сағыров пен Бопатаевқа белгісіз бір қазақ келіп, оларға Жанбаев қол қойған округтік соттың шақырту қағазын көрсетіп, жедел түрде Шұбарға шақырған. Жұмыстарын жиып қойып аталғандар әлгі қазақпен бірге жолға шыққан. Бірақ әлгі қазақ оларды сотқа апарудың орнына Сәдуақас Қаймақбаев дегеннің үйіне ертіп әкелген. Мұнда отағасының төңірегіндегі жігіттер келгендерді табанда тұтқынға алып, жауапқа тартқан. Сәдуақас олардан өзінің жылқысын қай жерде рұқсатсыз ұстап алғандарын және ол жылқының қазір қайда екенін сұраған. Тегінде, бұл Сәдуақас үшін қимас малы, асыл тұқымды жылқысы болса керек.

Сағыров пен Бопатаев оның сұрағына жауап беріп, ол жылқыны сот тергеушісі Баубекөв мініп Үштөбе жаққа кеткенін айтқан Қаймақбаев өзінің інісі Мырзахметтің жанына ауылдың бірнеше қазақтарын қосып беріп, Баубекөв мініп кеткен жылқыны тартып алу туралы тапсырма берген. Бұл жерде жылқы иесін де түсінуге болатын сияқты. "Ат иесі айқайлайды, өгіз иесі өкпендейді" — дейтін мақалды қалай ұмытарсың. Ал енді уәкілдер Сағыров пен Бопатаев бұдан былай зорлық-зомбылыққа тежеу салмайтын болса, басымен жауап беретіндерін ескертіп қазақтардан ескерту алды.

Біршама уақыт өткен соң қамауда жатқандарға Қаймақбаев пен бір қазақ келді де: "Көрші №2 ауылдың игі жақсысы Амандосқа біздермен бірге барып қайтыңыздар", — деген ұсыныс жасады. Бірақ онда неліктен баратындарын, мақсаттарын ашық айта алмады. Амандосқа бара жатқан жолда бұлардың қарсы алдынан қаруланған салт атты комсомолдар кездесті. Олардан қорыққан Қаймақбаев пен оның жігіттері жан-жаққа бытырай қашты, сойтіп тұтқын уәкілдер босатылды.

Осы хабарды ОГПУ-дың Қаратал станциясындағы уәкілінен алған бетте-ақ Талдықорған ОГПУ-ы уәкілдерді

тұтқынға алуға қатысқан казактардың өздерін ұстауға кірісті.

“Жең ішінен жұдырық түйіп”, Кеңес үкіметінің күштеу саясатына ашықтан-ашық қарсы шыға алмай, іштен кіжінгендердің сол жылдары аз болмағанын тарихи фактілер дәлелдеп отыр. Мысалы, Талдықорғаннан 23 наурызда екі түрлі “домалақ” хат табылды: осы хаттардан алынған үзіндіні орыс тілінен аудармай-ақ сол күйінде оқысақ ол былай болып шығар еді: “граждане, пора пришло время взятъся за кровопийцев, настагает нас голод, гибель; долой паразитов, ложных агитаторов и выступаем мы как один за веру и правду, ожидай от нас...”, екіншісіне: “довольно нам терпеть, время за кровопийцев настигнет нас Мишка. Пришла весна — коммунистам крышка”.

“Домалақ” арыздарды кошеден жекелеген адамдар тауып алып, ОГПУ-дың оперативтік бөліміне тапсырып жатты. Коммунистік отряд мүшелері көшені қанша кезсе де, ештеңе таба алмады. Айта кеткен дұрыс болар. Шұбардағы оқиғадан кейін оған көрші ауылдарда, поселкаларда сезікті деген адамдарды ешбір себепсіз тұтқынға алу, көзге түскенді жаппай тінту коммунистік отряд мүшелерінің дағдылы істеріне айналды.

Осындай тінту барысында наурыздың 21-нен 22-сіне караған күні Шұбардың өзінде Сарман Құлманапов ұсталды. ОГПУ деректеріне сенсек, ол Қаратал ауданының № 1 ауылының колхозшысы. Оны тінткен кезде одан “Таң алдында жиналамыз” деген жазуы бар сары терінің шағын кесіндісі табылған. Ұзақ уақыт қысым жасап, жауап алса да Құлмановтан жарытып ештеңе шығара алмады. Ол тері кесіндісін етікшіден алғанын ғана қайталаумен болды. Әрине сол етікші де тұтқынға алынып, жауапқа тартылды. Бірақ тегінде одан да мардымды жауап алынбаған тәрізді. Өйткені ОГПУ құжаттарында бар болғаны тергеудің одан әрі жалғасып жатқаны туралы мәлімет ғана бар.

Жергілікті партия, кеңес органдарында жағдай шиеленісіп кетпеуі үшін қолдағы бар мүмкіндіктерді пайдаланып бақты. Бүлік оты шарпыған көрші елді мекендерде үгітшілер жөнелтіліп, олар халықты наразылыққа көтерілгендерге қосылмауға шақырды. Әрине мұндай шаралар өзінің жемісін де берді, кейбір ауылдар елегізіп, елеңдегенді қойып, көктемгі егіске даярлық жұмыстарына кірісіп те кетті. ОГПУ-дың барлау орындары өздерінің ел арасындағы тыңшыларынан казак аудандарынан аңшы

мылтықтарымен қаруланған жекелеген адамдардың белгісіз бағыттарға “күмға сінген судай” ұшты-күйлі жоқ болып кетіп жатқандарын да естіп білді. Бұлардың көтерілісшілер қатарларын толықтырып жатуы әбден мүмкін еді. Оның үстіне 22 наурызда тыңшылар Ыдырыс Байыспанов деген казактың Жарғанкен жайлауында біраз адамдардың басын қосып жиналыс өткізгенін жеткізді. Бірақ бұл жиналыста не мәселе талқыланғанын ешкім ашып айта алмады.

ОГПУ барлаушылары тізгінді қолдан шығарып алмау үшін Талдықорғанмен, Бижемен және Қараталмен үздіксіз байланыс орнатып, байланысшылар арқылы телефонмен елең еткізер жаңалық атаулыны жедел хабарлаумен болды (Сонда, 100—101-п.).

Шынында да, аталған елді мекендердің өздерінде де жағдай қалыпты емес еді. Мұны Казак өлкелік партия комитетінің хатшысы Рошальдің атына 22 наурызда келіп түскен жедел мәліметтерден айқын байқауға болады. Оларды Түрксіб темір жолының жол транспорт ОГПУ-ның бастығы Смирнов жолдаған.

Оның айтуынша, Биже — Айнабұлақ бөлімшелері аудандарында салт аттылардың едәуір ұзын тізбегі байқалған. Сол маңнан көтерілісшілердің тыңшысы деген күдікпен ұсталған казактан жауап алған кезде, ол салт аттылардың Қаратал бағытына қарай кетіп бара жатқанын айтқан.

Қабақтарынан қар жауып, тастай түйілген түсі суық, жүрісі суыт бұл топтың негізінен казактардан құрылғаны, сондай-ақ ішінара орыстар да бар екені анықталған. Жалпы саны 200-дей адам. Наразы топ қолына түскен нәрсемен қаруланып шарт буынған. Белдеріне күнделікті үй тірлігінде пайдаланылатын балталар қыстырып, тақымдарына келте басты сойылдар байлаған. Әр жерден шошайып-шошайып шоп жинайтын аша-айырлар көрінеді. Қылаң беріп шапағын шашып атқан таң нұрына шағылысып түкті жотасын ақшанқан ақ қырау басқан даланың төсін дүбірге болеп жортып барады. Қайдан алғандары белгісіз, ішінара қайырма казактың тонның сыртынан қиғаштап мылтық асынып алғандар да баршылық. Бірақ ондайлар бірен-саран.

ОГПУ барлаушылары тау беткейлерінен көз салып, тәңірді асықпай шошайт түрген салт аттылардың шағын топтарының бірнешеуін байқады. Тау қыркалары тасасында көтерілісшілердің тағы жаңа отрядтарды құру жұмысын жүргізіп жатқаны айдан анық болып тұрды.

ОГПУ барлаушылары мұның анық-қанығына жету үшін сол төңіректен бес қазақты және бірнеше орысты тұтқынға алғанда бұған көздері жетті. Тұтқын үш орыс Қараталда алдын ала көтеріліс болғалы жатқанын айтқан. Бірақ бұл мәселені анықтау үшін ОГПУ-лықтар Қараталмен байланыс алмай қатты састы.

Дегенмен де байланыс болсын, болмасын жергілікті халықтың атқа қона бастағанын көрген бетте-ақ, ОГПУ органдары оларды бас көтертпей қирату үшін сол төңіректегі ірі елді мекендерде әскери отрядтарды ұйымдастыруға жедел кірісті. Мысалы, Биже-Айнабұлақ теміржол бөлімшелерінде Демидов деген БК(б)П мүшесі бастаған отряд құрылса, ал Қараталдың өзінде 28 винтовкалы, 25 аңшы мылтықты және 9 револьверлі әскери отряд көтерілісшілерге қарсы тосқауылға шықты. Мұнан басқа жергілікті жұмысшылар қантөгіс бола қалған жағдайда қарусыз отряд мүшелеріне жаппай таратып беру үшін сүңгі темірлер, ағаштан әр түрлі суық қарулар жасауды қолға алды. Бұл аймақтағы мазасыздықты жедел реттеп, адамдарды күшпен басып тыныштандыру үшін ОГПУ жан-жақтан тағы да қосымша отрядтар тоқтты. Аягөзден жақсы қаруланған 36 адамдық жасақ келіп жетті. Семейден теміржолмен келе жатқан 12 адамдық отряд Аягөзден 8 адамды қосып алды. Сойтіп барлығы 20 адамнан тұратын бұл атқыштар тобын жол транспорты ОГПУ-ның аға уәкілі Сарапулкин басқарып келіп жетті. Станокты пулеметпен және 20 винтовкамен мұздай қаруланған отрядқа жергілікті жерлерде коммунистерге мүше болып кіргізілді. Тағы бір жақсы қаруланған, жеңіл пулемет арқалаған 13 адамдық отряд округтік жол қатынасы ОГПУ-ның бастығы Обьедковтың және осы мекеменің бөлім бастығы Морозовтың бастауымен округ орталығы Алматының өзінен жолға шықты. (Сонда, 471-іс, 72-п.).

Талдықорғанның өзінде де қызу әскери даярлық жүріп жатты. Коммунистерден тұратын 26 адамдық коммунистік отряд жасақталып, олар казармалық тәртіп жағдайына көшірілді. Әскери жауынгерлер құрамына енбейтін кезекшілер құрамына тағы да 25 адам іріктеліп алынып, олар да жақсы қаруландырылды. Бұлардың казармаға бекітілгендерінен басқалары, яғни командалық және саяси құрамдары пулеметпен жабдықталған штабқа шоғырланды. Қарулы күштерге жалпы басшылық жасау ісі округтік әскери комиссариат пунктінің бастығы Трофимовқа жүктелді.

Трофимов Талдықорғанда орналасқан жергілікті ОГПУ бастығы Липенмен бірігіп, халық наразылықтарының алдын алуға бағытталған нақты іске кірісті. Ең алдымен барлау, ел арасында болып тың тыңдау ісіне баса мән берілді. 22 наурыз күні кешкі сағат 8-дерде 15 адамнан тұратын және барлау тобы жасақталды. Олар негізінен әскери адамдардан жасақталса да, жергілікті халықпен тіл тауып сөйлесе білу қажеттігі ескеріліп, аталған топтың 6-ы әскери емес адамдардан алынды. Барлаушылардың 8-і БК(б)П мүшелері еді. Барлаушылар Айнабұлақ бағытына шығып, солтүстіктегі наразылық бір шықса осы маңнан шығар деген елді мекендерді, яғни Шұбарды Мұкра мен Көктей өтіп, шолғын жасауы тиіс еді.

Шұбар халық наразылығы тұтанған алғашқы ошақ екенін естен бір сәтте шығармаған жергілікті ОГПУ органдары онда бекінген әскери отрядты қосымша қару-жарақпен және патрондармен жеткілікті түрде жабдықталды. Сондай-ақ, жақын төңіректе не болайын деп жатқанынан жақсы хабардар болу үшін Шұбардың өзінен Қаратал бағытына қаруланбаған жәй киімдер киген жолаушы түрінде 3 адамдық барлаушылардың шағын тобы шығарылды.

ОГПУ құжаттарына үңілсек, көтерілісшілер арасына сіңісіп кетіп, тыңшылық жасайтын казактардың өздерінің арасынан адамдар іздестіруге де үлкен көңіл бөлігенін аңғара аламыз. Жергілікті халықпен өз тілінде тілдесіп, олардың арасынан ондай сатқындрды (мұндайлар әрине жоқ та емес еді) іздеп тауып алу едәуір уақытты қажет ететін еді. Талдықорғанда, аудан орталығында Липен басқарған ОГПУ қызметкерлерінің ондай шараға уақыттары да бола бермеді. Тыңшыларды таңдау тәрізді жауапты жұмыспен айналысады. Шұбардағы алғашқы наразылықты басуға барып, кейіннен сонда түбегейлі қалып қойған қарулы отрядтың командирі Головкин тапсырылды.

Аудандық партия ұйымы да мұндайда үнсіз қала алмай өзінің қызметкерлерін ірі-ірі елді мекендерде жиналыстар өткізуге, баяндамалар жасауға жіберді. Әдетте, мұндай жиналыстарда револьвер асынып ауданнан барған уәкілдің халықты бір жерге жиып алып, наразылық білдіріп атқа қонған, тау-тасты тасалап тығылып жүрген шаруаларды "бандиттер" "Кеңес үкіметінің жаулары" деп жазғырды. Ал жиналған халықты "егер оларға қосылар болсаңдар жақсылық күтпендер, онда түрмеге қамалып, темір тор

күрсауына түсесіңдер, қол-аяқтарына кісен салынып ит жеккенге айдалып кетесіңдер” десті ашықтан-ашық қыр көрсетіп. Яғни, қорқыту мен ықтыру үгіт-насихат науқандарының ажырамас элементтерінің бірі болды. “Осымыз асыра сілтеу емес пе? Халықтың заңды құқы мен еркіне көпе-көрінеу қысым жасау, қол сұғу емес пе?”— деп ойлануға шалақ белсенділердің ой-өрісі жете бермеді. Сталиншілдік зорлық-зомбылықпен Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру осылайша момын халықты қойша көгендеп қасқырша талады.

Наразылық болған Шұбарда және Қаратал ауданында күш көрсетуден қаймыққан жұрт біраз тынышталғанымен көрші аудандардағы жағдайлар басыла қоймаған еді. Мысалы, 22 наурыз күні танертен Талдықорған ОГПУ-на Малайсары ауданының 9-аулынан дәл Шұбардағыдай оқиға болғаны туралы суыт хабар келіп түсті. Бұл аудандағы тағы бір ерекшелік шекараға жақын болғандықтан мұндағы халық Қытайға қаша бастады. Шет елге қашуға шалақ белсенділердің халыққа жаппай қиянат жасауы ғана себеп болған жоқ, сонымен қатар бірге ел арасында етек ала гүлеп кеткен “Кенес өкіметінің көктемге ғана жетерлік қысқа ғұмыры қалыпты, барлық жерде халық жаппай атқа қоныпты”,— деген алып-қашпа өсек-аян да бұған қамшы болды. (Сонда, 471-іс, 75-п.).

22 наурыз күні жоғарыдағы мәліметтерге қосымша Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Рошалдың атына Биже-Айнабұлақ теміржол бөлімшесі маңында жортып жүрген салт-аттылардың кімдер екенін анықтаған тағы бір шұғыл хабар келіп түсті. Онда көтерілісшілердің бұл топтарының өздерінің бастауын 20 және 21 наурызда Айдар аулынан алынғаны айтылған. Шеті де, шегі де жоқ ет даярлау мен астық өткізу салығынан жүрдай болып байы қайсы, кедейі қайсы ажырату қиын кезде әрі қыстан әулірімдеп, жартыкүрсак күйде көктемге өздер жеткен қазаққа: “енді колхозға кір, тұқым себу науқанына қатыс”— деп қысым жасау ә дегеннен-ақ түрпідей тиді. Бірақ бұқараның көңіл күйімен санасқан шалақ белсенділер болмады.

Колхоздарға жаппай зорлап кіргізу ісі кең қанат жайып, тіптен бұл Кенес өкіметінің басты әлеуметтік тірегі — кедей шаруаны да көкірегінен итерді. Шыдам мен тозімнің таусылуына Сталиннің 2 наурызда жарық қорған “Табыстан бас айналу” атты белгілі мақаласы әрі осы мақаланың негізінде колхоз құрылысындағы асыра

сілтеулер мен бұрмалаулар туралы БК(б)П Орталық комитеті қабылдаған қаулы отқа май күйіганді әсер етті. Күштеп құрылған колхоздарға қарсылар қатарларында орташалар ғана емес, тіптен колхоздар басқармаларында жекелеген төрағалары да қосыла бастады. Мысалы, жоғарыда аталған Айдар аулының шаруалары өздерінің жиналысында “бізге колхоздың керегі жоқ” деп кіжіністі. Шағын-шағын топтарға бөлінген колхозшылар мен шаруалар Балқашқа бағыт ұстап, атқа қонды. Балқаш бойын жайлаған бұйрат құмдар тасасында өкіметтің ашқарак шалақ белсенділерінен бой тасалап, шалақ мылтығын асынып әскер туы қалған Жетісу өзендерінің Балқашқа құяр тұсындағы ит мұрны өтпестей қалың жыңғыл арасына сіңіп кетіп, жан сақтармыз деген ойда болды.

22 наурызда Мәскеу уақытымен (жазалаушылар ол кезде бәрін де Мәскеуге сәйкестендіруге тырысты) 16 сағат 30 минутта Сардала тосінде сапқа тізіліп келе жатқан мұздай қарулы жазалаушылардың бас отрядының алдында оқ бойы кетіп бара жатқан барлаушылар тобы көз ұшында Балқаш бағытына қарай шоқыта желіп бара жатқан 30-ға тарта салт аттыларды қорді. Сай-саланы тасалап орағыта шапқан барлаушылар тұтқыннан шыға келіп, мылтық кезеп, аңқау қазақтарды табында қаумалай қоршап алды.

Тексерген кезде бұлар негізінен жоғарыда айтылған № 2 Айдар аулы деген ауылдың колхозшылары болып шықты. Наразылық білдіріп, колхозды тастап шыққан бұлардың басшылары ауыл партия ұясының хатшысы Желлабанов Ақтыбай және осы колхоз басқармасының төрағасы Мұсаев (есімі белгісіз) сондай-ақ, ауылдық кеңес мүшесі Моншұтов (архив құжатында дұрыс берілмеген тәрізді) Сүйінғали сол жерде-ақ қолдарына бұғау түсіп, бірден тұтқынға алынды. Бұлар осы наразылықты ұйымдастырушылар ретінде айыпталды.

Жазалаушылардың тағы бір тобы осы маңнан 18 салт аттылардың соңына түсіп, ақыры тау арасында 10 адамды тағы да қолға түсірді. Жалпы бас қотеруге қатысты деген айыппен осы ауданнан ұсталған шаруалар саны көп кешікпей-ақ 170 адамға жетті. ОГПУ қызметкерлерінің Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Рошалға берген телеграммасында бұлардың бірнешеуі белсенді бандалар деп көрсетілген (Сонда, 73-п.).

Алдарына қойған мақсаттары айқын болмаса да тұйықтан шығар жол таппай қиналған қазақ шаруалары күштеп құрылған колхоздардан безіне қашып, тосін ерсілі-

қарсылы еш мағынасыз шырылап жүрген кезде жазалаушылардың козіне түсіп жазықсыздан-жазықсыз “бандит” атанды.

ОГПУ-дегілер де осындай наразы қазақтардың өзара ынтымақтастығы жоқтығын, қарусыз құралақан екендерін ескеріп, аса жіті және жедел қимылдап атқа қонғанды қағып тастауға белсене кірісті. Мұны төмендегі архив құжаттарынан да байқаймыз.

“Алматы Брузгулиске

1. Бандаға кіріп алатын тыңшы барлауын міндетті түрде жедел ұйымдастырыңыз. 2. Соңғы мәлімет бойынша Бижетрияды бандиттерді ұстап алуды бастады, 170 адам ұсталды дейді, банда Балқаш бағытына қарай кетіп барады деседі. 3. Айнабұлақтағы, Қараталдағы, Бижедегі отрядтармен жедел байланысу қажеттігін тағы да еске салады.

Дұрыс: қол қойылған” (Сонда, 75-п.).

Ия, құжатқа қол қойылған. Бірақ нұсқауды дәл кімнің беріп отырғаны көрсетілмеген. Біздің ойымызша, бұл құжатқа қойылған қол Түркісіб теміржолы ОГПУ-ның жолқатынасы бөлімінің бастығы Смирновтікі.

Дегенмен де ел арасына қанша тыңшылар жіберсе де, қазақтарды қанша топқа қамауға алса да, ОГПУ-дың кең дала төсіндегі барлық қазақты өз бақылауына ұстауға шамасы жете бермеді.

Ауылдары аралас, қойлары қоралас болып өмір сүрген көрші аудандар бірінде не болып жатқанын екіншісі естіп-біліп отырды. Бұл айтылғандар өзара қойындасып жатқан Шокпар және Балқаш аудандарына да қатысты еді. Шокпардағы бүліктен кейін осы ауданның жоғарыда аталған адамдары Балқашқа кетіп бара жатқан жолда тұтқындалған № 2 ауылдың сiңiрi шыққан кедейі Жарылғапов Дәрмен Балқаш ауданының № 1, № 2, 3 ауылдарын аралап, Шокпар ауданының көтеріліске шығуға қызу даярланып жатқанын, жаппай көтерілмей жеңіске жету мүмкін еместігін, сол үшін Балқаш ауданы да көтерілуі керектігін айтып, жаппай үгіт жүргізді.

Қазақстан ПП ОГПУ-ның бастығы Даниловскийдің атына 27 сәуірде Балқаш жазалаушылар отрядының бастығы Гаммиден түскен жедел хабарға қарағанда, көтеріліске шығуға халықты үгіттеп жүрген Жарылғапов Дәрмен жалғыз болмай шықты. “Балқаш және Шокпар аудандарында көтеріліске даярлық,— деп жазылған бұл құжатта,— 1929 жылдың өзінде-ақ басталған болатын. Даярлықты тек байлар мен ақта мінерлер жүргізді. Басқа

аудандармен байланысу үшін өздеріне сенімді кедейлердің кейбірін пайдаланды. Олар болса аудандарды аралап халықты көтеріліске шақырды: Біздер кедейлер,— десті, байларсыз өмір сүре алмаймыз, Кеңес өкіметі байларды талқандады, біздерді, кедейлерді аштан өлу жағдайына әкелді” (Сонда, 2955-іс, 4-п.).

ОГПУ органдары бұл сөздердің астарынан қанша бәле іздесе де, қоғам дамуының ашы шындығы бұлтартпас дәлел болды. Бай атаулыны атымен жоқ бірыңғай кедейлерден тұратын колхозда өмір сүріп, жарымадық. Жағдайымыз жақсарып кете қоймады. Ет пен сүт молшылығын бәрібір жасай алмады. Оның есесіне жатып ішер жалқаулардың саны өсе түсті. Осыдан келіп кедей байсыз өмір сүре алмайды деген қағиданың шындыққа айналғанын мойындағанымыз жөн. Жекешелендірмей істің оңғарыла қоймасына енді анық көзіміз жеткендей.

Сонымен ОГПУ құжаттарына сенсек, Балқаш ауданының 1 және 2 ауылдары, сондай-ақ Шокпар ауданындағы үшінші ауылдың бір бөлігі мен екінші ауыл көтеріліске алдын ала қызу даярланған. Тіптен, ОГПУ органдарының кейбір тыңшылары бұл ауылдардың байларының Қазақстанның басқа округтеріндегі, сонымен қатар Алматы қаласындағы байлармен байланыстары барлығы туралы да мәліметтер түсіндірді. Бірақ ондай жалған мәлімет берушілер, әрине, басқа округтегі байлардың аты-жөндерін нақты көрсете алмады. Ал ондай мәліметтерді анықтаудың өзі де бізге мүмкін емес еді.

Дегенмен де жергілікті жерлердегі наразылықты ұйымдастыруға байларды қанша кінәласа да, осы наразылықтардың нақты себептерін айтуға келгенде ОГПУ уәкілдері шындықты айналып кете алмады. Олар астық даярлау, ұжымдастыру және егін егу науқандарында орын алған асыра сілтеулерді мойындауға мәжбүр болды. Көзге көрініп тұрған шындықты қалай орағытып өтсін. Астық даярлау және егін егу науқандарына байланысты жоспарлы салықты кедей-кепшікке дейін салып, ол байғұстар бұдан құтылу үшін өздерінде астық мүлде жоқ болғандықтан есігінің алдындағы бірлі-жарым қыстан әуірімдеп шыққан малдарын сатуға мәжбүр болған: егер сиыр мен жылқы мұндайда небәрі 2—3 пұттық астыққа ғана өтіп кетсе, ал қой 15—20 фунд болмашы астыққа бағаланған. Оның үстіне Балқаш ауданындағы ұжымдастыру ісі таза әкімшілік жолмен жүргізілді. “Кімде-кім колхозға кірмейтін болса, кем дегенде 12 пұттық астықты артық

егуі керек". Міне, осындай мән-мағынасыз талап қойылды. Колхозға мүше емес адам неліктен колхозға арнап осыншама астықты егіп беруі тиіс? Оның үстіне жылқыны сату бағасына тең келетін осыншама 12 пұттық астықты кедей мен орташа қайдан алмақ? Осы тәрізді күйкі тірліктің қиыншылықтарынан туатын заңды сұраулар қазақтардың жүйкесін жұқартып, зығырданын қайнатты. Колхозға кірмесең де бәлеге қаласың, кірсең де сорың қайнайды. "Отырсаң опақсың, тұрсаң сопақсың".

Осының бәрі аз болғандай аудандық атқару комитетінен егін егу науқанын қадағалау үшін арнайы келген уәкіл де қатыгез әрі шектен шыққан дәреке болып шықты. "Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығатын" ол, шаруаларды өзінің жеке меншік малайындай санап, адамдардың ар-намысын аяқ асты етті. Бәлкім, бұған да төзуге болатын ба еді, егер ол, ақиқатты көпе-көрінеу бұрмалайтын әділетсіз, оның үстіне жең ұшынан жалғасқан парақор болып шықпаса. Бай тізіміне ілінген бұрынғы ауқаттылардың кейбірі оған пара беру арқылы тұқымдық астық тапсырудан босатылса, ал сіңірі шыққан кедейлер бірлі-жарым көтерем лақтан басқа түгі де қалмаған орташалар салық атаулының ең қобін толеуге мәжбүр болды. Мұның өзі халықтың наразылығын күшейтті. "Әкімің әділ болмаса жұрт бұзылады, саудаң әділ болмаса нарық бұзылады" деген осы да.

Ашығып бала-шағаларына қазан қотеріп асып берер бір кесек те еті, бір үзім де наны, қос уыс бидайы қалмаған сорлы жарлылар ауданнан келген уәкілге барып: "Аштан өлетін түріміз бар, азық-түлік бер",— деп те жалынды. Бірақ ауданнан келген уәкіл: (оның аты-жөні архив құжаттарында толық берілмеген: есімі — Жазбай, партияда жоқ, мұғалім — міне бар мәлімет осы ғана). "Бізде азық-түлік жоқ, жалпы мемлекеттің сендерге азық-түлік беретін ойы да жоқ",— деп келте жауаптар қайтарады. Яғни уәкілді қанша ұнатпасаңыз да ол, осы жолы шындықты айтқан еді. Сталин бастаған одақтың өкіметтің де, Голощекин бастаған Қазақстандағы жергілікті өкіметтің де халыққа көмек беруді әлі ойластыра қоймаған кезі еді бұл мезгіл. Иә, "жарлының жары — құдай" деген мақал рас болып шықты.

Бірақ ауданнан келген уәкіл — Жазбайдың шындықты осылайша айтқаны бар болсын, ол күні қараң болып өзінен көмек сұрап келгендерге тас та татырмағанымен тұрмай, оларды барынша қорлады, аш халықты әжуалап, келеке-мазаққа айналдырды. Мысалы, Балқаш ауданының екінші

ауылындағы тұқымдық астық тапсыруға байланысты болған жиналыста өзінің жанына БК(б)П мүшелігіне кандидат, осы ауылдық кеңесінің төрағасын қосып алған шолақ белсенді Жазбай былай деді: "Егер кімде азық-түлік жоқ болса, онда оз балаларыңды пісіріп жей берулеріне болады, ал мемлекеттен көмек күтпендер!".

Міне осындай, адамгершіліктен жұрдай "ұсыныстан" кейін "жарлы болсаң арлы болма, қарап жүріп сорлы болма"— деген шешімге тоқталған кедейлер жаппай атқа қонуға мәжбүр болды. Халықтың ашу-ызасын қайрай түскен арыс шолақ белсенді Жазбайды көтерілісшілердің көрсетуімен кейіннен ОГПУ органдары тұтқынға алды. Бірақ бұл "болар іс болып, бояуы сінген" кез еді.

Кедейлер мен орташалардың Кеңес өкіметіне қарсы күреске шығуына тек жазбайшылар ғана себеп болды десек, шындықты толық айта алдық дей алмаймыз. Шоқпар және Балқаш аудандарын елдендетер өсектер наразылықты оршіте түсті. Өсекшілер былай деп бөсті. Кеңес өкіметі құлап қалыпты, тіптен Алматының өзінде ақ жаулау ілулі түр екен, зғылшындардың қолдауымен орыс тағына Николай II-нің жасы 20-ға енді толған баласы отырыпты, оның орынбасары болып Керенский және хатшысы болып Троцкий тағайындалған.

Архив қорындағы ОГПУ мәліметтері осындай өсек-аяндарды таратушылар ретінде жекелеген адамдарды айыптайды. Қазір мұның рас-отірігін айқындау тым қиын болса да, осыған оқырман назарын аударма кеткенді жөн көрдік. Ел арасында әлі де көзі тірі қонекоз қариялар баршылық, оның үстіне Талдықорған облыстық "Әділет" тарихи-ағарту қоғамымен оның аудандық бөлімшелері де осы мәселелерден хабардар болса керек. Біз тарихи құжаттардан келтірген кейбір мәліметтер туралы шындықты айқындай түсуге мұрындық болар деген оймен, өзіміз архивтен кездестірген құжаттардағы кісі есімдерін назардан тыс қалдырмауға тырыстық. Мысалы, осылардың бірінде мынандай жолдар бар: "...Мұндай өсектер (жоғарыда біз әңгіме еткен өсектерді айтып отыр — Т. О.), Балқаш және Шоқпар аудандарында табандылықпен таратылды. Балқаш ауданының № 2 аулының байы Кошербай Құрамысов Шұбарда оқиға болған кезде бәрін көзімен көрген оның (қай ауылдан екені анықталған жоқ) Құншықбай Иманбаевтың айтуынша, Талдықорғанда Балқаш ауданына үгітті жандандырып, Кеңес өкіметі құлап қалды, Талдықорғанды, Жәркентті, Алматыны қытай әскерлері басып

алған, мұнда тек жергілікті қызметкерлерді жазалау және жаңа өкіметті құруды қолға алды дегенді айтыпты-мыс дейді.

Мұндай құжатта толық шындық бар деуден аулақпыз. Бірақ бір нәрсе біздің ойымызша, анық: ол — сол кезде сымсыз телеграф ролін атқарған ауыл арасын жайлаған өсек-аяндардың да халықтың көңіл-күйіне ықпал жа-сағаны.

Архив құжаттарында сәуір айының алғашқы күндерінде ауылдарда жаппай жиналыстар болғанын, ал ол жиналыстардың халықты ауыр жағдайға наразылық білдіріп атқа қонуға шақырғанан байқаймыз. Мысалы, сәуірдің 1—2-лерінде осындай жиналыс Балқаш ауданындағы № 1 ауылда болған. Оған Бұзарбай Бұланбаев, Сатыбай Итемғенов, Базаркүл Сатыбаев, Сәтімкүл Итемғенов, Әсет Диканбаев, Бектай және Естай Сәмбетовтар белсене қатысқан. Ал осы ауданның № 2 ауылдағы дәл осындай жиналысқа Көшербай Құрамысов, ал Шоқпар ауданының № 2 ауылдағы жиналысқа Әбдібек Нұрабаев, Тілеуқұл Сарықбаев, Әбдірахман Нұрбаев, Асанбай Құшқанбаев, Әліпбай Асаубаев, Садықбек Бейғамбеков (комсомол мүшесі, ауылдық кеңес мүшесі және хатшысы), Жүзжасар Тіленшиев, Дәрмен Жарлықұлов, Әспет Қалибеков, Қилыбай Батырбаев, Рамазан Тұңғышбаев Кеңес өкіметі жүргізіп отырған жүгенсіздікке қарсы бірігіп көтерілуге ала атынан қарғанып, ант беріскен. Егер ОГПУ мәліметтеріне сенсек, осы жиналыстарда қарулы көтерілісті қалай жеделдетуге болатыны, онан соң ауылдағы билікті қолға алған соң аудан көлемінде халықты қалай көтеруге болатыны туралы әңгіме болу керекі алдын ала жоспарланған. Осы жиналыста Шоқпар ауданының № 2 ауылының азаматы Нұрабаев Әбдібек көтеріліске шығатындардың ісі оңғарылуын алладан тілеп, өзінің боз биесін құрбандыққа шалып, құдайы тамақ беретінін салтанатпен мәлімдеген.

Көтеріліс 2 сәуір күні Балқаш ауданының № 2 ауылда басталған. Ашынған және ызаланған топ алғаш аудандық атқару комитетінен егін егу науқаны арнайы жіберілген уәкіл Жазбайды және агрономды тұтқынға алып, қамап тастаған. Бірақ ел арасын аралауға округтен келген Қаратаев дер кезінде келіп, көтерілген ашулы жұртты ақылға шақырып, мұның арты жаманға айналып кетуі мүмкін екенін тәптіштеп түсіндіргеннен кейін жиналғандар басылып, ал тұтқындағылар босатылған. Бірақ бұл уақытша ғана бәсеңдеу еді. Қол кешікпей 4—5 сәуірде

Балқаш ауданына Шоқпар ауданындағылардың көтерілгені туралы хабар келіп жеткен. ОГПУ мәліметтері бұл хабарды Балқаш ауданында Шоқпар ауданының № 2 ауылының тұрғындары атынан Дәрмен Жарымқұлов жеткізген. Ол шоқпарлықтардың атынан халықты көтеріліске шығуға үндеген көтерілісшілердің атқару комитетінің аудан орталығындағы үйіне басып кірмекші екенін айтқан. Осыдан соң көп кешікпей Балқаш ауданының № 1 және № 2 ауылдары және № 3, сондай-ақ № 10 ауылдарының бір бөлігі көтеріліп, аттылы-жаяу, қолға түскен нәрсемен қаруланып, аудан орталығы Ақкөлге 6 сәуірде басып кірген. Осындағы көпрәтивтерді, магазиндерді және басқа қоғамдық, мемлекеттік мекемелерді талқандаған, ауылдардағы тұқымдық астық қорын боліп алып тасып өкеткен. Ауылдардағы егін егу науқанына жіберілген уәкілдер тұтқынға алынған. Осының бәрін ұйымдастыруда жоғары белсенділік көрсеткен Балқаш ауданының № 1 ауылының тұрғындары Шоқпар ауданының тұрғындарын Кеңес өкіметіне қарсы бірігіп күресуге шақырған, хат жолдаған. Бұл хаттың мазмұны төмендегідей.

“Балқаш ауданы № 1 ауылдың қауымынан Шоқпар ауданының азаматтарына

Біз өзіміз де көтеріліс ұйымдастырамыз. Құдайдан сәтті аяқталсын деп тілейік. Түсіп жатқан мәліметтерге қарағанда Шұбарда, Қараталда және Талдықорғанда, барлық жерде біздегідей көтеріліс басталыпты. Қопал қозғалысы өзінің ықпалын барлық жаққа таратты. Бізде тұратындар және біздерден төменгі № 2, 3 және 10 ауылдар Ақкөлі (ААК) аудандық атқару комитеті — Т. О.) алды. Енді қол қусырып отыруға болмас, үндеу жазып, төменгі және жоғарғы жақтардағы халықты көтеріліске қосылуға үндеңдер. Барлық халықты кеңінен хабардар етуге қажет шаралар қолданыңдар. Арғы бетте тұратын ағайындар біздерге жаңалық айта алды: бізге Қаратал ауданынан екі қашқын келді және олардың айтуынша, Қоғалы мекені қолымызда. Енді босқа отырудан еш пайда жоқ. Халық арасындағы үгітті жүргізіндер және күшейтіндер, бір сөзбен айтқанда, босқа отырмандар. Бұл хат № 1 ауылдағы қауымнан, өздерінің ағайындарынан жазылған.

Қол қойылмаған.

7. IV. 30.

*Аударған Ырымбетов
Дұрыс (қол қоймаған, көшірме)“*

Иә, хатта біраз нәрселер айтылған. Көп кешікпей-ақ көтерілісті басатын Алматыдан арнайы әскер шығыпты деген суық хабар ел ішіне іле-шала таралып та жатты. Көтеріліске қатысушылар немесе оны қолдамақ болғандар осыдан соң өздерінің іс-әрекеті туралы ойлана бастады. Мысалы, Балқаш ауданының № 3 аулынан шыққан кедей Әмірбек Жалабаев 3 сәуірде өзінің 26 адамнан тұратын отрядымен аудан орталығы Ақкөлге келді. Ол Алматыдан арнайы жазалаушы отряд шыққанын естіген бетте көтерілісшілерге қарсы шығып, уақытша аудандық атқару комитетін құрып, өзінің отрядымен шоқыта желіп, Ақкөлден 30 шақырымдай қашықтықта пароходпен келе жатқан жазалаушыларды жағымпаздана күтіп алды. Мұндай сатқындықты жалғыз ол ғана жасаған жоқ. Ауыл-ауылдарда көтеріліске қатысқандарды көрсетушілер қазақтардың өздерінің ішінен шықты.

Жазалаушылар алғаш Ақкөлдің өзінде 200 адам қатысқан жиналыс өткізді. Онда көтеріліс басшыларын ұстап беру, тоналған мүліктерді қайтару және қаруларды тапсыру туралы шешім қабылданды. Осыдан соң жазалаушы отряд адамдарды ашықтан-ашық жаппай тұтқындай бастады. Балқаш ауданының бір ғана № 2 аулынан 12 қазақ тұтқындалды. Олардың ішінде көтеріліс басшысы Көшербай Құрамысовты жазалаушы ПП ОГПУ отрядының бастығы Гаммийдің өзі барып тұтқынға алды. Тек 27 сәуірге дейін ғана Балқаш ауданы бойынша 25 адам тұтқынға түсті.

Осы кезде жазалаушы отряд басшыларына көрші Шокпар ауданының № 2 аулында 90 адамнан тұратын отряд құрылды, біраз мылтықтары бар, мақсаттары жазалаушыларға соққы беру, ал енді төтеп бере алмаған жағдайда аралдың түкпіріне қашып, қалың қамыс арасында тығылып, қысқа дейін сонда күн кешу екенін айтқан хабар түсті. Тегінде, көтерілісшілер қысқа дейін бас бағып, жан сақтасак, тағы бір тонкеріс болып қалар, қазіргі өкімет ауысар деп дәмеленсе керек.

Мұндай мәліметті алған бетте отряд бастығы Гаммий осында жағдайды тексеруге келген мемлекеттік комиссияның бастығы. Қазақстанның Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Елтай Ерناзаровқа хабарлап, не істеу керектігін ақылдасты.

Өзі қазақ даласында — Сырдария губерниясының Бадам болысындағы екінші ауылда туып өскен, кезінде малшы, ауылдық кеңес хатшысы, жер және орман

қызметкерлері кәсіподағы және болыстық атқару комитетінің төрағасы қызметтерін атқарған, ол, әрине, қазақ аулын жақсы білетін еді. Оның үстіне өзі де қанына тартқан болар, Шокпар ауданындағы көтерілісшілерді қанға боямай, бейбіт жолмен бағындырудың жолын іздестірді. Мемлекеттік комиссия атынан оларға арнайы өкіл жіберіп:— Қарсыласпай бағынуды талап етіп, бейбіт келіссөздер жүргізелік,— деді ол өзіне тән жұмсақтықпен.

Бірақ наразылық атаулы “білектің күшімен, найзаның ұшымен” бағындырып үйренген, қазаққа келгенде аяушылықты білмейтін, ОГПУ отрядының бастығы Гаммий Елтай Ерназаровтың ұсынысына табанды түрде қарсы шығып, Шокпарға делегация емес, әскери отряд кіргізетінін, “қанға қан, жанға жан” деген ұранмен аяусыз әрекет ететінін, сойтіп көтерілісті күшпен басатынын ашық, кесіп айтты. Гаммийдің мейірімсіз ұсынысын Талдықорған ОГПУ-ның бастығы Тарутис те қолданды. Әскерилер басым түсіп, соңғы ұсыныс қабылданды. Архив құжаттарында “Джиг — Торғайға” деген атпен қате берілген (тегінде, дұрысы “Жыңғыл — Торанғы” болуы керек) Іле өзенінің Балқашқа құяр тұсында, жайылып ағатын ағысында орналасқан осы аралда шокпарлықтар тығылып жатқан еді. Әскерилер екіге бөлінді: 22 сәуірде 20 адамнан тұратын мұздай қаруланған, жүрдек қатерге мінген ОГПУ отрядын Гаммийдің өзі басқарып, олар Іле өзені арқылы жолға шықса, тағы 20 адамдық отряд Іленің солтүстік жағалауын жағалап салт атпен жүріп отырды. Екінші бір қатерде Елтай Ерназаров бастаған мемлекеттік комиссия келе жатты.

Осыдан бір күн бұрын, 21 сәуірде Арал маңында алдын ала болған ОГПУ барлаушылары Аралға кіре берістің аса қиын екенін біліп қайтқан еді. Аралға тереңдеп енген жазалаушылар оның орталық бөлігінен көтерілісшілерді кездестірді. Көтерілісшілер тұтқыннан пайда болған және жақсы қаруланған әскерилерге батылданып барып қарсылық көрсете алмады. 23 сәуірде жалпы жиналыс шақырылды. Оған 2 адамнан басқа көтеріліс басшыларының бәрі келді. Аңқау қазақ кешірім болады деп дәмеленді. Бірақ жиналыс жаппай тұтқындауға ұласып, 22 адам қолға түсті. Олардың біразы сол жерде қатал жазаланды. Елтай Ерназаров та және басқалар да бұл трагедияға араша түруге жарамады. Арал іші азан-қазан болып,

улап-шулап жылаған бала-шаға мен қатын-қалаштың ашы дауыстарынан күңіренді.

Жалпы алғанда Шоқпар ауданы бойынша 27 адам тұтқындалып, 67 мылтық жиналып алынды. Көтерілісшілер кезінде көпрэтивтерден және мемлекеттік сауда орындарынан алып қойған заттар кейін қайтарылды.

Гаммий бастаған ОГПУ отряды осылайша казактарды қаңға бояп, өздерімен бірге 27 тұтқынды алып кейін Ақкөлге қайтты. ОГПУ бәрінен бұрын көтерілісті бастаушы Нұрабаев Әбдібекті сұрауға алды. Ол өзінің жауабында халық наразылығы 1929 жылы-ақ байқалғанын айтты. Гаммийдің: “Аралда неге қарсыласпай берілдіңдер?” — деген сұрағына ол: “Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің торағасы Ерназаров жолдастан кешірім күтіп едік”, — деді.

Өздері сенген Елтайдың ОГПУ алдында дәрменсіз екенін көтерілісшілер қайдан білсін.

Көтерілісшілер Шоқпар ауданын басқару үшін 12 адамнан тұратын басқарушы өкімет сайлаған болып шықты. Олардың құрамына біраз кедейлер де кірген. Осы өкімет көпрэтив және мемлекеттік сауда орындары товарларын және т. б. өз қолдарына алған, оларды және ақшаларды ауыл адамдары арасында алаламай озара тең болген, 9 адамнан тұратын отряд жасактаған, оның бастығы болып Әліпбай Асаубаев бекітілген.

Түрмеде жатқанда шокпарлықтар арасынан төмендегідей жолдар жазылған хат табылды: “Сендер кедейлерсіндер, сендерге бәрібір ештеңе болмайды және жақында сендерді босатады, сондықтан да қайтқан кездерінде сендер халықтың арасында, олар барлық кінаны кедейлерге аударуы тиіс екенін түсіндіріңдер және т. б. Кедей белсенділерге өздерінің сатқындық бағытын тоқтату керектігін, олай болмаса коздері жойылатынын ескерткен жөн.

Хатта әрине сол кезеңнің әлеуметтік шындығы айтылып отыр.

Халықты жаппай жазалау шынында да кең канат жайауданында 26 адам мен 27 сәуір аралығында ғана Балқаш ауданында 2-орташалар, 2-қызыметкерлер. Шоқпар ауданында 27 адам, оның ішінде 18-байлар, 6-орташалар, 2-кедейлер және қызметкерлер (комсомолдар) тұтқынға алынды. Балқаш ауданындағы қолға түспей қашып кеткен көтерілісшілерді ұстау үшін Нұрғалиев бастаған милиция тобы жолға

шықты. Тұтқындалғандар Алматыға жөнелтілді. Олардың бәрі Қылмыстық істер кодексінің 58-2-статьясымен айыпталғаны бізге белгілі. (Сонда, 2955-іс, 4—6-п.). Ал бұдан былайғы олардың тағдыры әзірге белгісіз. Балкім, осы мәселені және біз жоғарыда әңгімеленген наразылықтарға қатысты қосымша мәліметтерді Талдықорған облыстық “Әділет” тарихи-ағарту қоғамы анықтап берер.

Тарих шындығын ашуға бәріміз де міндетті емеспіз бе?! Бұл біздің ата-баба алдындағы қасиетті борышымыз екенін де ұмытпайық, ағайын. Шындық қазір айтылмаса, қашан айтылады?

АДАЙ КӨТЕРІЛІСІ

Сырттан келген жаудан да,
Іштен шыққан жау жаман.

Халық мақалы

Халық арасында “Адай көтерілісі” деген атпен белгілі тарихы әлі жазылмаған, Қазақстандағы шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастыру тарихында әлі де тек ауызекі әңгіме болып қана жүрген бұл қозғалыстың шығу себептері, сипаты, қозғаушы күштері де Созак көтерілісімен және Қазақстандағы тағы басқа үлкендікішілі шаруалар наразылықтарымен өзара үндесіп және ұштасып жатыр.

Адай көтерілісінің орталығы Маңғыстау ауданы болды. Голошекин және оның төңірегіндегі барлық өткір мәселелерді күштеу, зорлық-зомбылық, жоғарыдан нұсқау беру жолымен ғана шешіп үйренген шолақ белсенді — шағын топ Адай жерінің өзіндік ерекшеліктерін ескере де, көзге іле де қоймады. Бұл әсіресе, Маңғыстау ауданында 1930 жылдың 1 қарашасы мен 1931 жылдың 15 қаңтары аралығында болып өткен жергілікті кеңес органдарын сайлау кезінде айқын байқалған еді. Бұл аймақтардағы көшпелі шаруалар әлі кеңес органдары туралы толық түсінігі жоқ олардың не үшін күресіп, нендей міндеттерді жүзеге асыру үшін әрекет ететінін толық ұғып та үлгермеген болатын.

1925 жылы Қазақстанға келген бетте-ак, жергілікті жағдайды саралап, талдап, тозімділікпен төңірегін жан-жақты шолып алудың орнына күн тәртібіне тотенше “ауылды кеңестендіру” ұранын қойған. Қазак аулының кеңестік жолмен когертудің ақылға сыйымды балама жолдарын ұсынған С. Сәдуақасов, С. Қожанов, С. Мендешев тәрізді азаматтардың пікірлеріне құлақ аспаған Голошекин Маңғыстау тәрізді саясаттан іргесі аулақ жатқан, төсінде сағым ойнап, қарақұйрық жүйткіген, тылсым да марғау тірлік кешкен оқшау аймақтарда да ә дегеннен ТОЖ-дарға (бірлесіп мал бағу серіктіктері) жедел түрде біріктіріп

жібергісі келді-ак. Мұндай тотенше әрекетті көшпелі өмірге әбден қондіккен төңіректің қолдай қоюы екіталай екені Голошекиннің ойына кіріп те шықпады. Асықпай үгіт-насихат жүргізу мәселесі назардан тыс қалды.

Жағдайды ауырлата түскен Қазақстанның ОГПУ органдарының 1930 жылы қазан айында қайдағы бір контрреволюциялық ұйым туралы аңызды ойлап шығаруы еді. Голошекиннің және Құрамысовтың атына жолдаған ресми хатында Қазақстан ПП ОГПУ-ы бастығының орынбасары Альшанский мұндай контрреволюциялық ұйымның Форт-Александровскіде ашылғанын, оның бұрынғы Адай округінде әрекет жасағанын әңгіме етті. Осы ұйымға қатысты деген сылтаумен 68 адам тұтқынға алынып, ал олардың 30-ы патша өкіметінің қызметкерлері байлар мен саудагерлер ретінде айыпталған болатын. Кеңес өкіметі оқиғанына 13 жыл болып кетсе де, патша заманының қызметкерлерін іздестірген ОГПУ-дың бұл әрекеті ақылға сыйымсыз-ак. Тұтқындағылар арасында бұрынғы партия мүшелері де кездесті. Олар 11 адам болатын. Сондай-ак кейбір кісілер, дәлірек айтсақ, 20 адам, “әлеуметтік жат элемент” деген жалпылама да нақты емес айыппен ұсталды.

ОГПУ-дың айтуына сенсек, контрреволюциялық ұйым 20-жылдан бері, яғни 10 жылдай тек бір ғана ортақ мақсатты — Кеңес өкіметін құлатуды көздеп, зиянды жұмыс жасап келген болып шығады. Осынша уақыт бойы Кеңес өкіметіне қарсы жаулық әрекет жасап келген ұйым қалай байқалмаған? Мұның өзі кезінде ОГПУ орталық аудандарда “әшкерелеген” әр түрлі ұйымдар тәрізді өмірде болмаған, бірақ “түймедей нәрсе түйедей етіліп көрсетілген” саяси айлакерлікке қобірек ұқсайды.

Форт-Александровскіде ашылған контрреволюциялық ұйым мүшелеріне төмендегідей айыптар тағылды:

1. Ұйым “өзіндегі” казак коммунистерін жұмылдыру негізінде 1922 жылы Форт-Александровскіде қарулы көтеріліс даярлады;

2. Адайлар еуропалықтарды қуып жіберу үшін барлық шараларды қолданып бақты, осыған байланысты жергілікті ұлтшылдық ерекше көрініс берді;

3. Түгелдей байлар мен саудагерлермен және чиновниктер элементімен толтырып, округтегі кеңес-партия аппаратын басып алды. Сондай-ак партия ұйымы да әлеуметтік жат элементтермен бүлінген;

4. Орталықтан жіберілген казак қызметкерлерге ықпал етудің орнына оларды соққыға жығу мен Адай жерінен қуып шығуға дейінгі барлық шараларын қолдана отырып, оларды ұйымдасқан қуғын-сүргінге ұшырату орын алған;

5. ҚазОАТком-і мүшесі Ералиевті өлтіруді ұйымдастырған;

6. Революциялық заңдылық бұрмаланды және шаригатпен — ақсақалдар салтымен ауыстырылды, күн, барымта және осы тәрізділер әдеттегі құбылыс болып алды;

7. Ұйым округ таратылған соң, округтің таратылуына қарсы контрреволюциялық үгіттеу жүргізетін “Адайды құтқару” тобын құрды. Түркістанға және Ауғанстанға халықтың көшіп кетулерін ұйымдастыру туралы, барлық адайлықтарды шақырған, контрреволюциялық үндеуді басып шығарды және таратты. Осыған байланысты 1929 жылы біз халықтың Түрікменстанға жаппай көшулеріне кез болдық;

8. Ұйым өзінің үндеуінде қарулы бас көтеруге бандалар, соның ішінде Құрмаш Қошановтың бандасын ұйымдастыруға шақырды. Шын мәнінде, тек қана контрреволюциялық ұйым мүшелері тұтқынға алынған соң ОГПУ органдары 1930 жылы жойған, бірақ қазірге дейін бандаларға байланысты даярлықтың бәрін жедел Қошановты хабардар етіп келгендіктен, банда талқандалмай қалды;

9. Ұйым халық шаруашылығының барлық салаларын, әсіресе қаржыландыруды, кәсіпкерліктің және даярлауларды түгелдей қамтитын экономикалық зиянкестікпен айналысты, осының салдарынан мемлекет осы жылдары миллиондаған шығынға батты” (464-іс, 31-п.).

Оқырманның өзі де байқап отырған болар, қоспелі казак қоғамының, соның ішінде Адай даласының рулық тұрмысқа негізделген әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің бәрі мұнда қылмыс ретінде қаралған. 1929 жылы жаппай ұйымдастыру ахуалы туғызған адайлардың түркімен және шет елдегі ауған жерлеріне жаппай, амалсыз көшулері де контрреволюциялық яғни Кеңес өкіметіне қарсы қастандық ретінде теріс бағаланған. Дәлелдер жоқ болса да, осындай баға дұрыс делінді.

Нақты фактілерді бұрмалап, “зиянкестік” және “контрреволюциялық” әрекет деп таныған ОГПУ-дың көпірме өтірігі құжаттың өн бойында сезіліп тұр.

ОГПУ өздері ойлап шығарған контрреволюциялық ұйымды басшылықсыз қалдыруға болмайтынын да түсінді және сондықтан да идеологиялық басшы ретінде өздері

“Адай ханы” жеп ат берген ірі бай Алланиязов Тубаниязды атап көрсетті. Осыған байланысты бұл мәселемен ұсталғандар кейде “Алланиязов ісімен” айыпталғандар деп те аталады.

Қазак АССР-і ПП ОГПУ-нің жанындағы үштік “контрреволюциялық ұйымның” басшылары ретінде 21 адамды ең жоғарғы жаза — атуға және концлагерьлерге — 15 адамды 10 жылдық мерзімге, ал 9 адамды 5 жылдық мерзімге кесіп жіберді. Олардың бәрінің мүлкі кәмпескеледі. Бұлардың ішінде 1928—1929 жылдары Гурьев округтік партия конференциясына Форт-Александровскіден делегат болып бара жатқан коммунистер де бар еді. Олар жоғарыда аталған ҚазОАТкомның мүшесі Ералиевке қастандық жасаушылар қатарына жатқызылды. Сондай-ақ бұлардан да басқа көптеген адамдар әр түрлі мерзімдерге сотталды.

Осыншама қырғынды және аяусыз жазалауды басқарған Альшанский өзінің аталған хатында былай деп масаттанды: “...Адай округіндегі контрреволюциялық ұйымды жою бұқараны ұйымдастыруға байланысты негүрлым жемісті жұмыстардың болашағына жол ашып отыр. Өлкенен (орталықтан — Т. О.) білікті қызметкерлерді жіберу қажет деп санаймыз” (31-п., 2-беті).

Хат сонында Альшанский ең жоғары ату жазасына ұсынылғандар туралы ПП ОГПУ үштігінің үкімін мақұлдауды Голощекин мен Құрамысовтан өтінді.

Жазықсыз жандарды өлім жазасына кескенде шімірікпес Альшанский Қазақстандағы басқа шаруалар көтерілістерін қанға бояп басуда да ерекше көзге түсті. Білімі төмен, ұлты еврей, өзі Томск қаласында 1896 жылы шаруа семьясында туылған ол Голощекинмен қандас елі (283-іс, 29-п.). Сондықтан да ма, әлде көкейіндегіні деп басқандықтан ба, Голощекиннің оның өтініштерін зияксыз қалдырған жайы жоқ. Бұл жолы да солай болды.

1930 жылдың 26 қазанында, яғни арада бірнеше күн өтісімен-ақ, Голощекин өлкелік партия комитетінің бюросын шақырып, осы — “Алланиязовтың контрреволюциялық ұйымы туралы” мәселені арнайы қарады. Бюро мәжілісі төмендегідей шешімдер қабылдады:

“1. ПП ОГПУ-ға Алланиязовтың контрреволюциялық ұйымы туралы коллегия үкіміне сәйкес дүние-мүліктері кәмпескелеуді толық жүзеге асыру ұсынылды.

2. Табын, Маңғышлақ және Жылқосы, Ойыл және Алтын-Қарасу ауқарткомдарына бұл мүлікті толық есепке

алуды жүзеге асыру ұсынылсын. Оның үстіне ұсынылған уставка сәйкес мұның 50 проценті ТОЖ-дар ұйымдастыруға жұмылдыруға және 50 проценті кедейлер мен батрақтарға таратылып берілуге тиіс.

ТОЖ-дарды ұйымдастыру кезінде рулық принциптен аулақ болу керек. Жекеше қожалықтарға мүліктер таратқанда да осыны ұстанған жөн.

3. Үгіт-бұқара бөлімі барлық партия ұйымдарының жұмыстарын қайта құру қажеттігінің көрінісі ретінде және кеңестерге қайта сайлау кезінде ауыл бұқарасының белсенділігін көтеру үшін, бұл аудандарда пәрменді Кеңес өкіметін құру үшін ОГПУ-дің Алланиязовтың контрреволюциялық ұйымы бойынша материалдарын пайдаланып, 3 күндік мерзім ішінде партия ұйымдарына хат және аудандардағы кеңестерді қайта сайлауға байланысты ҚазОАТкомның үндеуін даярласын.

*БК(б)П Қазөлкомның
хатшысы Голощекин).
Мөр басылған (464-іс, 8-п. 2-бетінде).*

Сонымен ОГПУ-дың Адай жеріндегі қайдағы бір Алланиязов деген біреу басқаратын контрреволюциялық ұйым туралы негізсіз аңызы Голощекинге қатты ұнады. Тағы да контрреволюционерсің, байдың құйыршығысын деп біраз ел сыйлайтын адал адамдарды тұтқынға алып, халық арасында үрей туғызып, оны ықтырып қоюға, мүлкі кәмпескеленген байға кедейді айдап салуға, зорлықпен құрылған серіктіктерді нығайта түсуге жаңа мүмкіндік туы.

ОГПУ мен Қазақ өлкелік партия комитеті қабылдаған жоғарыдағы шешімдердің үстірт те дәлелсіз жаландығы сондай, жоғарыдан түскен осы нұсқауларды жергілікті жерлерде қалай жүзеге асырарларын білмей аудандық партия комитеттері қатты састы. Бұған төмендегі құжат та айқын мысал бола алады:

“Аса құпия
Алматы БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті.
26/Х—30 жылғы Өлкелік комитет бюросының қаулысы бізге “Алланиязовтың контрреволюциялық ұйымының” мүлкін есепке алуды, социалистік секторға және кедейлерге бөліп беруді ұсынған еді.
Бұларды өрістетуге қазіргі уақытта кеңестерді сайлау маусымы қарсаңындағы жұмыстар кезінде жандандырылу-
да.

Алайда Алланиязовтың семьясы Табын ауданында өмір сүреді, оның үстіне бізге және жергілікті саяси органдарға Алланиязовтың контрреволюциялық ұйымы ісімен байланысты Ойыл ауданы азаматтарынан нақты кімдер кәмпескелену керектігі белгісіз.

Сондықтан да Ойыл аудандық комитеті ПП ОГПУ-дың төменгі бөлімшелеріне Алланиязовтың контрреволюциялық ісі бойынша кәмпескелеуге жататын Ойыл ауданының азаматтарының тізімдерін жіберуін ұсынуды сұрайды.

БК(б)П Ойыл аудандық

Комитетінің хатшысы (Құрманбаев) қолы қойылған.

29/ХІ—30 ж. Ойыл қаласы”. (464-іс, 5-п. 2-бетінде).

Осы хаттың бетінде өлкелік комитеттің жауапты қызметкерінің бірі былай деп жазған: “ПП ОГПУ мен сөйлесілді, қойған мәселе туралы мәлімдеді.

21/ХІІ.”

Яғни жергілікті аудандық партия комитеті “контрреволюционер” қылмыскерлердің кімдер екенін де білмеді, сондықтан да әрине кімнің мал-мүлкін кәмпескелеу керектігінен де хабарсыз болды. Жоғарыдан, сонау Алматыдан түскен нұсқау және тізім бәрін шешіп берді. Осы тізімге ілінген жазықсыз жандарды қорғап қалуға және мәселенің ақ-қарасын анықтауға жергілікті аудандық партия комитеттерінің ешқандай мүмкіндіктері болмады. Тіптен осы аудандық комитет құрамында жауапты қызметтерде жүрген басшылардың өздерінің де ертен “контрреволюционерлерге” көмектесуші ретінде жау қатарына жатқызылып, айдалып кетпесіне ешкім кепілдік бере алмайтын еді.

Осындай жергілікті өкімет және партия органдарының дәрменсіздігі және осыған қарамастан жоғарыдан түскен нұсқаудың ақ-қарасын ажыратпай, бұлжытпай орындауға олардың құштарлығы халықтың наразылығын өршіте түсті.

Манғыстауда Кеңес өкіметі әлдеқашан орнаса да, мұнда ұзақ жылдардан бері ревком (революциялық комитет) төтенше басшы орган болып келді. Онсыз да қатал тәртіптен қажалып біткен халық, “ауылды кеңестендіруге” күдіктене қарады. Оның үстіне ревкомдар жоғарыдағы алғашқы 1930 жылы болған кеңестерге сайлау кезінде халықты қараңғы тобырға балап, ойларына келгендерін істеп бақты. Сайлауға дауыс беру правосынан орташалардың қалың бұқарасы ғана емес, тіптен есігінің алдында тышқак лағы жоқ тақыр кедейлер де айрылған жағдайлар көптеп кездесті. Ал байлардың кейбірі керісінше сайлауға

дауыс беру құқығын еркін пайдаланды. Осындай көңілге қау түсірер жайсыз да көңілсіз көріністер, жоғарыдағылар аз болғандай, сайлау комиссияларының келісімінсіз-ақ жүргенсіздікпен орын алумен болды.

Ұжымдастыруды бастардан бұрын, кімді ұжымдастыру керек екенін дәлме-дәл біліп алу керек еді. Кедей кім? Орташа қайсы? Бай қайда? Міне осы сұрақтарға жауап беру керек еді бәрінен бұрын. Басканы былай қойғанда ұжымдастырудың алғашқы жылдарында бұларға Голощекиннің өзі де нақты жауап бере алмады. Маңғыстаудың ұшы-қиырсыз кең сахара даласын сенделе кезіп мемлекетке мал даярлау, ет тапсыру жоспарларын шаруалардан табанды түрде талап еткен, шалақ мылтықтарын шошандатып: “атып кетемін” деп шошындырған уәкілдер жергілікті жерлерде бай мен кедейді ажырата алмай басы қатты. Олардың біразы Маңғыстау аудандық партия комитетінің де есігін қағып көрді. “Не істейміз?”— деген уәкілдерге аудан басшылары: “Маркстің, Энгельстің және Лениннің нұсқауларын басшылыққа алындар”,— деп жалпылама да таптаурын және немкетті жауап берді (5054-іс, 31-п.).

Уәкілдердің жергілікті жерлерде ұжымдастырған “социалистік жарыстары” да халықтың ашу-ызасын туғызды. “Белсенді, кедей, батырақ, сен бәрін түк қалдырмай тапсыр, әйтпесе мұны ешкім істей қоймайды. Билік сендердің қолдарыңда емес пе, олай болса сендер беруге тиіссіндер ғой, бұлай етпесендер ешкім ештеңе де бермейді”,— десті олар.

Басканы былай қойғанда теңіз жағасындағы мал шаруашылығынан қол үзіп қалған Форт-Александровск (кейіннен Форт-Шевченко — Т. О.) қызметкерлерінің өздері де, әрқайсысы 2, 3, 4 қойдан мемлекетке амалсыз тапсырып, “Бірде-бір мал қалмасын. Бәрі мемлекеттікі” деген даңғаза да жауапсыз ұранға өздерінің адал екендерінің іс жүзінде дәлелдеуге мәжбүр болды. Шындығында, елден жинап алынған осыншама малдың қайда кетіп жатқанын да ешкім тап басып айтып бере алмады. Өйткені Адай жерінде мал шаруашылығы ұжымдастырудан бұрын Қазақстанның осы аймағында құрылған “Кедей” одағының партия ұясы да немкетті жұмыс жасады. Партия ұйымында 1931 жылдың I шілдесінде 236 БК(б)П-ға мүшелер және мүшелікке кандидаттар бар еді. Бірақ бұл саны бар, саны жоқ ұйым болатын. Коммунистер ішінде әйелдер

небары 9,8 процент қана, ал комсомолдар арасында 11 процент қана болуы да сондықтан.

Партия ұйымы әділдікті қалпына келтірудің орнына кедейді “байсың” деп айыптап адасты. Мал тапсырғандар да жетіскен жоқ. Сыпырып алған малдың орнына өнеркәсіп товарларын, нан және ақша аламыз деп дәмеленгендер алақан жайып, айдалада қалды. Тіптен кейбір ауылдарда адамдар жоғарыға шағынып жүрмесін деп, олардың ет тапсырғандары туралы ордерлерін, квитанцияларын тартып алып қойды.

Оның үстіне адайларға тек ет салығын ғана салған жоқ. Олар адамның ойы тұрмақ түсіне кірмес әр түрлі салықтар төлеуі тиіс болды. Мұны төмендегі кестеден айқын аңғару қиынға түспейді.

Табын, Маңғыстау және Жылқысы аудандары бойынша шикізат даярлау жоспарын орындау туралы.

1931 жылдың 10 қыркүйегі (процентпен)

Шикізат түрлері	Табын ауданы	Маңғыстау ауданы	Жылқысы ауданы
Жылқының жал-құйрығы	18,5	77,6	193,4
Иттер	30,0	—	—
Есектер	—	—	—
Сарышұнақтар терілері	33,3	—	—
Жылан, кесірткелер	56 (саны)	—	—
Ескі-құсқы шикізат:			
шүберектер	26,5	36,0	23,0
резіңкелер	—	10,0	—
сүйек-саяқтар	—	0,2	15,6
темір-терсектер	—	3,7	2,8
мүйіз-туяқтар	—	—	11,8

(5054-іс, 166-п.).

Кестеден көріп отырғанымыздай, мемлекетке шикізат даярлап берудің мәнісі жоқ. Тағы бір назар аударатын нәрсе, дарқан даланың таза ауасын кеудесін кере еркін жұтып, жарау арғымақты бәйгеге, көкпарға ғана даярлап үйренген тәкаппар да қонақжай қазақтарға енді тышқан аулап, оның терісін, аттың туяғын, жал-құйрығын, сиырдың мүйізін мемлекетке өткіз, даладағы ит-құс кеміріп кеткен ақшанан лекетке өткіз, даладағы ит-құс кеміріп кеткен ақшанан сүйек-саяқты мемлекетке теріп тапсырып, жоғарыдағыдай ескі-құсқы нәрселерді дайындаудың өзі әрі түсініксіз, әрі барып тұрған қорлау болып көрінді. “Ит арық болса ауылдың намысы”,— дейтін казак шындал намыстансы, кейбір жерлерде уәкілдердің сұрағандарын көпе-көрінеу бермей, өздерін қамшымен сабап қуды.

Голошекиннің атына ОГПУ басшылары 1931 жылы 14 тамызда түсірген мәліметке қарағанда, Адай даласында ет даярлаудың жоспары ең болмаса жарым-жартылай да орындалмаған. Оның үстіне байлардан жинап алындар деген ет салығының 50 процентін шолақ белсенділер мен жергілікті Кеңес өкіметінің желөкпе атқа мінерлері орташалардың өзінен зорлап, сығырып алған: Олар өзінің туған халқын арсыздықпен алдап, мемлекетке өткізілген малды арзан бағамен сатып алып, мал басының едәуір бөлігін көпе-корінеу өздері иемденіп кетіп жүрді. Ұрының ұрты майланды. Мысалы, жабдықтау халық комиссариатының белгілеген бағасы бойынша мемлекетке адайлар өткізген әрбір жылқыға сол кездегі ақшамен 180 сом төлеуі керек еді, ал оларға небары 26 сом ғана төленген. Ет тапсырудың жоспарын орындамай қойғандар мен одан бас тартқандар әр түрлі қокан-лоққының, жаппай айып салып, үздіксіз қысым жасаудың құрбандығына айналды. Заң жүзінде № 61-бапқа сәйкес сотталғандар да аз болмады. Кедейді бай деп соттады. Ет тапсыру жоспарын орындамағандарға алғаш ескерту ретінде 10 сом көлемінде ақшалай айып салынды. Бірақ кедейлер мен орташалар бәрібір ет тапсыра алмағандықтан, олардың мемлекетке қарызы 500—700 мың сомға жетіп жығылды. Қасірет шеккен, әділетсіздіктің әлсіз құрбандықтарына айналған байғұс бұқара кімге барып жүгініп, өтініш жасау керек екенін түсіне алмай дал болып, басы қатты. “Иттің ұлығанын бәрі есітпес” заман еді бұл.

Көшіп кетсек, кашып кетсек “әлі жеткеннің талауынан құтылармыз”, — деп үміттенгендер де аз болмады. Сопаңдан да 1931 жылдың көктемінен бастап Қарақалпақ пен Түрікпен, тіптен Кавказ жеріне босқан адайлар мен табындар легі үдей түсті. Голошекиннің ОГПУ арқылы жер-жерлерге үдей түсті. Голошекиннің ОГПУ арқылы тыңшылары бәрін естіп, көріп білді, “пәлен ауыл ана құдақтың, түген ауыл мына құдақтың маңына көшіп кетті”, — десіп шу қотеріп, босқындарды “көсеумен нұқып” күн көрсетпеді. Мұндай хабарлар Голошекинге де түсіп жатты. Ол да қарап қалмады, ауа көшкендердің сонынан мылтығы шошайған айбарлы отряд шығарды. Гурьевке өзі жіберген Өлкелік партия комитеті мен Халық комиссарлары советінің уәкілі Сейітқали Мендешевке 1931 жылы сәуір айында қайта-қайта жедел хат жолдап, ауа көшкен адайларды қуып жетіп, үгітпен кейін қайтаратын адамдар шығаруды талап етті (Сонда, 5062-іс, 18, 251-п.).

Осы орайда өлкелік партия комитеті жіберген Ү. Құлымбетов басқарған “Адай” және “Табын” ісі бойынша мемлекеттік комиссияның тиянақты жұмысы назар аудартады. Комиссия алғаш өзінің 20 пункттен тұратын жұмыс жоспарын жасады (46—47-п.).

Бұл жоспар Голошекиннің ықпалымен жасала тұрса да, түптеп келгенде игі максатты — Адай өңірінде халықтың бейбіт те тыныш өмірге оралуын қамтамасыз етуді көздеген еді. Мұны осы комиссия қабылдаған шешімдер де дәлелдей түседі.

Комиссияның алғашқы мәжілісі 1931 жылдың 21 шілдесінде Кендірлі кәсіпшілігінде болып өтті. Оған комиссия төрағасы Құлымбетов және оның мүшелері Рагозин, Асылбеков және Әлиев қатысты.

Алғашқы сөзді Құлымбетовтың өзі алды. Ол аудандағы партия ұйымының және оның жергілікті ұяларының жағдайларын талдай келе коммунистердің саны 250—270-тің маңы екеніне назар аударды, сойтіп, бұлар ұйымшылдық көрсете білсе үлкен күш екенін ескертті. Қолда бар мәліметтер Форт-Александровскідегі, Қарабұғаздағы және Каспий жағасындағы кәсіпшіліктердің коммунистерінің ешқайсысының көтерілісшілер жағына шығып кетпегенін көрсетті. Мұның өзі бұларға мемлекеттік комиссия сенім арта алады деген сөз еді.

Құлымбетов комиссия мүшелерін Маңғыстау ауданының шаруашылық жағдайымен қысқаша таныстырды: 1930 жылы ауданда 7000 шаруашылық бар болатын, олардың 1700 балық аулайтын кәсіпшіліктер еді. Ал енді 1931 жылдың шілде айына дейін мемлекетке тапсыруға 37000 кой халықтан жиналып алынған болса, оның 17000 ғана жөнелтілді де, ал қалған 20000-ын көтерілісшілер алдына салып айдап әкетті. Мемлекетке ірі кара мал өткізу міндеттемесі артығымен орындалды. Сондай-ақ мемлекетке 5000 түйе өткізілді. Көп пе, аз ба? Комиссия бұған баға беріп жатпады.

Дегенмен осы мәжілісте комиссия мүшелері жоғары органдардың жергілікті жердің мүмкіндігін ескермей отырған озбырлық әрекеттерін де назардан тыс қалдыра қойған жоқ. Комиссия мүшесі Асылбеков өз сөзінде мынадай мысал келтірді: Егіншілік халық комиссариаты жоспарды бес рет өзгертіп, ақырында шабындық жерлердің жоспарын 13000 гектарға жеткізуді әділетсіз талап етті. Шын мәнінде, ауданның мүмкіншілігі 3.000 гектардан аса қоймайтын еді.

Комиссия ауданды ұжымдастырудың қандай дәрежеде екенін де анықтай алмай басы қатты. Өйткені бұл туралы нақты мәлімет те жоқ еді.

Комиссияның тағы бір назар аударған мәселесі көтеріліс нәтижесінде зардап шеккен, бірақ кеңес мүддесіне адал болып қалған жергілікті белсенділерге сыйлықтар беру мәселесі болды (5054-іс, 49-п.).

Адай көтерілісін басуға байланысты жұмыстарға басшылық ететін осы комиссияның келесі екінші мәжілісі 23 шілдеде болып өтті. Шағын мақалада комиссия қабылдаған көптеген пункттерден тұратын осы шешімдерді толық беру әрине мүмкін емес, дегенмен де, төмендегідей мәселелерге назар аудармай болмас. Комиссия қарарының 11-пунктінде "...барлық көшпелі ауылдарда бандитизмге қарсы күреске көмектесетін, банда элементтерін қолға түсіретін, бандитизмге қолғабыс етуге қарсы күресетін, қаруларды алып қоятын кедей, батырақ және орташалар және жұмысшылар белсенділерінен тұратын топтар құру" керектігі айтылды. Ал енді келесі 12-пунктте "кедей-батырақ және орташалар белсенділерінен, комсомолдардан, БК(б)П мүшелері есебінен 6 әкімшілік ауылдарда және бейбіт халықтың жекелеген үлкен қоштерінде өзін-өзі қорғау отрядтарын ұйымдастыру" мәселесі көтерілді. Бірақ қару-жарақ жетісе бермейтіндіктен мұндай отрядтар көбіне халықтың өзінен алынған қарулармен қаруланулары тиіс болды. Өзін-өзі қорғау отрядтары көтерілісті басуға шыққан ОГПУ күштеріне тікелей көмек көрсететін, сондықтан да соның тікелей басшылығымен және үздіксіз бақылаумен қимылдайтын қарулы жасақтар еді (5054-іс, 31-п.).

Мемлекеттік комиссияның Адай жеріндегі келесі үшінші мәжілісі 9 тамызда болды. Мұнда орын алған асырау сілтеушіліктер мен бұрмалаушылықтар ашық мойындалды. Осы ресми мәжілістің қаулысында мынандай жолдар бар:

"...Күнделікті саяси-шаруашылықтық нақандарды өткізудегі, кеңестерді қайта сайлау, мал дайындау кезіндегі, социалистік жарысты өткізудегі, қаржыландырудағы, товармен жабдықтаудағы және тағы басқалардағы партияның және үкіметтің бағытын бұрмалаудың бірқатар фактілерінің бар екендігі, халықтың негізгі бұқарасының контрреволюциялық элементтер байлармен бірге кетіп қалуларының басты себептерінің бірі болып табылатын ауыл орташаларына және кедейлеріне қарым-қатынасты асырау сілтеулерге жол беру атап көрсетілсін" (Сонда, 56-п.).

Сондай-ақ мемлекеттік комиссияның осы қаулысында көптеген жазықсыз орташалардың бай болмаса да немесе Кеңес өкіметіне қарсы ешқандай қастандық іс-әрекеттері орын алмаса да кеңсе органдарын сайлауға дауыс беру мүмкіндігінен айрылғандары әділетсіздік ретінде бағаланды. Бұл қателікті 1 қыркүйекке дейін түзету туралы жергілікті кеңес органдары мен партия ұйымдарына тапсырма берілді.

Айта кеткен жөн, Ү. Құлымбетов басқарған комиссияның назарынан біздер жоғарыда әңгіме еткен және қазақ шаруаларын шамадан тыс тұралатқан, ет, сүт және т. б. әр түрлі ауыл шаруашылығы шикізаттарын даярлаудың орындалулары мүлде мүмкін емес шамадан тыс ауыр жоспарлары да тыс қалған жоқ. Мәжілісте осының бәрін ескеріп, даярлаулар жоспарын қайта қарау керек деген шешім қабылданды.

Жергілікті жерлерде шалақ белсенділердің шаруалар шаруашылықтарын шамадан тыс ірілендіруге әуестігі де комиссия тарапынан тойтарыс алды. Ендігі жерде бір ауылдағы қожалықтар саны 300-ден аспауы керектігі атап көрсетілді (57-п.).

Адай даласында шаруалар қожалықтарын кәмпескелеуге ресми түрде рұқсат жоқ бола тұрса да, жергілікті шалақ белсенділер 1370 бас малды, оның ішінде 1300 бас ұсақ және 70 бас ірі малды заңсыз кәмпескелеп жіберген еді. Мемлекеттік комиссия өзінің қаулысымен кезінде адам-жазықсыз қамалып, ал енді түрмелерден босатылған адамдарға және Адай жеріндегі көтеріліске байланысты қателікпен көтерілісші ретінде айыпталған жазықсыз жандарға осы кәмпескеленген малдарды қайта таратып берді (5054-іс, 58-п.).

Мемлекеттік комиссия тындырған жұмыстарды әңгіме еткенде оның келесі 19 тамызда өткен мәжілісіне назар аудармай кетуге де болмайды. Мұнда аса маңызды мәселе — көтеріліс кезіндегі қактығыстарда көтерілісшілер өлтіріп кеткен ауыл белсенділері жаңғасына көмек көрсету мәселесі әңгіме болды. Мәжіліс протоколдарында бұл адамдардың есімдері де көрсетілген. Бұлар:

1. Айтбай Елмәмбетов, № 12 ауыл, кеңес мүшесі, кедей.
2. Жалғаспай Есниязов, № 8 ауыл, серіктік мүшесі, кедей.
3. Бейсен Шырдаев, № 9 ауыл, кедей.
4. Қырымқұл Тоқышев, № 4 ауыл, орташа.

5. Елмәмбетов (көтерілісшілер жаралап кеткен жоғарыдағы қайтыс болғанның ағасы.)

Бұлардың ішінде мемлекеттік комиссия қайтыс болған алғашқы үш кедейдің жанұясына 100 сомнан, ал одан кейінгі орташалар 50 және соңғы жарадарға 40 сомнан ақшалай көмек беру туралы шешім қабылдады. Сонымен бірге аудандық жабдықтау қоғамына, аудандық тұтыну одағына бұларға ай сайын 20 сом көлемінде өнеркәсіп товарларымен және жалпы қордан нанмен жабдықтау туралы тапсырмалар берді.

Аудандық атқару комитетіне, аудандық оқу бөліміне олардың балаларын мемлекеттік стипендиямен қамтамасыз ету міндеттелді. Ауатқомға қайтыс болғандар семьяларына көлемі 25 сомнан 35 сомға дейін айлық пенсиялар тағайындау жүктелді.

Сондай-ақ, осы мәжілісте комиссия көтерілісшілермен қарулы қақтығыстар кезінде қайтыс болып кеткен қызыл армияшыларды есепке алу және бұл туралы олардың жанұяларына олар қайтыс болған және жерленген жерлерді көрсетіп мәліметтер беру жұмыстарын жолға қою туралы да шешім қабылданды (66-п.).

Адай даласында жағдайды шиеленістіре түскен, Әзірбайжан ГПУ-інің бастығы Фринковскийдің әскери парод "Атарбековті" және Бакуден келген жаяу әскерлерді кейін қайтару туралы жарлығы болды. Ү. Құлымбетов Мәскеуге, ОГПУ-дың бастығы Ягодаға, Алматыға, ОГПУ-дың бастығы Даниловскийге, Бакудағы, ОГПУ-ға Фринковскийге жағдайдың аса ауырлығын және қауіптілігін барынша дәлелдеп бақты. Онда ол жау (көтерілісшілер — Т. О.) тылында әрекет жасап жүрген Рагозин бастаған жазалаушы атты әскерлердің негізгі күштерімен байланыс үзіліп қалғанын, сондықтан әскерлерді алып кету емес, керісінше қосымша күштер келтіру қажеттілігін айтты (5054-іс, 16-п.).

Ү. Құлымбетов көлігі жоқ, жаяу Баку отрядын дала-машинасын сұратып алды.

7700 шаруалар қожалықтарынан тұратын Маңғыстау ауданы 1931 жылы шілдеде шамамен мынандай топтарға бөлінді: халықтың 30 проценті бейбіт жағдайда еңбек етіп жатты, ал 60 проценті көтерілісшілермен бірге болды, сондай-ақ 10 проценттейлері кімдердің жағына шығарларын білмей тоқырады. Сонымен қатар, бір-екі ауыл болмаса, Табын ауданындағы халық түгелдей дерлік

көтерілісшілерге қосылды. Олармен бірге сондай-ақ Жылқосы ауданының 11 әкімшілік ауылдары (номері 33—43 ауылдар) және Доссор ауданының екі ауылының кейбір азаматтары көтеріліп, қолға түскен нәрсемен қаруланып, көтерілісшілер қатарларын толықтырды. Үкіметтің күш қолдану саясатына бекем бел байлағанын, Адай даласына самсаған әскер түсіріп жатқанын көрген көтерілісшілер кәсіпшіліктерге, кәсіпкерлерге үяларына, дайындау пункттеріне әділетсіз өкімет ошақтары деп қарап, жиі-жиі оларды талқандауға, ортеп кетуге ашық қошті. Олар айдап кеткен қойлардың өзі ғана 20 мың бастан асып түсті. Ал енді жоғарыда шабуылға ұшыраған мемлекеттік мекемелер мен орындардың ақшамен есептегенде шеккен зияны миллион сомнан кем болмады. Көтерілісшілер әрекеттерінің қандай адуынды болғанын, төмендегі Маңғыстау ауданындағы ауыл шаруашылығы поселкалары мен серіктіктерінің және Райхлебживсоюздың мал базасының шеккен зиянын бейнелейтін кестеден де байқай аламыз:

№	Ауыл шар. посел. мен серіктіктері	Малдың түрлері					Көтерілісшілермен шабуылға жасалған зияны
		қой	ірі қара	сіңі	жылқы	түйе	
1.	Бозашы серіктігі	2113	—	1049	38	60	I—III. 14—IV. 3—V. 26—30-п.
2.	Қаракөл сер-гі	599	—	—	109	110	2—V—I. 10—VI.
3.	Ағанты сер-гі	574	10	430	36	7	14—V. 2—VI.
4.	Ақмыш сер-гі	33	—	26	2	1	2—V.
5.	Ауызбас сер-гі	999	11	—	29	17	19—VI.
6.	Маңғыстау сер-гі	41	—	—	29	13	2—VI.
7.	РХС мал базасы	8	—	11	21	46	25—VI—28 VII.

(5054-іс, 20-п.).

Жоғарыдағы мемлекеттік комиссия мәжілістерінде айтылғандай, өкімет адамдарымен қақтығыста қару жұмсау нәтижесінде кісі өлдері болып тұрды. Ауылдық кеңес мүшелерінің көпшілігі көтерілісшілерге қосылып кетті.

Дегенмен де көтерілісті басу үшін экономикалық ынталандыру мүмкіндіктерін де пайдалануға әрекеттер жасалды. Жаңадан 5 факторий (кәсіпкерлік формасы — Т. О.) ашылды. Кедейлер қорын пайдалана отырып, өндіріс товарларымен, нанмен жабдықтайтын сауда орындарын ашуға да назар аударылды.

Елді мекендерге екі түрлі листовкалар — бірі партияды жөк кедейлер мен колхозшылар конференциясы, ал

екіншісі — мемлекеттік комиссия атынан таратылды. Оларда көтерілісшілерді бейбіт өмірге оралуға үгіттеу орын алып, мемлекетке шикізат пен мал өткізіп, ақисына өнеркәсіп товарларын нанды, шайды, кантты алу ұсынылды.

Мемлекеттік комиссия тұтқынға алынғандардың арыздарын қараумен де айналысты. Тек, Ү. Құлымбетовтың бір өзі ғана шілдеде 121 тұтқынның 35-імен әңгімелесіп, оларды босатты.

Мемлекеттік комиссия қарулы қактығыстар кезінде адамдарынан айрылған жанұяларға көмек көрсету шараларымен қызу айналысып жатқанда, Рагозин басқарған ірі әскери күштер көтерілісшілерді біржолата талқандау операцияларын құлшына жүзеге асыруға кірісті. Оның бұйрығымен Форт-Александровскідегі, Оглода, Ханга ауданындағы көтерілісшілерге қарсы 100 қылыштан тұратын атты әскерді бастап шықты. Деректерге қарасақ, радиостанция байланысы арқылы хабарласқан Оглода мен Рагозин көтерілісшілерді 110 қылыштан тұратын екі станокті және 3 қол пулеметімен қаруланған қазақ ұлттық полкі күштеріне айдап апарғанын байқаймыз. Сақылдаған пулеметтердің аузына аңдаусызда тап болған олар, Қаратау асып жалтара қашты.

Ірбасан, Дәрмен-ата маңында Форт-Александровскіден оңтүстік-шығыста, 200 шақырымдай қашықтықта көтерілісшілер майда отрядтарға бөлініп кетті. Олардың Ақжанов пен Жұмабаев басқарған 200-дей ірі жасағы Александров-Гайды басып алуға ұмтылды. Бірақ онда қызыл әскерлер бар деген хабарды естіп, батпай; теңіз жағалауындағы 3 кеңес қызметкерлерін тұтқынға алып, қарсыласқан бір адамды атып өлтіріп, жолшыбай Саура кәсіпшілігіне шабуыл жасады. Барлау арқылы жалпы Маңғышлақ ауданында әр түрлі бағыттарда осындай ұрыстар жүргізіп жүрген жекелеген көтерілісшілер топтарын есептемегеннің өзінде, 600—800 адамдай топтасқан көтерілісшілер қолы бар екендігі анықталды. Бұл олардың солтүстік қанаттағы күштерінің негізгі саны болатын. Ал енді көтерілісшілердің оңтүстік күштері Оразбай атты (фасияға жол көрсетуші болған адамның басшылығымен 150 адамдық азғантай отрядтарға бөлініп алып, Қарабұғаз шығанағының оңтүстігіндегі көтерілісшілерді түгелдей өздеріне қаратты. Оразбайдың өзі басқаратын 100 адамдық негізгі отряд 30 шілдеде Сай күйеу құдығына (Босағадан

оңтүстік-батыста 30 шақырымдай жерде) тоқтап, кейбір деректерге қарағанда түрікпендермен бірігіп әрекет жасау туралы келіссөздер жүргізді. Сондай-ақ, көтерілісшілердің шағын-шағын топтарының Бұрма, Аққуз, Түгесу тәрізді жерлерде орналасқаны да анықталды. Дегенмен, деректерге қарасақ, ең негізгі күштер Қарабауырда болған тәрізді.

Ал Табын ауданындағы көтерілісшілердің ең үлкен шоғыры Сай өзенінен солтүстікке қарай 80 шақырым қашықтықта — Қайнарда 1500 көтерілісшінің басын біріктірген үлкен жасақ еді.

Оразбай бастаған оңтүстіктегі күштерді талқандауға ГПУ-дің 13-полкі және 68-дивизион күштері аттанды.

“Қалыптан безсең де, халықтан безбе”, “Елмен көрген еленбес” деген қағидаларды ұстанған адайлар мен табындар жаппай көшіп, көтерілісші сарбаздарға ілесті. Маңғыстау өңірінде бұрынды-соңды болмаған жаппай дүрлігу, ерсілі-қарсылы мағынасыз да мәнсіз босулар басталды.

14 тамызға қарай, Рагозин бастаған қалың қол Қоңырат құдығы маңында Үстірттен шығыста дәл Түрікпен жерімен шекарада Оразбай қолын қоршауға алды. Жан-жақтан сақылдаған пулемет оғы астында көтерілісшілер амал жоқ берілді. Сан мыңдаған (қырылғаннан қалған) көп жылқы және қолға түсті. (5046-іс, 18—19-п.).

Форт-Александровскіден шыққан қарулы күштер Қарабұғаздың оңтүстік-шығысында 60 шақырымдай қашықтықтағы Дейме құдығы ауданында тағы да бір мыңдай адамдық қазақтарды қоршап алды. Әскер бөлімдерінің көтерілісшілермен болған қантөгіс қактығысы көтерілісшілердің 5 мыңдай қожалықтарының берілуімен аяқталды. Көтерілісшілердің үлкен отрядтары Барсақалмес аяқталды. Көтерілісшілердің 22 қыркүйекте Сенек құдығы батпағында ұсталды. Ротермель бастаған моторлы-механикаландырылған 61, 68-отрядтар солтүстікке ұмтылған көтерілісшілермен қактығысып тағы да жеңіске жетті. Жалпы қыркүйек айындағы әскери қимылдардың нәтижесінде үкімет әскерлері көшіп бара жатқан 3500 қазақтар қожалықтарын кейін қайтарып әкелді.

Әскер бөлімдері қашқан қазақтарды Қаракалпақ жеріндегі Ташауызға дейін қуып барды. 2, 20 және 25 қыркүйектерде көтерілісшілерді жаппай қарусыздандыру нәтижесінде 114 шіті мылтық, 149 аңшы мылтығы, 7 револьвер, 11 суық қару, 2 342 патрон алынды (113-п.).

Осы сандардың өздері-ақ көтерілісшілердің қандай жұпыны қаруланғандығын байкатады. 196 көтерілісші, олардың ішінде 26 көтеріліс басшылары фортта түрмеге камалды. 128 тұтқын Гурьевке жөнелтілді. Басқа аудандардан қыркүйек айында тағы 97 адам тұтқындалды. 66 адамның тергеу ісі жедел түрде аяқталып, істері сотқа берілді.

Аман қалған көтерілісшілердің кейбір топтары Түрікпен жеріне, Қарақалпақ арқылы Орта Азия республикаларына өтіп кетіп, Ауғанстан, Иран асты. Осылайша сүттей ұйыған адай жері Голощекиннің зорлық саясатының нәтижесінде бүлттай ыдырап, тоз-тоз болды.

Қазақстандағы ұжымдастырудың ірі трагедияларының бірі — Адай көтерілісі туралы шағын әңгімемізді аяқтай келе мынадай түйіндерімізді ортаға салғымыз келеді.

1. Адай даласы атанған көрші үш ауданды қамтыған бұл өлке 1928 жылғы байларды жаппай кәмпескелеу және жаппай ұжымдастырудан босатылған өлке болатын. Соған қарамастан мұнда күштеу әдістері кеңінен қолданылды.

2. Адай көтерілісі бір ғана рудың емес, осы Маңғыстау өңіріндегі барлық халықтың әділетсіздікке қарсы ұлттық наразылығы, сондықтан да оны бұрынғыдай “бандитизм” деп негізсіз бағалауды тоқтату керек. Осыған кедейлер мен батырақтар жаппай қатысқанын, орташалар бұл қозғалыстың қозғаушы күші болғанын ұмытуға қақымыз жоқ. Сипаты жағынан халықтық болған бұл көтерілісті ақтайтын уақыт жетті.

3. Сондықтан да Адай көтерілісі тарих оқиғаларына еніп, “ежелден бостандық аңсаған” қазақ халқының сталинизмнің қатыгездігіне қарсы ірі қарсылығы ретінде, әділетті тарихи оқиға деп бағалануы тиіс. Осындай бағаны қайта құру “оятқан” халық та күтіп отыр.

4. Маңғыстау облыстық “Әділет” ерікті тарихи-ағарту қоғамы Гурьев қаласында жатқан осы көтеріліске байла-нысты тың архив материалдарын жарыққа шығарып, осы зобалаңға қатысқан әлі көзі тірі ақсақалдардан естеліктер жинап, тарихымызды қалпына келтіруге, арнайы беделді комиссия шығарып, осы көтерілісті ақтауға ат салысулары қажет-ақ. Аталар аруағы сонда бізге риза болар еді. Өлгенін қастерлемеген халық, тірісін бағаламайтынын ұмытпасақ.

Адай көтерілісі күшпен басылса да, ел арасы тыныш-тала қоймады. Өйткені аузын арандай ашқан 1932—1933 жылдардың апатты ашаршылығы да көп кешікпей-ақ

өзінің сиықсыз да жан түршіктірер сұрықсыз кейпін ашық көрсетті. Адай даласы аштықтың ұсына түсіп, 30-жылдардың орталарына дейін Голощекин геноцидінен онала алмады. Төмендегі, архив қорындағы іс қағаздары арасынан өзіміз тапқан жедел хаттарды оқырман назарына осының дәлелі ретінде ұсындық, (жылы көрсетілмеген, бірақ 1934 жыл деуге негізіміз бар):

“Алматы, Өлкелік комитет Нүрпейісовке
Халкомкеңесі Исаевқа

176 Оралдан, НКВД Басқарма, кезекшісі арқылы

Өлкелік бригаданың мәлімдеуінше астық түсімі жоқ болуына байланысты Маңғыстау ауданының алты ауылында жаппай босқындық орын алуда, халық қияқтың дәнімен тамақтануда. Өлкелік комитеттің жарлығымен қордан азық-түлік көмегін беру бірінші тамызда тоқтатылған. Қалдықты пайдалана алмаймыз. Жауапты жеделдетуді өтінеміз. Біздікі 483.

Құрамысов, Кошқунов

2. VIII. 523.

Дұрыс:

Алматы Өлкелік комитеті Нүрпейісовке

Халкомкеңесі Исаевқа

Оралдан, 20102 НКВД кезекшісі арқылы.

Біздің 483—523 толықтыра хабарлаймыз: Маңғыстау ауданында құрғақшылыққа байланысты тоздардың егіндерінің (жерді бірігіп өңдеу серіктері — Т. О.) 40 проценті, жекешелердің — 86 проценті жойылып кетті. Қалғандардың онімі төмен. Өнімнің жоқтығына байланысты босқындық қозғалыс күшейе түсуде. Мысалы, Бекошинский аймағының көп бөлігі аудан орталығына шоғырланып, үй-мүліктерін сатып, Қарабұға, (Қарабұғаз — Т. О.) Байрамали, Түркмен, Махачкала бағытына көшуде, 14 тамызда паракхоппен Махачкалаға 200 адам кетті. Мүмкіндіктің жоқтығынан округ, облыс көмек көрсете алмайды.

200 қожалық тас өңдеуде. Жалғасы болады — 5252

Құрамысов, Кошқунов

Дұрыс”

(141-к., 1-т., 7367-іс, 8-п.).

“Алматы, Өлкелік комитет Нүрпейісовке

Халкомкеңесі Құлымбетовке

143 Гурьевтен, НКВД өкілі арқылы

Бізге бар мәліметтер бойынша азық-түлік қиыншылығы негізінде Қарабұғазға, Байрамалиге, Түркіменияға, Махач-калаға ауа көшулер күшейе түскені байқалады. 14 тамыз-

да Махачкалаға кеткен параходпен 200-ден астам босқын кетті, Бозашы аймағының 18—19 ауылдары жекелеген топтармен далада босып жүр. Босқындар фортта (Форт-Александровскіде — Т. О.) үй заттарын сатады да, осы тәртіппен жолға қаражат табады. Мұқтаждарға көмек мәселесін мұнан ары шешпеу, босқындықты, одан туындайтын зардаптарды асқындыра түседі. Округте ешқандай қосымша жоқ, көмек берілмейді, біздің 9 тамыздағы сұранысымызға Сіздерден жауап алмадық, осы мәселені шешуді жеделдетуді өтінеміз. 451.

Ақботин, Айтмағамбетов
 Дұрыс" (9-п.).

Оқырман байқап отырған болар, жедел көмек тұрмақ, жедел жауап қайтаруға да Қазақстанның Өлкелік партия комитеті мен үкіметі асыға қоймады. Адай даласы ғана емес, Қазақстан әлі түгел аш, жалбарынып қолын жайып, көмек сұрайды.

Сталин мен Голощекин алғаш Адай даласын қарудың күшімен зорлап тұншықтырса, енді ол аз болғандай, малын тартып алып, өзін босқынға айналдырып, халықты аштықтың апанына итеріп тастады. Азын-аулақ жол қаражатын тапқан адайлар параходқа жабысып Каспий арқылы Махачкала, Кавказ асты, тіпті мініске жарайтын көлігі барлар Түркіменияға бағыт алды. Ал түгі қалмаған сорлылар сары далада ит-құсқа жем болып, сүйегі шашылып қала берді.

Адай даласындағы осы қасіретті қазір кешіре аламыз ба? Сталиндік колхоз құрылысының тек күнгей жағын іздеп үйренген, шағын ұлттын мүддесін алып интернационализм тасасынан көрмейтін, мәңгүрттене түскен кейбір аға ұрпақ өкілдері мұны әлдеқашан кешіріп, кезінде мадақтаған еді. Өйтпесе, бүгінде өткеннің тек жаманын ғана көресіндер деген айыптаулар да естілмес еді. Біз өзіміздің қайғы-қасіретімізді кезінде айта алмадық, оны жаңа ғана жарыққа шығара бастадық. Жариялық жағдайында ашы шындықты айтпасақ, біз оны ешқашан да біле алмаймыз. Осының нақты дәлелі әлі толық зерттелмеген, жас ұрпақ білмейтін, біз жоғарыда ішінара әңгімелеген, тарихы көз жасымен жазылатын Адай көтерілісі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз бүгінгі күні тәуелсіздікке ие болған республикамыздың тарихындағы "ақтаңдақ" болып зерттелмей келген әрі "қаратандақ", яғни қан жұтып, қара жамылған қайғылы күндерімізді көз алдымызға қайта әкелетін кейбір халық наразылықтары мен көтерілістері туралы әңгімемізді аяқтадық. Өз тарапымыздан 1929—1931 жылдардағы осы дүрбелең оқиғалардың жалпы тарихи бейнесін көрсетуге, тарихи келбетін беруге күш салдық. Басқасын былай қойғанда, ең негізгі деген халық наразылықтарын түгел қамтып, толық айта алдық деуден аулақпыз. Өйткені, бұл бір ғана кітаптың көлеміне шаятын және жүгі бола алатын мәселе емес. Оның үстіне біздің бұл зерттеулеріміз осы тарихи тақырыптардағы алғашқы қадамдар, алғашқы ізденістер ғана екенін де ұмытпайық.

Тек, 1930 жылғы ресми дерек бойынша ғана Қазақстанның сол кездегі 12 округтерінің және 1 облысының (Қарақалпақ авт. обл.) 7 округі мен 1 облысында халық наразылықтары мен бас көтерулері болған екен (2953-іс, 3-п.). Ал енді Қазақстан ПП ОГПУ-ның осы мәселеге байланысты қорытынды мәліметтерді беретін кесте-құжатына қарасак, халық наразылықтары мен көтерілістерінің осы жылдары кең ауқым алғанын тағы да байқай түсер едік:

Терактілер (террорлық актілер — Т. О.) және бұқаралық кеңеске қарсы бас көтерулер.

Жылдар	Өкімет өкілдеріне және кеңес, партия басқенділеріне қарсы терактілер	Бұқаралық бас көтерулер (басқа бас көтерулері және ауылдардағы оқиғалармен бірге)	Қазақтар және саяси қайшылықтар өртену
1929	143	54	17
1930	139	241	42
1931	178	77	68
Қорытынды	460	372	127

(5192-іс, 2-п.).

Бір ескерте кетер жайт, кестедегі 1931 жылдың мәліметтері тек 1 желтоқсанға дейінгі кезеңді ғана бейнелейді, ал кестедегі қорытынды сандарды есептеп шығарған біз өзіміз.

Иә, кестедегі екінші бағанадан көрініп тұрғанындай, үш жылға тарта уақытта Қазақстанда 372-ге тарта бұқаралық бас көтерулер болған. Осы санның өзі-ақ, күштеу мен зорлауға негізделген сталиндік режимнің халық тарапынан жаппай қарсылыққа кездескенін дәлелдесе керек. Бұл наразылықтар мен бас көтерулер әсіресе, 1930 жылы, яғни қазақ даласына ашаршылық апаты енді-енді жайлай бастаған кезде аса қаулап өсті. Халықтық наразылықтың осынау дәулей кескінінен қатты үрейленген Голощекин басқарған Қазақстан басшыларының наразылықтарды басу үшін Еділ бойынан жазалаушы әскери дивизия күштерін арнайы алдыратыны да, Қазақстандағы ірі қалаларда әскери күштер ұстау үшін Сталиннен рұқсат сұрайтыны да осы жыл.

Алапат ашаршылық қазақ даласына апандай, аузын ашқан 1932 жылдың 9 қыркүйегінде өзінің Мәскеуге, БК(б)П Орталық Комитетіне жолдаған көлемді мәлімдеу хатында Голощекин мұны мойындай жазады.

Біздің есебіміз бойынша тек баяндалған кейбір көтерілістер мен бас көтерулер кезіндегі қақтығыстарда халықты күшпен басып-жанымштау кезінде өлгендер саны орта есеппен 1000-нан асып түскен. Голощекин бұл туралы жоғарыдағы мәлімдемесінде Сталинге жұмған аузын ашпайды. Тек 1930 жылы наурыз айының ішінде жазған хатында ол, Созақ көтерілісінде 400, ал Өскемен және Зырян көтерілістерінде 160 адамның өлгенін мәлім етті (2948-іс, 44—45-п.).

Голощекин мұны адам шығынын білмегендіктен емес, ол деректердің, түптеп келгенде, өзінің жеке басының қауіпсіздігіне зияны тиіп кете ме деген ойда болғаны мәлім. Голощекин халық наразылықтары мен бас көтерулері кезінде қанша адам құрбан болғанын, сондай-ақ 1930—1933 жылдардағы аштықта қазақ даласында қанша адамның шыбындай қырылғанын ішіне бүгіп кетті.

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей өкімет адамдарына, кеңес, партия белсенділеріне қарсы халық үш жылдың ішінде неге 460 жаулық қастандық актілерін жасады? Осы жылдар ішінде неге 127 рет колхоздар мен совхоздар мүліктері өртелді? Бұл сұрақтарға тиісті жауап табу,

әрине, онай емес. Қалай десек те ол мәліметтер дау туғызбауы тиіс деп ойлаймыз.

Зорлық-зомбылық пен қуғын-сүргін саясаты шаруалар қожалықтарын күштеп ұжымдастырудың алғашқы 1920 жылында кеңінен орын алды. Голощекиннің 1930 жылы 2 қаңтарда Өлкелік партия комитетінің жабық бюро мәжілісінде Қарақалпақстандағы Бостандық, Батпаққара аудандарындағы бас көтерулерге байланысты сөйлеген сөзінде де атап көрсеткені белгілі.

Біздің қолымызда адамдардың сотсыз, заңсыз атып-тастау тәрізді ресми материалдар да бар. Бұлармен Голощекиннің кезінде таныс болғаны ақиқат. Дәлел ретінде сол деректің бірінен үзінді келтіре кетелік:

“В июле месяце 1931 года под руководством нач. Четского РО ПП ОГПУ Сычева без следствия и суда расстреляно 8 арестованных казахов. Кроме того, начиная с весны 1931 года, в Четском районе была произведена целая серия самочинных расстрелов. Главными инициаторами указанных выше расстрелов, кроме сотрудников органов ОГПУ, являлись районные совпартработники, как например: секретарь РК ВКП(б) Абжаленов Тойбек, зав. РО Госбанка — Бектасов Касым, зав. райФО Абдрахманов Кабылхан, зав. райЗУ — Айдаров Зияда, судья красной юрты — Тайбеков Омар и др. Все члены ВКП(б). Таким образом, за этот период было расстреляно около 30—40 человек. В процессе расследования установлены элементы садизма при расстрелах. Расстреливали из дробиков и малокалиберных винтовок, пили кровь арестованных и т. д.” (5208-іс, 58-п.).

Бұл жолдар басқа емес, Қазақстан ПП ОГПУ-ның өзінің кадрлар бөлімінің бастығы Авдаковтың 1932 жылы 17 қаңтарда қолы қойылған түпнұсқа құжатынан алынған.

Иә, осындай каталдық халықты бас көтеруге мәжбүр етті. Әрине, көтерілісшілер ішінде байлар да, ұрықарылар, басбұзар тентектер де болды. Мұндай саяси-әлеуметтік бетбұрыстар кезінде ел арасындағы әр түрлі азғын элементтердің де жанданатыны, белсенділік көрсетіні тарихтан белгілі.

Дегенмен де жаппай наразылыққа шыққан халыққа голощекиншілдер күсап: “бандиттер”, “контрреволюционерлер” және “ұлтшылдар” деген үстірт бағалар беру нағыз әділетсіздік, тарихқа қиянат болар еді.

Біз аңгімелеген наразылықтар мен бас көтерулердің бастаушысы да, қозғаушы күші де қазақ шаруалары (орыс

мұжықтарының Өскемен мен Зырян көтерілістерінен басқаларында) яғни халық.

Бұл қозғалыстар бұйрықшыл-әкімшіл сталинизм жүйесінің зорлық-зомбылығына, заңсыздықтарына қарсы бағытталған қазақтардың ұлт-азаттығын, тәуелсіздігін, дінін, дәстүр-салтын қорғау, сақтап қалу үшін болған әділетті күрес.

Кезінде Алашорда ұлттық мемлекеттік бірлестігін құруға күш салған, күллі қазақ арқа тұтып табынған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Сәдуақасов тәрізді қазақ зиялыларының басшы, аға шоғыры бұл қозғалысқа ықпал жасап, қатыса алмады. 1925 жылдан бастап қуғын-сүргінге, жаппай жазалауға ұшыраған қазақ халқының жанашыр ұлдары бұл кезде саяси өмірден, туған халқынан зорлықпен амалсыз қол үзіп қалған болатын.

Тәуелсіз Қазақстан тарихының тағы бір бет пердесі осылай ашылды. Оған өзіңіз куәсіз, қадірлі оқырман!

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
1929 жыл	
Тақтакөпір оқиғасы	11
Бостандық көтерілісі	49
Батпаққара көтерілісі	66
1930 жыл	
Созақ көтерілісі: аңыз және ақиқат	93
Сарбаздар (Ырғыз) көтерілісі	130
Қарақұм наразылығы	148
Өскемен және Зырян көтерілістері	191
Шұбар-Балқаш-Шоқпар наразылықтары	225
1931 жыл	
Адай көтерілісі	248
Қорытынды	267
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	270

ТАЛАС ОМАРБЕКОВ

ТРЕВОЖНЫЕ ГОДЫ

(На казахском языке)

Редакторы С. Сапарбеков
Корректоры Ә. Смағұлова
Көркемдеуші редакторы Б. Табылдиев
Техникалық редакторы Ф. Овчинникова

ИБ № 149

Теруге 31.05.93 жіберілді. Басуға қол қойылды 25.07.94. Пішімі 84x108
1/32. Баспаханалық № 2 қағаз. Шартты баспа табағы 14,3. Шартты
бояулы бет табағы 14,5. Есептік баспа табағы 15,0. Таралымы 7000 дана.
Тапсырыс № 1440. Бағасы келісімді.
Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің "Санат" баспасы, Алматы
қаласы, 480012, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65"а"-үй.
Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат ми-
нистрлігінің "Кітап" полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік
бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин
даңғылы, 93-үй.